

74/9455

Dv

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOM KUTATÁS

1994

1-4

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Fax: 122-0207
E-mail: H9583 VAGVOLGYI @ ELLA.HU vagy:
VVA @ SOCIO.U-SZEGED.HU

Megjelenik negyedévenként

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219 – 98636, 021 – 02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest V., Váci u. 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* Budapest V., Városház u. 1., (tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H–1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

- ANGELUSZ Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet
- TARDOS Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Kommunikációelméleti Kutató Csoport
- MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA TKKK
- NOVOSZÁTH Péter, a szociológiai tudomány kandidátusa, Légiforgalmi- és Repülőtéri Igazgatóság
- JÁVOR István, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet
- ROZGONYI Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK
- SIMONYI Ágnes, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet
- SZÉMAN Zsuzsa, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK
- POCZTOWSKI, Aleksy, adjunktus, Akademia Ekonomiczna, Krakko
- MIS, Alicja, adjunktus, Akademia Ekonomiczna, Krakko
- KOVÁCH Imre, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA PTI
- VÁRI Anna, a közgazdasági tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK
- SZÁNTÓ Miklós, a szociológiai tudomány doktora
- IMRE Anna, tudományos munkatárs, Oktatáskutató Intézet
- PAPHÁZI Tibor, tudományos munkatárs, MTA TKKK
- MEYER, Sibylle, tudományos munkatárs, Technische Universität, Berlin
- SCHULZE, Eva, tudományos munkatárs, Technische Universität, Berlin
- ÖSTERREICH, Detlef, tudományos munkatárs, Max Planck Intézet, Berlin
- BADACSONYI György, tudományos munkatárs, MTA TKK
- TRÁSER László, újságíró
- BURGERNÉ GIMES Anna, a közgazdasági tudomány doktora, egyetemi tanár, JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék
- KATONA Péter Zoltán, egyetemi adjunktus, JATE Szociológiai Tanszék

TARTALOM

Tanulmány		
5	Angelusz Róbert— Tardos Róbert	A tulajdon és a privatizáció kérdései a magyar közvéleményben
17	Makó Csaba— Novoszáth Péter	Külföldi befektetési minták és a munkaügyi kapcsolatok (a magyarországi multinacionális vállalatok példája)
53	Jávor István—Rozgonyi Tamás	Vállalkozások és gazdasági átalakulás
63	Simonyi Ágnes	Piac- és szervezetépítés
76	Széman Zsuzsa	40 éves öregek? A munkaerőpiaci kivonulás új formái
96	Pocztowski, Aleksy— Mis, Alicja	Munkaerőpiaci folyamatok Lengyelországban
105	Kovács Imre	A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában
122	Vári Anna	Új jelenségek a környezeti konfliktuskezelés hazai gyakorlatában: az M0 autópálya építésének tapasztalatai

Műhely		
135	Szántó Miklós	Kivándorolt tengerentúli magyarok életleírásának elemzése
149	Imre Anna	Nyelv, tudás, oktatás
165	Papházi Tibor	A pártok és az oktatásügyi érdekszervezetek viszonya Magyarországon

Kitekintés		
172	Meyer, Sibylle—Schulze, Eva	A német egyesítés után. Családok az átmenet idején: a keletnémet családok helyzete
185	Österreich, Detlef	Jobboldali szélsőségek Kelet- és Nyugat-Németországban (Két empirikus vizsgálat tapasztalatai)

Konferencia		
194	Badacsonyi György	Kitörési pontok '94 — Modernizációs alternatívák

Könyvszemle		
196	Tráser László	Kulcsár Kálmán: Kontinuitás és átmenet Két világ között
199	Burgerné Gimes Anna	Mayer László: A Koreai Köztársaság (Dél-Korea) gazdasága és gazdaságpolitikája
202	Katona Péter Zoltán	Pierre Bourdieu: Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire

CONTENTS

Papers		
5	Angelusz, Róbert— Tardos, Róbert	Ownership, Privatisation and Hungarian Public Opinion
17	Makó, Csaba— Novoszáth, Péter	Patterns of Foreign Investment and Labour Relations (The Example of the Multinational Companies in Hungary)
53	Jávori, István—Rozgonyi, Tamás	Enterprises and Economic Transformation
63	Simonyi, Ágnes	The Building of Market and Organisations
76	Széman, Zsuzsa	Old at Forty? New Forms of Leaving the Labour Market
96	Pocztowski, Aleksy— Mis, Alicja	Processes of the Labour Market in Poland
105	Kovách, Imre	Agricultural Privatisation and the Future of Family Farms in Central and Eastern Europe
122	Vári, Anna	New Phenomena in the Hungarian Practice of the Handling of Environmental Crises: Experiences of the Building of the M0 Motorway

Workshop		
135	Szántó, Miklós	Analysis of the Life Histories of Emigrant Overseas Hun- garians
149	Imre, Anna	Language, Knowledge, Education
166	Papházi, Tibor	The Relationship between Parties and the Organisations of Interest in Education in Hungary

Orientation		
172	Meyer, Sibylle—Schulze, Eva	After German Unification — Families at the Time of Transi- tion: the Situation of East German Families
186	Österreich, Detlef	Right Wing Extremisms in East and West Germany (Experi- ences of Two Empirical Surveys)

Conference		
194	Badacsonyi, György	Points of Outbreak '94 — Alternatives of Modernisation

Book review		
196	Tráser, László	Kulcsár, Kálmán: Continuity and transition. Between two worlds
199	Burgerné Gimes, Anna	Mayer, László: The economy and the economic policy of the Republic of Korea
202	Katona, Péter Zoltán	Pierre Bourdieu: Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire

A TULAJDON ÉS A PRIVATIZÁCIÓ KÉRDÉSEI A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYBEN

A közép-kelet-európai posztoszocialista országok sorában Magyarország sok tekintetben sajátos előzményekkel lépett a rendszerváltás útjára. Noha a blokk más országaihoz hasonlóan a tulajdonviszonyok alapvetően a szocialista (állami-redistributív) paradigmán alapultak, a pragmatikus gazdaságpolitika folyamánként a magántulajdon és a piaci koordináció bizonyos elemei növekvő szerepet kaptak a hatvanas évek második felétől kezdve. Az állami újraelosztás hivatalos útjait megkerülő és fokozatosan legitimizálódó ún. „második gazdaság” pedig a hetvenes-nyolcvanas évekre oly mértékben nyert teret, hogy vezető magyar szociológusok (*Kolosi*, 1987; *Szelényi*, 1990) egyenesen struktúraképző elemként vette számításba. A nyolcvanas évek elejétől a hagyományos formák (pl. mezőgazdasági háztáji gazdaságok, kisipar-kiskereskedelem, önerős lakásépítkezés) mellett a vállalkozások, társulások olyan modernebb formái is megjelentek mint a polgári jogi, a korlátozott felelősségű társaságok, vagy az ipari munkások „háztájijának” számító vállalati gazdasági munkaközösségek. S bár szórványosan, de az évtized második felére már színre léptek egyes nagyobb létszámot foglalkoztató, komolyabb tőkén alapuló vállalkozások is.

A magyar lakosságot tehát nem érte teljesen felkészületlenül a tulajdonviszonyok radikális átalakulása a rendszerváltást követően. Egyes felmérések szerint a családok mintegy háromnegyede kapcsolódott be valamilyen formában a „második gazdaság” működésébe (ami akkor is jelentős arány, ha a jelenség első kutatói kissé szélesen is értelmezték a „második gazdaság” fogalomkörét).

A magántulajdon kezdeti formái iránt a közvélemény bizonyos ambivalenciája már a nyolcvanas években megmutatkozott. Az e tárgyban végzett felmérések eredményei egybecsengtek az olyan közszájon forgó „népi bölcsességekkel”, mint „a magyarok a lángost szeretik, de a lángossütőket már nem annyira”. Ebben az — irigységtől sem mentes — ellentmondásos attitűdben a szocialista rendszerbe született nemzedék centrális értéként kezelt egyenlőség-felfogása is közrejátszott. Sokan nehezen emésztették meg azt, hogy kevesebb iskolát végzett „outsiderek” olykor a bérből és fizetésből élő állami alkalmazottak fizetésének többszörösét mondhatták magukénak.

Az ellenérzések azonban nem voltak olyan átütő erejűek, hogy meggátolták volna a piaci szféra fokozatos bővülését. A „maszekokkal” szembeni ressen-

ment-érzést ellensúlyozta, hogy a kisértetermelés piaci űröket töltött be, s enyhítette az állami szektort kísérő hiánygazdasági szindrómát. A második gazdaság egyéb, másodlagos jövedelmeket biztosító formái pedig eleve rokonszenvesebbek voltak, mert ezekből a családok zöme profitált valamilyen formában.

1. A magántulajdon iránti attitűd alakulása az első koalíciós kormány időszakában (1990 – 1994)

A magyar empirikus társadalomkutatás a témáról fontosságához képest viszonylag szórványos adatokkal rendelkezik. Nem ismerünk olyan vizsgálatokat, amelyek visszatérően, szisztematikusan követték volna nyomon a periódus egészében a közvéleményben történt változásokat. Ugyanakkor a kérdéskörben végzett különböző felvételek eredményei (lásd *Vásárhelyi*, 1990; *Hann—Laki*, 1992; *TÁRKI*, 1990) sok tekintetben egybecsengenek: valamennyi a magántulajdon térhódításával kapcsolatos fenntartásokról, s bizonyos formák elutasításáról adott számot.

A Medián felvétele alapján *Vásárhelyi Mária* már 1990-ben a nagymagántulajdonnal szembeni fenntartásokról tudósított. A vizsgálat folytatása nyomán *Hann Endre* és *Laki Mihály* a rendszerváltás után is továbbélő, bizonyos vonatkozásokban még erősödő averziókról számolt be, azzal együtt, hogy a lakosság nem állt alapjában szemben a privatizáció folyamatával. A *TÁRKI* felvétele pedig arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy míg az emberek általában véve elfogadják a privatizációt, — nem utolsósorban a leépítésektől tartva — jóval tartózkodóbbak, ha ugyanez a saját munkahelyük kapcsán kerül szóba.

Saját korábbi közvéleménykutatásaink is tartalmaztak e kérdésekről bizonyos adalékokat, s esetenként megismételt vizsgálati adatok is rendelkezésre állnak. 1992-től több felvételünkben szerepeltek a magántulajdon kívánatos szerepére vonatkozó kijelentések, amelyek eredményei talán a legplasztikusabban jelenítik meg a közfelfogás már említett „kétlelkűségét”. Míg általában szólva, valamelyest többen vannak, akik „a gazdasági fejlődést a magáncégek alapoznák”, mint ennek elvi ellenzői, a nagyipar — tehát a legnagyobb vállalatok — esetében már csak a kisebbség tartja elfogadhatónak a magántulajdon uralkodó szerepét.

Ezek az eredmények azokkal a fenti *TÁRKI*-megállapításokkal csengenek egybe, melyek szerint az általános elfogadó attitűdökhöz képest jóval elutasítóbbak az emberek, amikor a saját vállalatuk, konkrét munkahelyük privatizációja kerül szóba. A nagyvállalatok privatizációjával kapcsolatos negatív attitűdöket minden bizonnyal erősen motiválja, hogy hagyományosan ezek adtak munkahelyet a legtöbb bérből és fizetésből élő számára, s a tulajdonváltás számos esetben a „kapun belüli munkanélküliség” valódi munkanélkülisséggé válásával kapcsolódott össze.

A privatizáció formái közül különösen sok ellenézés kísérte a magántulajdonhoz fűződő tipikus piaci tranzakciót, a legtöbbet fizetőnek történő értékesítést.

Erre vonatkozóan az elmúlt négy év során több felvételtől jutottunk adatokhoz, amikor az állami tulajdon átalakításának négy lehetséges alternatívájáról: a tőkebevonásos értékesítésről, az eredeti tulajdonost kedvezményező reprivatizációról, a munkavállalói résztulajdon-vásárlásról és az állami vállalatok (új menedzserekkel történő) feljavításáról kérdeztük az emberek véleményét. Az elmúlt négy év gyakorlatában — már csak a költségvetési bevételek növelése érdekében is — a versenyztetéses privatizáció volt az állami vállalatok értékesítésének par excellence formája. Mint az adatok visszatérően jelzik, a közvélemény ettől a formától zárkózott el leginkább. Ebben valószínűleg nagy szerepet játszott az a tény, hogy az esetek többségében — ahol ilyen kereslet megjelent — a külföldi tőke nagy erőfölénnyel indult a hazai pályázókkal szemben a meghirdetett versenytárgyalásokon. E forma hitelét valószínűleg a sajtóban nyilvánosságra került anomáliák, a versenyfeltételek manipulálása, a korrupció gyanúja is csorbították. Az igazságosnak vélt privatizációval kapcsolatos felfogások, beidegződések is csökkentették az adott alternatíva népszerűségét. A reprivatizációt — amelyet egyébként a kormány részben elvi, részben gyakorlati okokból csak kivételként alkalmazott — sokan egyfajta jogos igazságszolgáltatásként fogták fel („az eredeti tulajdonosoknak visszajár, amit annak idején elvettek tőlük”). A dolgozói résztulajdon alternatívája pedig az öngazgatási szocializmus korábbi — egykor a reformerek köreiből is kultivált — eszményéhez kapcsolódott. Maguktól a munkásoktól sem állhatott távol e gondolat, akik — ha igazából nem is hittek a „tiéd a gyár” korábbi jelszavában — mégis úgy érezhetik, hogy valami közülük mégiscsak van az adott munkahelyhez. Mindent egybevéve, a fenti alternatívák közül alighanem a versenyztetéses privatizáció jelenti a mindennapi igazságtudat szempontjából legkevésbé legitim beavatkozást a kialakult viszonyokba.

A négy alternatíva választásának átfogóbb adatai ugyanakkor maguk is a magántulajdonnal kapcsolatos fenntartásokra utalnak. A két egyértelműen magántulajdonhoz kötődő forma (az eladás és a reprivatizáció) együttes választása éppencsak eléri az egynegyedét. E tendenciát erősíti az is, hogy a további két alternatíva közül is az állami tulajdon feljavított üzemeltetése kapta a legtöbb szavazatot.

A privatizáció előrevitelét aránylag kevesen tekintették elsőrendű napirendi kérdésnek. A kormány előtt álló problémák prioritására vonatkozó (ugyancsak több alkalommal feltett) kérdésben elhanyagolható volt azok aránya, akik a „magántulajdon becsének visszaállítását” (vagy más felvétel alkalmával az ezzel ekvivalensnek bizonyuló „magántulajdon szerepének jelentős növelését”) az első és legfontosabb megoldandó kérdésnek tekintették, és olyanok is viszonylag kevesen voltak, akik a fontosabb feladatok közé sorolták volna (legalábbis hátrább helyezték a rangsorban, mint az infláció, szegénység stb. leküzdésének személyesebb vonatkozású problémáit).

Az 1. táblázat e *négy kérdés* alapján együttesen mutatja be a fenti tendenciákat jelző adatokat.

1. táblázat

A magántulajdonra és a privatizációra vonatkozó közvélemény-kutatási kérdések megoszlásai 1991 és 1994 között

1.1. „A gazdasági fejlődést a magáncégekre kell alapozni”

	1992. május	1993. november
egyetért	35	31
is-is	35	35
nem ért egyet	20	23
nincs véleménye	10	11

1.2. „A nagyiparban is a magántulajdonnak kell uralkodóvá válnia”

	1992. május	1993. november
egyetért	25	22
is-is	30	27
nem ért egyet	34	42
nincs véleménye	11	9

1.3. „A magántulajdon becsének visszaállítása” — a fontos feladatok közti említés

	1991. január	1992. május	1993. november
legfontosabb	4	3	2
fontos	36	21	19
nem választotta	58	73	76
nincs véleménye	2	3	3

1.4. „Kik legyenek a tulajdonosok a jövőben?”

	1991. január	1993. május
az egykori tulajdonosok	20	15
akik a legtöbbet fizetik	10	7
a vállalatok dolgozói	24	30
az állami vállalatok feljavítása	9	8

Az alpmegoszlások által jelzett tendenciákon kívül a vélemények időbeli alakulása is figyelmet érdemel. Mivel a gazdaságban a magántulajdon térnyerése 1990 után nagymértékben felgyorsult, és az ennek megfelelő értékeket a hivatalos ideológia is egyre hangsúlyosabban kultiválta (külön tévéfilm-sorozatokat finanszíroztak például a privatizáció népszerűsítése céljából), várható lett volna, hogy a magántulajdonnal, piaci viszonyokkal szembeni averziók fokozatosan feloldódnak. Az adatokból azonban inkább ellentétes tendencia bontakozik ki: az előző kormányzati ciklus vége felé haladva inkább gyarapodtak mint csökkentek a magántulajdonnal, illetve a privatizációval kapcsolatos fenntartások.

A következő részben még visszatérünk a tulajdonnal kapcsolatos attitűdök néhány összefüggésére. Néhány tényre azonban már itt is érdemes utalni. A kilencvenes évek elején — a piacgazdaságra való áttéréssel egyidejűleg — ugrás-

szerűen bővült a munkanélküliek tábora. Bár a munkanélküliség tabujának már a rendszerváltás előtti utolsó (Grósz-, illetve Németh-) kormányok is búcsút mondtak, az állástalanok hivatalos részaránya 1990 elején még egy százalék alatt maradt. A munkanélküliségi adatok drasztikus emelkedésére 1991-ben és 1992-ben került sor, amikor a magyar iparban és mezőgazdaságban — a keleti piacok összeomlásával párhuzamosan — nagymértékű termelésleépülés ment végbe. A munkanélküliségi ráta rövid idő alatt 10 százalék felé emelkedett, és hasonlóan bővült az elbocsátás által fenyegetettek tábora. Bár a nagyüzemek privatizációja nem feltétlenül járt elbocsátásokkal — egyes adatok szerint a magánszektorban a munkanélküliség elmarad az állami szektorban tapasztalttól — az új tulajdonosok számos esetben racionalizálással, komoly leépítésekkel kezdték az üzemek átszervezését.

Jóllehet a lengyelországihoz hasonló sokkterápiára nem került sor, a kilencvenes évek elején az árak korábban nem tapasztalt mértékben nőttek, melyet — különösen a költségvetési szférában — a bérek csak kevéssé követtek. A közép- és alacsony jövedelműek gazdasági pozícióromlásával párhuzamosan ugyanakkor a sikeres magánvállalkozók a hazai viszonyok közt kiugró jövedelemtöbbletre tettek szert. Néhány év alatt nagyot nőtt a felső és alsó jövedelmi csoportok közti olló (míg korábban a viszonylag csekély egyenlőtlenség inkább a skandináv országok gyakorlatához állt közel, a különböző egyenlőtlenség-mutatók jelenleg a nyugat-európai szélső értékre emlékeztetnek). A jövedelmi differenciálódással szembeni — részben ideologikus alapú — hagyományos ellenállást az új keletű polarizáció csak felerősítette. 1988-ban a lakosság 63 százaléka volt azon az állásponton, hogy a meglévő *jövedelemkülönbségeket* csökkenteni kell, s 1993-ra ez az arány *75 százalékra emelkedett*. A jövedelem-differenciálódást szorgalmazók aránya ezen idő alatt 18-ról 11 százalékra csökkent.

A piacgazdaságra történő átmenet első néhány éve során a lakosság összességében inkább az árnyoldalakkal találta magát szembe. A többség a gazdasági struktúraváltást inkább „vesztesként”, mint „nyertesként” élte meg. Bár néhány területen kétségtelenül a lakosság számára is érzékelhetően jelentek meg bizonyos pozitív változások (minőségi javulás az áruválaszték terén, a hiánygazdaság korábbi anomáliáinak jelentős megcsappanása), ezek hatása aligha volt olyan erőteljes, mint a KGST-tábor néhány más országában, mivel a piaci viszonyok mindennapi megnyilvánulásai Magyarországon nem voltak előzmény nélkül. A fentiek önmagukban is háttérrel nyújthatnak annak megértéséhez, hogy a magán-gazdasági viszonyokra történő áttérés — amelyre a lakosság túlnyomó többsége 1990-ben a szavazatát adta — miért talált a gyakorlatban olyan vegyes fogadtatásra. Persze mindezt a privatizáció mikéntje, az új tulajdonformák társadalmi szétterjedése is számottevően befolyásolta. A következő részben újabb empirikus adatok alapján bővebben foglalkozunk a személyes érintettség e tényezőjével.

2. A magántulajdon terjedése — az érintettség és a privatizációs attitűdök

A rendszerváltás programalkotó időszakában, az 1990-es választások előtt a magyar politikai erők, pártok meglehetősen egységesek voltak a piacgazdaságra való áttérést, a magángazdaság szerepét illetően, eltértek azonban a vélemények a megvalósítás konkrét mikéntjéről. Számottevően különböztek az álláspontok például a tekintetben, hogy milyen társadalmi bázisra alapozzon a beinduló privatizáció — s ami ezzel szorosan összefügg, mi módon történjen az állami tulajdon magántulajdonná alakítása. Bizonyos alternatívákat, melyek mássutt a későbbiekben komoly szerepet kaptak (például a népi részvények, a kuponos privatizáció) Magyarországon a szakértőknek, közgazdászoknak csak szűk köre támogatta. A szóban forgó elképzeléseknek a napirendről való lekerülésében komoly szerepet játszott, hogy a reformszocialista átmenet idején már beinduló tulajdoni átalakulás, az állami tulajdonnak a menedzserréteg által félmjelzett társaságokra bontása, kivásárlása — röviden a „spontán privatizáció” folyamata — alapjában más irányú fejlődésnek vetette meg az alapját. Míg a leendő kormánypártok programjai még „széles középosztályról”, tág tulajdonosi réteg létrehozásáról szóltak, a kormányzati gyakorlat már jelentősen eltért ettől, és inkább csak az 1994-es választási kampány egy epizódjaként, a „kistulajdonosi részvényprogram”, illetve a „munkavállalói résztulajdon” akcióinak felröppentésével jelent meg újra az eredeti elképzelés.

A kérdéskör másik alapvető vitapontja a reprivatizáció volt. Míg a nagy pártok szinte mindegyike elvetette a tulajdonnak az egykori tulajdonosok számára történő visszajuttatását, a Független Kisgazdapárt végig ezt tűzte zászlajára, és legalább kompromisszumos formában sikerült is a négyéves ciklus alatt valamit keresztülvinnie ebből.

A politikai küzdelmek eredőjeként többszálú privatizációs gyakorlat jött létre. A legtöbbször a kompromisszumos alapon született kárpótlási folyamat nyomán, főként a kárpótlási jegyek földtulajdonra váltása révén jutottak tulajdonhoz. A kistulajdonosi részvényakció is főként a kárpótlási jeggyel rendelkezőket célozta meg. (Akik közt a volt tulajdonosok mellett egyre nagyobb súlyt tettek a papírokat névértékük alatt felvásárló bank-, ingatlanbefektetői stb. érdekeltségek.)

1993 végén az MTA—ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport egyik felvétele néhány kérdéssorozatot tartalmazott a privatizációban és a kárpótlási folyamatban való személyes érintettségről, illetve ezek lakossági fogadtatásáról. A kárpótlást illetően a kérdőív az egykori föld-, s az egyéb ingatlantulajdonokról tartalmazott kérdéseket. Az önbevallások lényegében megfelelnek azoknak az adatoknak, melyeket az illetékes hivatalok hoztak nyilvánosságra az igények benyújtása és elbírálása után. E statisztikák mintegy egymillió kárpótlótról szólnak, amihez közel áll vizsgálati adatunk. A (Magyarországon kb. 8 millió főt kitevő) felnőtt népességnek 11 százaléka kapott kárpótlást saját vagy felmenője korábbi földtulajdona után, míg egyéb (üzem, bolt, ingatlan) tulajdonok után 2 százalék volt a kárpótolta aránya. A kérdőív külön kitért azokra a további családtagokra is,

akik valamilyen jogcímen kárpótlásban részesültek. Az érintettek aránya ezzel 32 százalékra emelkedett.

A konzervatív kormányzat kárpótlási politikájának egyik deklarált célkitűzése az erkölcsi elégtétel megadása volt, amitől a *társadalmi közhangulat* javítását is remélték. Vizsgálatunk adatai is arra utalnak, hogy e célok *igen kevésbé* valósultak meg. A kárpótlási politikával a lakosságnak csak kis hányada, 20 százalék volt elégedett, 48 százalék viszont kifejezetten elégedetlenül nyilatkozott róla. Bár a kárpótlásban való személyes érintettség számottevően befolyásolta a véleményeket, még a kárpótoltak között is erősen megoszlott az elégedettek és elégedetlenek aránya. A licitálásos formában szerezhető új földek sok egykori földtulajdonosnak sértették az igazságérzetét. Az ügyet fémjelző Független Kisgazdapárt hívei is nagyobbrészt csalódottnak mutatkoztak, s talán csak a koalíciót vezető MDF támogatói mutatkoztak valamelyest elégedettnek a kárpótlási politikával. Az érintettek és a kormányhívek oldalán tapasztalt — nem túl határozott — támogatás semmiképp sem semlegesítette a kárpótlásból kimaradtak erőteljes ellenérzéseit.

A kárpótlási politika másik deklarált célkitűzése a privatizációs folyamatnak a kárpótlási jegyekkel történő élénkítése volt. Ehhez azonban sem a kárpótoltak (s különösen a jelentősebb volumenű papírokkal rendelkező kárpótoltak) köre nem volt igazán széles, sem az állami vagyontárgyak, termelő létesítmények kínálata nem volt kielégítő. Sok kárpótolta — a földön kívül — eleve nem is gondolt másfajta befektetésre, hanem esetleg valamely nyugdíjkiegészítő életjáradékra váltásra, vagy az állami lakás megvásárlásának törlesztésére. A privatizációs folyamatot — a jegyeket begyűjtő vállalkozásokon keresztül — valamelyest élénkítette ugyan az alkalmazott módszer, de nem a kívánt mértékben, és elsődlegesen nem a közvetlenül érintett csoport, a kárpótlásban részesültek javára.

A fentiek mellett a kormány kárpótlási politikájának, ha nem is kifejezetten deklarált, de kétségkívül fontos motívuma volt az elgondolt társadalmi bázis, egy *régi-új középosztály* megteremtése. Hogy e célkitűzés mennyire járt sikerrel, arra direkt módon — legalábbis a rövid távú kihatások szempontjából — a legutóbbi választási eredményekből következtethetünk. Az MDF és a koalíció jelentős térvessztése azt jelzi, hogy törekvéseik nem hozták meg a várt eredményt. A választások bizonyos részeredményei (a konzervatív pártok átlagon felüli szereplése a kárpótlások által leginkább érintett idősebb korosztályokban, vagy a történeti középosztály leszármazottait viszonylag nagy számban koncentráló fővárosi elitnegyedekben) ugyanakkor azt jelzik, hogy a szóban forgó intenciók egyes rétegek esetében nem maradtak teljesen hatástalanok.

Egy szintén 1993 végén készült másik felvételünk egy kérdésblokkja már közvetlenül a magántulajdonhoz jutás, a privatizációban való részvétel formáira s az ezekkel kapcsolatos tervekre irányult.

A tulajdonhoz jutás négy lehetséges formájáról tettünk fel kérdéseket. Földet az elmúlt időszakban a felnőtt népesség 6 százaléka vásárolt, és 4 százalék válaszolt úgy, hogy a jövőben földvásárlást tervez. Magánvállalkozások alapí-

tása — különféle társulások, szövetkezetek, polgári társaságok formájában — Magyarországon már a nyolcvanas évek elejétől lehetséges volt (arról nem is szólva, hogy a „kisárutermelői”, kisiparosi, kiskereskedői tulajdon a „magán-szektorban” a szocialista rendszer évtizedei alatt bizonyos szűk keretek közt mindvégig fennmaradt). Valószínűleg ezek az előzmények is szerepet játszottak abban, hogy az előbbinél többen, 10 százalékban válaszoltak úgy, hogy „az elmúlt években valamilyen magánvállalkozást alapítottak vagy abban részt vettek”. A vállalkozást alapítók legnagyobb hányada (közel fele) a kereskedelem és a szolgáltatások terén tevékenykedik — tükrözve a magántőkének a termelőszféra iránti eddigi mérsékelt érdeklődését. A foglalkozás szerinti bontások ugyanakkor azt a tendenciát is jelzik: a vállalkozást alapítók csak kisebb hányada (kb. 45 százalék) folytat főfoglalkozású — kisiparosi, szellemi szabadfoglalkozású, mezőgazdasági árutermelői, esetleg menedzseri — tevékenységet. Nagyobb része vállalkozását inkább jövedelemkiegészítő lehetőségként veszi számításba — vagy eredeti munkahelyüket legalábbis biztonsági tartalékként tartják fenn maguk számára. Igen nagy volt azok száma is az elmúlt években, akik rövid idő után felhagytak vállalkozásukkal. Nehéz egyértelműen megbecsülni a „valóságos” vállalkozási tevékenységet folytatók pontos körét, de valószínűleg alacsonyabb mint a jelzett 10 százalékos arány. A szóban forgó adat mintegy 800 ezres vállalkozói réteget jelezne. Bár az alkalmazott kategóriák nem teljesen azonosak, a kérdéskört statisztikai adatokkal alaposan feldolgozó *Laky Teréz* 1992-re 466 ezer önállót mutat ki, ami 1993-ra valószínűleg félmillió fölé nőtt (s ezen belül is mintegy egyharmad a kiegészítő tevékenységet folytatók részaránya). Ugyanez a tanulmány hívja fel a figyelmet arra is, hogy a dél-európai régió országaiban az „önfoglalkoztatók” részaránya 15 százalék körül mozog az aktív keresőkön belül.

Ami a jövőbeli tervekét illeti, a megkérdezettek 11 százaléka jelezte, hogy vállalkozással kapcsolatban elképzeléseket forgat a fejében. Bizonyos időbeli összehasonlításokon alapuló vizsgálatok, így *Lengyel Gy. — Tóth I.J.* [1993], arról adtak számot, hogy a („szívesen lenne-e vállalkozó” kérdéssel mért) vállalkozási kedv némiképp csökkent a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján tapasztalt ambíciókhoz képest. A mi adatunk is egybeesik e tapasztalatokkal; a tényleges vállalkozási lehetőségek megjelenése és a buktatók megtapasztalása valószínűleg erősen megrostálta a vállalkozások felé orientálódókat. Adataink szerint egyébként ma az ilyen tervekkel foglalkozók zömükben a még pályájuk elején álló, fiatal korosztályokból kerülnek ki.

A tőzsde megjelenésével a spekulációs üzletág is megjelent a magángazdasági kezdeményezések sorában. A kockázatot hordozó részvényvásárlást a lakoságnak még csak 4 százaléka vonta be pénzbefektetői döntései közé. Öt százalék nyilatkozott úgy, hogy a jövőben tervez ilyen vásárlásokat.

A privatizáció par excellence formája, az állami vállalatok megvétele egyedi kivételektől eltekintve a magyar vállalkozói réteg zöme számára csak jelentős hitelek igénybevételével képzelhető el, s ezért a legnagyobb vállalatok készpénzes kiárusításában pályázóként nagyrészt a külföldi befektetők vettek részt. Kisebb je-

lentségű gazdasági szervezetek privatizálásához a kormányzat a hazai befektetők számára különböző kedvezményes hitelalapokat (mint az Egzisztencia- vagy E-hitelt, vagy a Start-hitelt) szervezett. Ezzel együtt, megkérdeztjeinknek csak 1 százaléka jelezte, hogy személyesen vett részt ilyen akciókban. Öt százalék mutatott továbbá érdeklődést az ilyenfajta tulajdonvásárlás iránt.

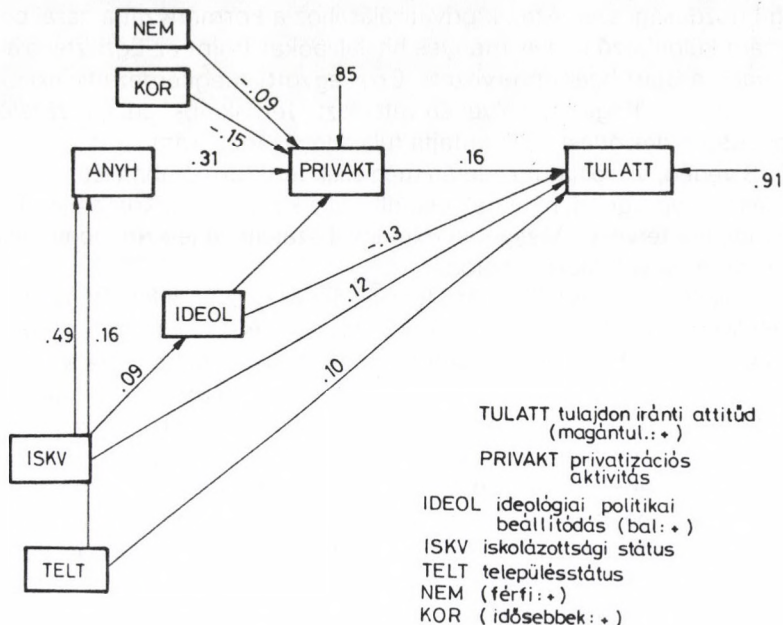
1993 végén, vizsgálatunk idején még csak terv formájában létezett a kisbefektetői részvényprogram, melynek beindítását a konzervatív koalíció a választási kampány idejére tervezte. Vizsgálati mintánk 4 százaléka jelezte, hogy foglalkoztatja a programba való bekapcsolódás.

Ha a tulajdonszerzés különböző formáit összegezzük, a felnőtt népesség 17 százalékaról mondható el, hogy (saját bevallása szerint) részt vett a magánvállalkozás valamelyik új formájának magyarországi beindításában. Ha a terveket is hozzávesszük, 28 százalékot tesz ki a *privatizáció által valamilyen formában*, valamilyen fokon érintettek aránya. A következőkben közvetlenül vizsgáljuk, hogy milyen tényezők kondicionálják a privatizációs aktivitást, és hogyan befolyásolta a szóban forgó érintettség a magántulajdon iránti attitűdök alakulását.

1993-as vizsgálatunkban egy kérdéssorozat részeként a tulajdon dimenziójában is véleményt kértünk a megkérdezettektől. Egy hétfokú skála egyik végpontján az a megállapítás szerepelt, hogy „a kormánynak minden módon a magángazdaság kifejtését kell szorgalmaznia”, az ellentétes póluson pedig az, hogy „a kormánynak az állami tulajdon előnyeit kell minél jobban kihasználnia”. A kérdés abban állt, hogy ki hogyan helyezné el saját álláspontját e pólusok közt.

A vélemények átlaga (a hétegyeséngyi skálán) három tizedponttal tért el a magántulajdon pólusa felé a középtől. Ez csak alig tér el a jellegtelen véleménynélküliséghez, vagy éppen az ellentétes vélemények egymást kioltó hatásához képest, és ismét a magántulajdonnal kapcsolatos álláspontok ambivalenciáját tükrözi. Amellett itt is figyelembe kell venni, hogy az elmúlt négy év során a médiában, pártpolitikai küzdelmekben, s a választási kampányok során is erőteljes kultiváció folyt a magántulajdon magyarországi meggyökereztetése érdekében. Ha a válaszadás során működtek bizonyos „kívánatosági hatások”, azok minden bizonnyal a magántulajdon irányában hatottak.

Az alábbi elemzés alapja egy olyan útelemzés, amelynek kimeneti pontja a fenti attitűd. Modellünkben feltételeztük, hogy a privatizációs aktivitás közvetlen magyarázóként egyfajta közbülső változó szerepét tölti be. (Még visszatérünk rá, hogy e feltevés korántsem magától értetődő: valószínű, hogy a két változó kapcsolata inkább interdependens mint oksági.) További változóink: az iskolai végzettség, az anyagi szint, a településtípus, a kor, a nem és a bal-jobb skálán elfoglalt hely, melyek mindegyike vagy a privatizációs aktivitás vagy a tulajdon iránti attitűd meghatározásában szignifikáns szerepet játszott. Az útelemzés több regressziós egyenlet összekapcsolásán alapszik.

1. ábra. A tulajdon iránti attitűd útmodellje

A közvetlen hatások oldaláról két tényező szerepe különösen érdekes a közvélemény megosztottságának megértése szempontjából. A legerősebb befolyás a (privatizációs részvétel és tervek együttes indexén alapuló) privatizációs aktivitás változójához kapcsolódik. Azok várnak tehát többet a magántulajdon térhódításától, akik maguk is bekapcsolódtak valamilyen formában ebbe a folyamatba, vagy legalábbis ilyen elképzelésekkel foglalkoznak. A másik tényező ahhoz az ideológiai-politikai alapbeállítódáshoz kapcsolódik, melyet a nemzetközi politikai szociológiai irodalomban közkeletű tízfokú bal-jobb skálával mértünk. Számos tapasztalat szerint Magyarországon ez a beállítódás a múlt rendszer megítélésével van szoros kapcsolatban. A korábbiakban már utaltunk azokra az ideológiai-szocializációs előzményekre, melyek az állami tulajdon magasabbrendűségének és a magántulajdon retrográd jellegének doktrínáit tabuszerűen írták elő. E szemléletmód nyoma jelenik meg abban, hogy a magukat a baloldali pólus felé sorolók sokkal ambivalensebbek a tulajdon kérdésében. A szóban forgó összefüggések mögött részben a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalmakban is meglévő hajlandóság húzódnak meg az állami beavatkozás piackorrigáló szerepének szorgalmazása iránt. És bizonyára motiválta a véleményeket a magántulajdont kultiváló jobboldali kormányzat politikájával szembeni általános elégedetlenség — és persze ellenkező előjellel a másik oldalon: az elégedettség — is.

A közvetlen befolyást gyakorló további tényezők: az iskolai végzettség és a településtípus egyaránt a centrum—periféria tagozódásnak megfelelően befo-

lyásolják a vizsgált attitűdöket. Egybecseng ez azokkal a tapasztalatokkal, hogy a magyarországi privatizációs folyamatokból a centrumban lévők tudtak leginkább profitálni (hogy az utóbbi tényezőt említsük: Budapestre koncentráldott az országba érkező külföldi tőke mintegy 70 százaléka, s a munkanélküliek fővárosi részaránya is csak a fele, mint az ország egyéb részein). Az iskolázottság esetében valószínűleg egyfajta kultivációs hatás is befolyásolta a véleményeket. A médiában az elmúlt időszakban a magántulajdon pozitívumai számítottak „maguktól értetődőnek”, és a véleményklíma hivatalos hangsúlyaira a hírfogyasztó rétegek rezonálnak érzékenyebben.

A közvetett befolyások közül az anyagi helyzet szerepét kell kiemelni. A jövedelmi-vagyoni szint oly mértékben kondicionálja a privatizációs aktivitást, hogy e láncszemen keresztül a tulajdonnal kapcsolatos attitűdre kifejtett közvetett hatása sem elhanyagolható (,05). A demográfiai tényezők számos egyéb tapasztalatból ismert módon befolyásolják a privatizációs aktivitást. (Főleg a jövőbeni tervek oldalán) a fiatalok fogékonyabbak az új lehetőségek kihasználására, mint az idősebb korosztályokhoz tartozók. Hasonlóképp, a férfiak is nagyobb arányban képviseltetik magukat a privatizációban aktívan résztvevők között.

A közvetett hatások sorában ismét említeni kell a bal-jobb politikai beállítódás tényezőjét. Az ideológiai mozzanat erejét jelzi, hogy nemcsak a tulajdonnal kapcsolatos állásfoglalásokat befolyásolja, hanem a privatizációs részvételt is (nem zárható ki azonban annak a fordított hatásnak a megjelenése sem, hogy a kormányzat privatizációs gyakorlatában politikai szelekció is érvényesült).

A fent tárgyalt tényezők nagyobb része rövid távon kevésbé változtatható feltételként, gyakorlatilag adottságként jön számításba, amikor a privatizációval kapcsolatos attitűdök felemáságát, s a jövőben várható tendenciákat tekintjük. A változások alapját képező legdinamikusabb tényező talán maga a privatizációs aktivitás lehet. Ha a részvétel nem is elhanyagolható, adataink szerint mind ez idáig a lakosságnak csak viszonylag szűk körét ölelte fel.

A dinamikus mozzanat szerepét annál inkább hangsúlyozni kell, mivel további modellek szerint a (kedvező/kedvezőtlen) privatizációs attitűdök ugyanúgy befolyásolhatják a privatizációs aktivitást, mint ahogy fordított előjellel már szóltunk erről. A részvétel—attitűd—részvétel láncolat mozgósítása növelheti a lakosság gazdasági aktivitását, és mérsékelheti a magántulajdonnal, privatizációval szemben Magyarországon az elmúlt években világosan érzékelhető ellenérzések erejét.

További vizsgálatokra, összehasonlító elemzésekre lenne szükség annak tisztázására, hogy mennyiben játszott közre a tulajdonváltás iránti ambivalenciában a *privatizációnak a gyakorlatban megvalósult formája*, amely a korábbi „köz-tulajdon” lebontásakor jelentős rétegek számára *nem hagyott valós hozzájutási esélyt*.

IRODALOM

- Hann E. — Laki M.:* A közvélemény a magángazdaság térnyeréséről. *Közgazdasági Szemle* 1992/2.
Kolosi T.: Tagolt társadalom. Bp. 1987.
Laky T.: A magángazdaság kialakulásának hatásai a foglalkoztatásra. *Közgazdasági Szemle* 1994/6.
Lengyel Gy. — Tóth I.J.: A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológia* 1993/1.
Szelényi I.: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990.
Vásárhelyi M.: Vegyes érzelmek — nézetek a tulajdonról. *HVG* 1990. I. 27.

ANGELUSZ, RÓBERT—TARDOS, RÓBERT

OWNERSHIP, PRIVATISATION AND HUNGARIAN PUBLIC OPINION

Summary

Like in other post-socialist countries in Eastern and Central Europe, the concrete ways of development of market economy belongs to the mostly debated issues in Hungary, too. The Hungarian case (with the beginnings of privatisation going back to the sixties-eighties), however, also implies some peculiar features concerning public opinion. Having gained most experiences about 'market in work' on the basis of the so-called 'second' (informal or 'gray') economy, the emerging attitudes got imbued with tendencies of ambivalence. Though there have been few systematic researches on public opinion toward privatisation after the change of the system, most available data indicate the survival of this ambivalence. The authors' study by means of a nationally representative survey of the Research Group for Communication Studies, Budapest at the end of 1993 corroborates these findings. It goes further, however, by pointing out some specific features of opinion cleavages. Having surveyed the individual forms of personal involvement in the privatisation processes (such as the acquisition of land, foundation of firms, purchase of shares, etc.) the study finds positive relationships between ownership and attitudes. A turn toward wider access could have a beneficial impact in this regard.

KÜLFÖLDI BEFEKTETÉSI MINTÁK ÉS A MUNKAÜGYI KAPCSOLATOK (A MAGYARORSZÁGI MULTINACIONÁLIS VÁLLALATOK PÉLDÁJA)

1. A külföldi tőkebefektetések és a multinacionális vállalatok magyarországi térhódítása

A szakértők között heves módszertani vita folyik arról, mekkora a külföldi tőkebehatolás Magyarországon. Ha csupán az ÁVÜ és ÁV Rt. által vezényelt privatizációt vesszük figyelembe, akkor mindössze tízszázalékos külföldi tulajdonlásról beszélhetünk. Ha a bankrendszeren keresztül bejövő működőtőke mértékét vizsgáljuk — ebbe beletartozik a zöldmezős beruházás, a tőkeemelés és a privatizáció is — akkor körülbelül 5,6 milliárd dollár körüli összeget kapunk. Ám egyes szakértők szerint ennél jóval több külföldi tőke jött be az elmúlt években az országba. A Magyar Nemzeti Bank által közzétett statisztikák ugyanis nem tartalmazzák a tárgyi apportot, azonkívül nem kísérik figyelemmel a másodlagos tőkeügyeket, például a részvényeladásokat.

Mások viszont úgy vélekednek, hogy a külföldi beruházások két típusát a portfólióberuházásokat, valamint a közvetlen tőkeberuházásokat, amelyeket működőtőke-beruházásoknak vagy működőtőke-kivitelnek, illetve -bevételnek is szoktak nevezni, egyértelműen meg kell különböztetni egymástól, mivel egészen különböző szándékok motiválják e két típus esetében a befektetőket.

Az úgynevezett portfólióberuházások esetében a külföldi befektető állampapírokat vagy vállalatok által kibocsátott értékpapírokat vásárol, de nem törekszik arra, hogy tulajdonjogát az illető vállalat feletti ellenőrzésre használja fel. A portfólióberuházások elsőrendű motívuma: *a megtakarítások jövedelmező befektetése.*

A közvetlen külföldi beruházások esetén azonban a külföldi vállalatban szerzett tulajdonjogot a befektető igyekszik az illető vállalat feletti ellenőrzés megszerzésére használni. Emellett a befektetők az esetek egy részében a külföldi vállalatok feletti részleges vagy teljes kontroll megszerzése révén egyéb célokat is el kívánnak érni. Ilyen cél lehet például egy zárt piacra való behatolás, jelentős piaci pozíciók megszerzése, más esetekben a biztos beszállítói kapcsolatok kialakítása motiválhatja a beruházásokat.

A külföldiek befektetéseit általában négy csoportba osztják az összehasonlítható elemzések. Az elsőbe: az ún. *zöld mezős beruházás* vagy *új vállalat alapítása*: a külföldi beruházó az alapoktól indulva építi fel vállalkozását, alakítja ki a cég kap-

csolatrendszerét. Ezt a formát különösen a nagy cégek kedvelik, hiszen komoly tőkebekötést igényel, amire közepes, vagy kisméretű cégek nem képesek.

Nagy hagyományokkal rendelkező vállalkozási, befektetési forma a *már létező külföldi vállalat ellenőrzését biztosító tulajdonrész megvásárlása* és ennek egyik legközkedveltebb módja a *vegyes vállalat* alapítás. A társasági törvény megjelenésével Magyarországon is fellendült a társaságalapítás, melyben jelentős számmal és nagy tőkével vettek részt külföldi vállalatok is, magyar cégek partnereként.

Ugyanebbe a körbe tartozik a befektetések másik vonzó területe az *állami vagyon privatizációja*. Jó lehetőségeket kínál arra, hogy a külföldiek tőkeerejükkel megjelenjenek Magyarországon. A privatizációs tranzakciók keretében megjelent külföldi tőke összértéke 1992 végéig 1,3 milliárd dollárra rúgott, azaz a külföldi befektetéseknek közel 30 százalékát motiválta a korábbi állami vagyon felvásárlása.

A közvetlen beruházások harmadik megjelenési formája a *külföldi vállalat nyereségének újrabefektetése*, míg a negyedik: *hitelezés vagy alaptőke-emelés az anyavállalat és külföldi leányvállalata között*.

Kétségtelen az, hogy jelentős különbségek vannak a befektetők szándékai között is. A kis- és közepes befektetők zöme korábbi termelési, kereskedelmi kapcsolatokra építkezik. Ezek többnyire tartós, de gyakran szolid jövedelmezőségű vállalkozások.

A nagybefektetők — elsősorban a multinacionális cégek — üzleti megfontolásaiban általában a hosszabb távú megtérülési szempontok dominálnak: a megtermelhető, kivihető profit nagysága, a kívánt piaci részesedés megszerzése fontosabb a rövid távú befektetési, adó- és kereskedelempolitikai kedvezményeknél. Jelenlétük a magyar gazdaságban alapvetően a piacszerzésre — mármint a volt szocialista országok piacainak megszerzésére — irányul, de ezen belül is többféle magatartás figyelhető meg.

A fogadó ország számára legkevésbé kedvező, amikor a multinacionális vállalat egyértelmű célja a kellemetlenkedő konkurenciától való megszabadulás, amikor a piacot és a termelői kapacitás felvásárlását, a hazai termelés leállítását vagy kiszorítását kíséri.

A kelet-közép-európai országok esetében igen gyakori az a törekvés, hogy a multinacionális vállalat megveszi a termelést és azt saját „levetett” technológiájával továbbfejlesztve jelenik meg a hazai és reménybeli kelet-európai piacokon.

Jelentősen ritkább, de a fogadó ország számára lényegesen kedvezőbb, amikor a befektető ugyancsak piacot vesz, de ez új, korszerű termelési módszerek meghonosításával és üzleti térnyeréssel is együtt jár (ez történt többek között a *General Motors* szentgotthárdi üzemének létesítése és a *Ford Hungária Kft.* megalakításakor is). „A legkorszerűbb japán, nyugat-európai és észak-amerikai berendezésekből állították össze a két gépsort. Bár a Ford gyakorlatában természetesen előfordul, hogy az egyik üzemből áttelepítik a feleslegessé váló gépeket egy másikba, a székesfehérvári gyárba csak új gépek kerültek”. (Figyelő, 1994. május 19. 28. o.)

Még kedvezőbb, ha a gyártás korszerűsödését, a termékszerkezet megújítását a hazai beszállítói kör jelentős bővítése is követi (mint például a *Magyar Suzuki Rt.* esetében).

Míg a multinacionális befektetések közül a fogadó országok számára leginkább kedvező, amikor a befektető a gyártásfejlesztést, a termékfejlesztést, valamint a K+F tevékenységet is a fogadó országba telepíti, illetve a meglévőt fejleszti.

Ugyanakkor jelentős a különbség a multinacionális befektetők között a tekintetben, hogy az általuk létrehozott vagy ellenőrzött vállalat termékeit milyen piacokra szánják. Egyes multinacionális vállalatok szinte kizárólag a hazai piacokra koncentrálnak, ez elsősorban az olyan cégekre jellemző, amelyek termékei esetében a versenyben nagy szerepe van a hirdetéseknek, reklámoknak. Az az érdekük, hogy olyan közel kerüljenek a fogyasztókhoz, amennyire csak lehetséges, hogy a termékeket és a róluk szóló reklámokat a legmegfelelőbbben tudják a helyi ízléshez és a nemzeti piac specifikus vonásaihoz hozzáigazítani (pl. sörgyarak, mosó- és tisztítószer gyártók stb.).

A multinacionális vállalatok egyik másik csoportja számára nem feltétlenül és kizárólag csak a fogyasztókhoz való közelség az elsődleges szempont. Ezek számára nem elsősorban a magyar piac, hanem Kelet-Közép-Európa mint régió jelenti a legfontosabb vonzerőt (például az amerikai *Lockheed* cég).¹ A multinacionális befektetők egy harmadik, Magyarországon még jelenleg legkisebb csoportját azok a vállalatok alkotják, amelyek fejlett országokbeli piaci pozícióik általános javítását is várják a termelésük gyártásuk, esetleg fejlesztési tevékenységük kihelyezésétől (ide tartozik a *Magyar Suzuki Rt.* is).²

Nehezen becsülhető meg a vegyes vállalatok köre is. Hivatalosan 1993 végéig, Magyarországon 19 722 közös vállalat jött létre. De ebbe a száz százalékban külföldi tulajdonú cég éppúgy beletartozik, mint az a kft., amelynek néhány száz-ezer forintos befektetéssel kültagja egy külföldi cég. A KSH adatai szerint az összes vegyes vállalat 37 százaléka éppen csak eléri a kft.-alapításhoz szükséges 1 millió forintos alaptőkét.

A külföldi érdekeltségű vállalatok alapító vagyonában a külföldi tőkebefektetés aránya 1991 óta növekvő tendenciát mutat, igaz lényegében ez annak tudható be, hogy az egy cégre jutó külföldi tőke értéke kevésbé csökken, mint az egy újonnan alapított vegyes vállalatra jutó alapítói vagyon értéke. Az egész kelet-közép-európai térségre jellemző az a Magyarországon is tapasztalható jelenség, hogy a kezdeti évekhez képest nő a külföldi részarány, illetve visszaszorulóban van a vegyes vállalatok alapítása, s egyre több a felvásárlás, valamint a zöldmezős beruházás. Mindamellett a magyarországi befektetések sajátossága, hogy számos nagy értékű, több százmillió dolláros beruházás valósult meg.³

A magyarországi újonnan megalakult vegyes vállalatok számának és a közvetlen nemzetközi tőkebefektetések állományának alakulását illusztrálják a következő adatok:

Évek	Vegyes vállalatok száma	Pénzben beérkezett működőtőke-állomány (millió dollár)	Pénzben és ap- portban beérkezett működőtőke-állomány (becslés) (millió dollár)	Külföldi működő-tőkeállomány, ha a fizetési mérleg szerint nem repatriált profitot újra befektették (becslés) (millió dollár)
1989	1 879	215	—	—
1990	5 693	569	1200	1200
1991	11 335	2107	3000	3100
1992	15 436	3424	4500	4800
1993	19 722	5576	6700	7400

Forrás: MNB és KSH

Csak az újonnan bejegyzett vegyes tulajdonú gazdasági szervezetek egy-két jellemzőjéről (alapítói vagyon, külföldi részarány) rendelkezünk többé-kevésbé elfogadható információkkal, míg a már létező szervezetekbe történt külföldi tőkebefektetésekre, valamint az időközi tőkemozgásokra (emelés, leszállítás) más nem. Még kevésbé vannak ismereteink arról, hogy az egyes vállalatok esetében a befektetés, a szerzett tulajdonjog mértékétől függetlenül milyen mértékű a külföld befolyása a vállalat működésének ellenőrzésében. Nem ismerjük hatásukat a nemzetgazdaságra, a társadalomra, csak sejtéseink vannak a külföldi tulajdonban lévő gazdálkodó szervezetek belső életéről.⁴ Megbízható adatokat ebben a vonatkozásban leginkább a multinationális cégekről kaphatunk: ám ezeknél is inkább a befektetés, illetve a tulajdonlás mértéke a nyilvános, míg például a működés tényleges haszna homályban marad. (Az elszámolóárak és a leányvállalatok révén a multik mindig abban az országban mutatnak ki nyereséget, ahol a legkedvezőbbek az adózási feltételek.)

Az Állami Vagyonügynökség által 1992-ben közölt adatok szerint Magyarországon az Egyesült Államok beruházásai domináltak (29%), majd Németország (20%), Ausztria (14%) és Franciaország (7%) következett. A tavalyi részleges adatok alapján valószínűsíthető, hogy a legnagyobb befektetővé Németország lépett elő, amelyet Ausztria, az Egyesült Államok, Olaszország és Franciaország követnek.⁵

Az egykori szocialista országok közül *a legtöbb külföldi befektetést Magyarország vonzza magához*. Ebben kétségtelen szerepet játszik az elmúlt évtizedek reformvonulata. Itt volt a térségen belül a legkorszerűbb a társasági jog, a bankrendszer, a tőkepiac. A befektetők számára vonzó a munkaerő képzettsége, továbbá a nyugat-európaihoz képest kisebb bérek és az alacsonyabb infrastruktúra-fejlesztési költségek. S bár a tavalyi esztendő adatai azt mutatják, hogy kitüntetett pozícióknak gyengül — a tőkeimport szempontjából Lengyelország, Csehország és Szlovénia *felzárkózni* látszik, relatív előnyünket azért még mindig őrizzük.

A befektetések elsősorban Magyarországra, Csehországba, Lengyelországra és Szlovéniába irányulnak, de az egy főre jutó külföldi befektetéseket tekintve még Szlovákia is ebbe a csoportba tartozik. Ugyanakkor Bulgária, Románia és Ukrajna iránt az érdeklődés jóval kisebb.

Mindamellett a kelet-közép-európai országok között nemcsak mennyiségi különbségek mutatkoznak a külföldi tőkebefektetések tekintetében, hiszen például Csehország egyértelműen a porfólióberuházások dominálnak, ellentétben Magyarországgal vagy Lengyelországgal, ahol inkább a szakmai befektetők vannak jelentős többségben.⁶

A külföldi működőtőke-beruházások növekedése (flow) Kelet-Közép-Európában

	A külföldi működőtőke-beruházások növekedése (millió USD)				
	1989	1990	1991	1992	1993
Szlovákia	5	20	53	130	350
Bulgária	10	20	100	130	200
Románia	20	18	187	240	221
Ukrajna	10	50	100	280	520
Lengyelország	60	88	470	830	1100
Csehország	10	166	200	1210	1100
Magyarország	120	311	1538	1317	2000
Szlovénia	163	500	600	700	700
Összesen	398	1173	3248	4837	6191

Forrás: *East—West Investments and Joint-Ventures*, UN ECE, Geneva, 1989—1993

Ugyancsak kevés információval rendelkezünk arra nézve, hogy a külföldi befektetők milyen jellegű és milyen mértékű változásokat hoztak az ellenőrzésük alá tartozó vállalatok életében. Magyarországon a külföldi tőke részvételével létesített beruházások többsége közös vállalat — napjainkig — legfeljebb a *tulajdonosi struktúrákat* változtatta meg, a gazdálkodási folyamatokat (reálfolyamatokat) kevésbé. Igaz azonban az, hogy az igazi „működőtőke” akkor jelenik meg, amikor a tulajdonvásárlást követően, alaptőke emelés formájában a termelőkapacitások bővítésére is sor kerül. (Például, a Chinois-részvények 40%-ának a Sanofi francia cég által történt megvásárlása csupán a magyar gyógyszergyár tulajdonosi struktúráját módosította az első lépésben. A következő lépésben végrehajtott alaptőke-emelést képviselő 10 millió dollár járult hozzá a termelőkapacitások fejlesztéséhez. Hasonló minta érvényesült a Tungstam Rt. részvényeinek a General Electric által történő megvásárlásakor is).

A külföldi tőke magyarországi szerepének értékelésekor, a Munkaügyi Kapcsolatokra gyakorolt hatásának elemzésénél indokolt különbséget tenni az előbb említett „kétlépcsős” tőkeberuházás, valamint az ún. zöldmezős beruházások formájában létrehozott gyártókapacitások között, mivel előbbinél a vállalat tevékeny-

ségének jellemzői egy hosszabb folyamat eredményeként alakíthatók csak ki. (Az előbbire jó példák a Malév és a Lockheed vagy a Dunaferr és a Voest Alpine közös vállalata, míg utóbbira a General Motors Szentgotthárdban létesített Opel Autógyára vagy a japánok által létrehozott Magyar Suzuki Autógyár Esztergomban.)

A multinacionális vállalatok magyarországi megjelenését a közvélemény *általában pozitívan értékeli*. A szakemberek számos kérdést vetnek fel, aggodalmat fogalmaznak meg a multinacionális vállalatok megjelenésével kapcsolatban. Az aggodalmak gyakran megalapozottak, máskor hiányos ismereteken alapszanak és ideológiai színezetűek (például tönkreteszik a nemzeti ipart). A leggyakrabban elhangzó *aggodalmak* a piacvásárlással, a nemzetközi piacokon megjelenő magyar termékek kiiktatásával, a korábbi KGST-piacokon kiépített magyar pozíciók tönkretételével kapcsolatosak. A teljes kép kialakítása érdekében utalnunk kell azokra az értékelésekre is, amelyek a termelési kapacitások fejlesztése formájában új munkahelyek létesítését, a technológia fejlesztését, a szolgáltatási szektor korszerűsítését, a vezetési és irányítási módszerek modernizálását a nemzetközi cégek megjelenésének tulajdonítják.

Sokak szerint a dilemma lényege az, hogy a külföldi befektetések mellett és sokszor ellenére mennyire képesek megerősödni a magyar vállalatok, a hazai tulajdonos réteg. Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy az a fontos kérdés, hogy a beáramló külföldi tőke képes-e beindítani a hazai felhalmozási folyamatokat avagy a külföldi beruházások kiszívják a profitot, illetve tulajdoni hányaduknál nagyobb mértékű ellenőrzés alá vonják a gazdaságot. (A latin-amerikai típusú, illetve a délkelet-ázsiai típusú forgatókönyvre számíthatnak-e a térség országai?)

Számos szakértő és politikus véleményével ellentétben a magyar lakosság külföldi tőkével szembeni véleménye, beállítottsága inkább *pozitív*, de változó. A Modus Kft. Közvélemény-kutató Kft. 1992 és 1993 márciusában közvéleménykutatást folytatott a külföldi tőke magyarországi szerepének megítéléséről (Lengyel—Linczowski 1993). Például 1992 tavaszán a megkérdezettek több mint egyharmada fenntartások nélkül egyetértett a külföldiek magyar vállalatokban való tőkerészesedésével, egy évvel később (1993) már kevesebb, mint egyede nyilatkozik ebben a szellemben.

A külföldi tőke magyar gazdaságban való megjelenését támogatók főként a fiatalabb, iskolázott (középiskolát és egyetemet végzettek) és fővárosi lakosok közül kerülnek ki. A külföldi tőke magyar gazdaságban való részvételét elutasítók az idősebb (60 év feletti) korosztályából, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a falusi lakosság köréből verbuválódnak.

A külföldi tőkeberuházások gazdasági — elsősorban a beruházásnövelés, a jövedelem és profitnövekedés területén érzékelhető — hatásait a magyar lakosság növekvő arányban kedvezőnek tartja. Kevésbé kedvezőnek minősítik a munkahelyteremtő szerepét, egyértelműen kedvezőtlennek értékelik viszont az ország gazdasági fejlődésére gyakorolt hatását.

Érdeemes részletesebben is megismerni azoknak az értékeléseknek a módosulását, amelyek a külföldi tőke bevonásával működő cégek előnyeit méltatják. Lásd részletesebben erről az alábbi táblázat adatait:

Kérdés: Mi az előnye a külföldi tőke bevonásával működő cégeknek?

Előnyök	1992	1993
Több tőkét vonz	14,9	40,8
Elősegíti a technológia fejlődését	17,1	31,3
Segíti a gazdasági felemelkedést	13,7	12,6
Növeli a piaci részesedést	8,0	18,7
Javítja a munkamorált	4,0	10,3
Új munkahelyeket terem	10,7	16,4
Nagyobb jövedelmet eredményez	4,4	14,5
Nagyobb profitot eredményez	2,5	16,4

Forrás: (Lengyel—Linczowski 1993).

De nemcsak a fogadó ország lakosságának a véleménye változó, hanem a külföldi befektetők megítélése is az. Nemrégiben az MTA Világgazdasági Kutatóintézete a Magyarországon tevékenykedő nyugati tőkeberuházások körében végzett közvélemény-kutatás alapján külön is vizsgálta: mi készíti a nyugati cégeket befektetésekre Kelet-Közép-Európában? Ebből többek között kiderült, hogy alapvetően a piacbővítési törekvések, az olcsó keleti munkaerő és az újonnan iparosodott ázsiai országok versenyétől való félelem hajtja a nyugatiakat a régió országaiba.

A befektetők számára kizárólag a közép-európai térség kínál új piacot leginkább a fogyasztási cikkek területén. Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország 65 millió fogyasztóval olyan nagyságrendű új piac, amely sehol másutt nem található a világgazdaságban. Másfelől a nyugati gyártótevékenység meghonosítása Kelet-Közép-Európában sok előnnyel kecsegtet. Az alacsony munkabér mellett fontos szempont, hogy az egyéb költségek, például az ingatlanárak vagy a közüzemi díjak is lényegesen alacsonyabbak ebben a térségben, mint bárhol másutt Nyugaton.

Az ázsiai exportinvázió ellen egyre többen úgy védekeznek, hogy a gyártótevékenységük egy részét Kelet-Közép-Európába helyezik át a termelési költségek lecsökkentésére. E folyamat már megkezdődött és Magyarország e tőkeimportban egyelőre nem áll rosszul, a befektetők *regionális központnak*, egyfajta *ugródeszkának* tekintik.

A *Deloitte & Touche* tanácsadó cég budapesti irodája mintegy 300 vegyes és tisztán külföldi tulajdonú cég körében végzett felmérése szerint nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi közvetlen tőkebefektetések egyik fő mozgatója a régió piacainak elérhetősége. Magyarország régióközponti szerepének erősítéséhez a már megkötött kereskedelmi egyezmények, valamint a szállítási lehetőségek további javítására lenne szükség a külföldi gazdasági szakemberek szerint. A megfe-

lelő kereskedelempolitika mellett a magyar befektetési piac vonzereje viszonylag gyorsan növelhető lenne magasabb színvonalú nemzetközi bankkapcsolatok kiépítésével, valamint a vámeljárások egyszerűsítésével — mutatja a felmérés.

A közvetlen külföldi tőkebefektetőket riasztják a magyarországi magas kamatlábak és az infláció. A *politikai stabilitást* Magyarország egyik legnagyobb erősségének tekintik a befektetők. Számos válaszdó nehezményezte, hogy az eddigi befektetés-ösztönzés túlzottan a privatizációhoz kötődik és kevésbé a zöldmezős beruházásokhoz.

A megkérdezettek úgy gondolják, a jó befektetés-ösztönzés kétirányú, s a befektetők jellege szerint tagozódik: a központi kormányzatnak a multinacionális befektetőket, a helyi önkormányzatoknak és egyéb szervezeteknek pedig a földrajzilag közelebb fekvő térségek cégeivel való kapcsolatépítést, a kis- és középvállalatok erőteljesebb szerepvállalását kellene ösztönözniük.

Kérdés: Mire kellene koncentrálnia a magyar kormánynek ahhoz, hogy a jövőben több legyen a külföldi befektetés?

(Reagálások az összes válaszdó százalékában)

Kiépített infrastruktúra	80
Alacsonyabb nyereségadó és társadalombiztosítási járulék	68
Fejlettebb gazdasági szabályozórendszer	53
Kedvezőbb beruházási ösztönzők	45
Intenzívebb befektetésösztönzés	30
Képzettebb munkaerő	18
Hatásosabb kutatási-fejlesztési ösztönzők	17
Jobb piacrajutási lehetőségek harmadik országokban	15
Rugalmasabb alkalmazotti kapcsolatok	11
Egyéb tényezők	11

Forrás: *Deloitte & Touche*

2. A munkaügyi kapcsolatok fejlődése, a multinacionális vállalatok

Általánosan megfogalmazott pozitív vagy negatív beállítottságoztól eltekintve, napjainkban viszonylag kevés rendszerezett ismerettel rendelkezünk a multinacionális cégek magyarországi tevékenységéről, ezen belül emberi erőforrás politikájáról, és ezzel összefüggésben a munkaügyi kapcsolatokról (OECD Seminar 1993).

Például a szakszervezetek közül egyedül a Vasas Szakszervezeti Szövetség (Vas-, Fém és Villamosenergia-ipari Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége) készített „házi” felmérést a külföldi tulajdonban lévő vállalatok vezetésének szakszervezetekkel kapcsolatos magatartásáról. Tapasztalataik szerint a szakszervezettel szembeni beállítottságok változatosak.

A korábbi, állami nagyvállalatok „kivásárlásával” (privatizációjával) létrehozott vegyes vállalatok vezetése elismeri a „készen talált” szakszervezeteket. Pozitív beállítottságot tanúsítva, partneri kapcsolatok kiépítésére törekszik a munkavállalók érdekképviselői szervezeteivel. A középmeretű vállalatok „kivásárlása” vagy az ún. zöldmezős beruházások révén alapított vegyes vállalatok esetében a vállalatvezetés megkérdőjelezi a szakszervezetek létjogosultságát, nem ismeri el azokat legitim társadalmi partnereként.

A munkavállalókkal való kapcsolatokat természetesen fontosnak tartják, úgy vélik, hogy a munkavállalói részvétel intézményei (például az Üzemi Tanács) pótolják a szakszervezetek szerepét. A vegyes vállalatok harmadik csoportjába tartozó vállalatvezetés közömbös a munkaügyi kapcsolatok bármely típusával szemben. Nem tartja fontosnak a munkavállalókkal való kooperatív kapcsolatokat, illetve az azok létrehozását és fenntartását biztosító intézmények kiépítését. A következő táblázat jól illusztrálja, a vegyes vállalatok vezetésének szakszervezetekkel kapcsolatos beállítottságait:

A cég megnevezése	Külföldi tulajdonos nemzetisége	Létszám (fő)
1. Pozitív beállítottságú:		
1.1. Ganz Ansaldo	olasz	1500
1.2. Elektrolux-Lehel	svéd	2500
1.3. Ganz Mérőgyár Kft.	francia	600—700
1.4. ABB Láng	svájci	600
1.5. Packard Elektrik	német	600
1.6. Laing Gépgyártó Kft.	német	200—300
2. Negatív beállítottságú:		
2.1. GB Ganz Tüzeléstechnikai Kft.	olasz	50
2.2. Comasec Respirator	francia	170
2.3. Knorr Bremse	német	250
2.4. Genaral Motors Hungary	amerikai	500
2.5. Magyar Suzuki Rt.	japán	500
2.6. Celba Kft.	osztrák	100
2.7. Orosházi Mezőgép	amerikai	600—700
3. Közömbös beállítottságú:		
3.1. Siemens-Terta Kft.	osztrák	700
3.2. Schmidt und Bender MOM Hungary Optikai Kft.	német	200—300
3.3. Magnetek Hungary Villamosgépgyár Kft.	amerikai	150—200
3.4. Kromberg és Schubert Kft.	osztrák	550
3.5. BRG ELSA Kft.	holland	100

Forrás: *Vasas Szakszervezeti Szövetség elemzése*, 1994. január

A munkaügyi kapcsolatok szempontjából kétségtelenül kedvezőtlenebb azon külföldi vállalatok helyzete, amelyek nem „zöldmezős” beruhásként indulnak, hiszen az esetleges technikai, technológiai fejlesztések mellett jelentős ener-

giát kell fordítaniuk az „örökölt” munkaügyi feltételek, az alkalmazottak között kialakult viszonyok, szokások és értékrendek korszerűsítésére is. Emellett számolniuk kell a honi dolgozók vagy éppen a menedzsment, a társadalmi környezet változásokkal szembeni ellenállásával is.

Mindazonáltal a „zöldmezős” beruházást végrehajtók is kerülhetnek nehéz helyzetbe, mint azt a General Motors szentgotthárdi gyárában 1992 novemberében lezajlott események is alátámasztják.⁷ Azonban ennek ellenére a külföldi érdekelttségű vállalatainknál csak igen kis számban fordultak elő feloldhatatlan feszültségek a vezetők és a dolgozók között. Például a bérkövetelések is egy kivétellel sztrájk kirobbanása nélkül békés tárgyalások útján orvosolhatónak bizonyultak.

Megállapításunkat alátámasztja a Malév és Lockheed közös vállalatának az Aeroplex Kft.-nek az esete is, hiszen igen súlyos előzmények, a munkavállalók lényeges (privatizációs) döntésekből való ismételt kirekesztése eredményezte azt, hogy a dolgozók munkahelyüket is kockáztatva és részben azért harcolva sztrájkot kezdeményezzenek.

Kétségtelen persze az is, hogy a külföldi vállalatok, a multinacionális vállalatok beilleszkedése a magyar társadalmi-gazdasági környezetbe nem konfliktusmentes és nem kétséges, hogy az „együttdöntésre” törekvő dolgozói érdekvédelem kevésbé vonzó a nyugati befektetők számára, elvégre tagadhatatlanul azért is helyezik át az olcsó bérű Közép- és Kelet-Európába termelésüket, hogy jelentős árelőnyre telessenek szert. Ezt támasztja alá, hogy a Nemzetközi Vállalatok Magyarországi Társasága (Hungarian Association of International Companies, HAIC), amely egyebek mellett a Philips, a Coca-Cola, a Ford, a General Electric-Tungsram, a Suzuki a Henkel, az Unilever és az United Technologies óriásvállalatok érdekeltégeit tömöríti, a Munka Törvénykönyve az üzemi tanácsok jogosítványaira vonatkozó néhány pontjának megváltoztatását tartja szükségesnek (lásd *Heimer* 1993, *Kasriel* 1993). A Szövetség tagjai szerint a dolgozói érdekképviselletekkel való kapcsolatokat nagyban nehezíti, hogy nem különül el kellőképpen a szakszervezetek és az üzemi tanácsok hatásköre.

Emiatt nem teljesen egyértelmű, hogy a menedzsmentnek melyik érdekképviselettel miről és milyen mélységben kell tárgyalniuk. A többszörös egyezkedési idő a hatékonyságot és a nemzetközi versenyképességet ronthatja. Ezért a szervezet a munkaügyi miniszterhez fordult a Munka Törvénykönyve üzemi tanácsokra vonatkozó átvilágításáért és pontosításáért. Ezzel szemben a vasas szakszervezet véleménye az, hogy a munkavállalók jogainak megnyírbálását jelentené, ha a multinacionális vállalatok magyarországi szervezete mindenkori igényeinek megfelelően változna időről időre a Munka Törvénykönyve.

Dolgozatunkban, a munkáltató és a munkavállalók viszonyában érvényesülő társadalmi-szervezeti kapcsolatok azon elemeit igyekszünk bemutatni, amelyek a *munkahelyi konfliktusok* kezelésében fontos szerepet játszanak. A külföldi tőke-részvétellel létrehozott közös vállalatok csoportosítása többféleképpen képzelhető el, a munkaügyi kapcsolatok vizsgálata szempontjából az ún. zöldmezős beruhá-

zások formájában, valamint az egykor állami tulajdonú vállalat *kivásárlása* útján létrehozott közös vállalatokat célszerű megkülönböztetni.

Az első esetben a vállalat társadalmi-szervezeti viszonyait, s ezzel összefüggésben a munkaügyi kapcsolatokat szinte a „semmiből” kell létrehozni. A másik esetben, a tulajdonosváltást kísérő szervezeti változások során a munkaügyi kapcsolatok partnereinek — a vállalatvezetésnek és a szakszervezetnek egyaránt — számolni kell a korábban érvényesülő érdek- és hatalmi viszonyok átrendeződésével járó társadalmi konfliktusokkal, valamint az azoktól elválaszthatatlan társadalmi és kulturális tradíciókkal.

A multinacionális vállalatok ún. zöldmezős beruházás formájában való megjelenésének és működésének illusztrálására a *Magyar Suzuki Rt.* működésének bemutatását választottuk. A továbbiakban az egykor kizárólag állami kézben lévő magyar vállalatban való külföldi tőke szerepének bemutatására a Malév és a Lockheed részvételével létrehozott *Aeroplex Kft.*-nél érvényesülő munkaügyi kapcsolatok néhány jellemzőjével kívánunk foglalkozni. (zárójelben szeretnénk megjegyezni, hogy a multinacionális cégek működéséről tájékoztató információk rendkívül hiányosak és nehezen hozzáférhetők a társadalomkutatók számára.) A két vállalati eset bemutatása előtt ismertetjük a Magyarországon és a többi egykori szocialista országban a külföldi tőkebefektetések alakulását, valamint a magyar munkaügyi kapcsolatok fejlődésének fontosabb jellemzőit.

3. A vállalati szintű munkaügyi kapcsolatok általános jellemzője: a kooperáció

A munkaügyi kapcsolatoknak a multinacionális cégeknél kiépülő mintáinak ismertetése előtt, vázolni szeretnénk azokat a sajátosságokat, amelyek a vállalati gazdálkodásban való szakszervezeti részvételt a 90-es évtized elején jellemzi. Megállapításaink azoknak a vizsgálatoknak a tapasztalatainak alapszanak, amelyet a *Japán Munkaügyi Kutatóintézet* 1992 nyarán, illetve 1993 tavaszán Magyarországon végzett (J. I. L. 1993).

A kutatás legfontosabb tapasztalata: annak ellenére, hogy a politikai rendszerváltás (1990) nyomán kialakuló nagyszámú szakszervezeti konföderáció viszonyára a változó erősségű politikai, ideológiai és személyi rivalizálás nyomta rá a bélyegét, vállalati szinten mind a szakszervezetek között, mind a munkáltatók és a szakszervezetek kapcsolataiban a kooperáció dominál.

Az együttműködési viszonyok, a gazdaságra jellemző strukturális és konjunkturális visszaesés (recesszió) feltételei között kedvezően befolyásolják mind a munkavállalói érdekvédelmet mind pedig a vállalatok túlélési esélyeit. A szakszervezetek és a munkáltatók vállalati szintű együttműködése hosszú múltra tekint vissza Magyarországon és elválaszthatatlan a szocializmus feltételei között a munkavállalókra jellemző ún. duális lojalitás tradíciójától (Makó 1987).

Ennek jelentése: a munkavállalók a vezetést és a szakszervezetet egyaránt támogatják. A vezetők és a munkavállalók (szakszervezet) érdekközlésbe tömörül-

tek a központi erőforrások elosztásáért folyó harcban a központi szervekkel, sőt gyakran azokkal is szövetkezve. A vezetők és a munkavállalók gazdasági érdekeinek közösségén nyugvó kooperatív kapcsolatok jellemezték a vállalati szintű munkaügyi kapcsolatokat a többi egykori szocialista országban is. Például Lengyelországban: „... a dolgozói kollektíva (a vezetők és dolgozók együttese) szolidárisan lépett fel a külső környezettel szemben, azonos érdekeik voltak az erőforrások maximalizálásában és a teljesítmények minimalizálásában. Ez a két tényező határozta meg a vezetők és a munkavállalók viszonyában érvényesülő kooperatív emberi kapcsolatokat” (Tatar 1994: 11.).

A Japán Munkaügyi Kutató Intézet (J. I. L.) által végzett vizsgálatban (nemzeti mintában) szereplő vállalatok döntő többségében (85%) tevékenykedik valamilyen munkavállalói érdekképviselet, közülük legnagyobb befolyással a *megújult régi szakszervezeti konföderáció* (Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége, MSZOSZ) rendelkezik. A felmérésben szereplő vállalatok (szám szerint 446 cég) több mint egynegyedében a vállalatvezetés készségesen tárgyal a vállalatnál előforduló szakszervezetekkel csupán töredékük (9%) tárgyal kizárólag a legerősebb munkavállalói szervezettel.

Munkaügyi viták

A vita tárgya	1990 előtt	1990-ben és utána
A vállalat átszervezése	96	✓117
A privatizáció végrehajtása	30	✓114
A munkavállalói tulajdonlás bevezetése	24	✓109
A munkahely biztonsága	85	✓175
Bérekérdések	245	213
Béren kívüli juttatások	196	158
Munkarend, műszakbeosztás	84	54
Munkaidő (túlóra)	84	64
Elbocsátáskori juttatások	39	✓122

A vállalati szintű munkaügyi viták szerkezetében, a privatizáció és a gazdasági recesszió együttes hatására figyelemreméltó változások történtek. A szocializmusra jellemző *szociális foglalkoztatás* feltételei között, a munkaügyi viták döntően a bérek és a béren kívüli juttatások, valamint a munkaszervezet (pl. munkarend, túlóra, műszakbeosztás) működését kísérték.

Ezzel szemben napjainkban, a vállalatvezetés és a szakszervezetek tárgyalásain változatlanul fontos bérekérdések mellett a privatizációval, a vállalatok átszervezésével és ezekkel összefüggésben a foglalkoztatás biztonságával, illetve az elbocsátás körülményeivel (pl. végkielégítés) kapcsolatos kérdések kerültek a viták középpontjába.

A szakszervezetek a vállalati vezetéssel napjainkban is képesek az együttműködésre, ez a kooperatív magatartás még olyan problémák esetén is megfigyelhető, mint a létszámcsökkentés. Például a MSZOSZ-hez tartozó szakszervezetek

közül mindössze 20 utasította el a létszámcsökkentést, döntő többségük (994 elfogadta és ugyancsak jelentős számuk (64) még támogatta is. *A kritikusnak tekintett*, elsőként megalakult önálló szakszervezet, a Demokratikus Szakszervezetek Országos Szövetsége (Liga) tagszervezetei közül is mindössze egy utasította el a létszámleépítést, míg a többi beletörődő vagy támogató beállítottságot képviselt az országos mintában szereplő vállalatoknál működő szakszervezetek körében.

Országos és helyi szinten egyaránt a nyílt konfliktusok alacsony szintje jellemzi a munkaügyi kapcsolatokat. A szakszervezeteket az együttműködési készség jellemzi, ami kivételes a régióban. A sztrájkok és a sztrájkban résztvevők száma Magyarországon jóval alacsonyabb, mint például a piacgazdaság építésében élenjáró Lengyelországban.

Sztrájkok Magyarországon és Lengyelországban

Ország	Sztrájkok száma			A sztrájkokban részt vevők száma (ezer fő)		
	1991	1992	1993	1991	1992	1993
Magyarország	3	10	17	25	25–30	20
Lengyelország	305	6362	7362	221	730	382

Forrás: *Csaba Makó—Ágnes Simonyi*: Participation on Firm level in the Transformation Process. Paper prepared for the XIIIth World Congress of Sociology, RC No. 10. Session 7. Bielefeld, Germany, 18–23 July 1994.

A sztrájkok alacsony száma nem a munkahelyi konfliktusok hiányát jelzi, hanem arra utal, hogy a munkavállalói részvétel változatos (közvetlen és közvetett) formái kedveznek a „békés” megoldásoknak. A sztrájkokat az esetek többségében, a munkavállalók körében a vállalatvezetés „nem kooperatív” magatartása váltotta ki.

Országok	Szintetikus beruházási faktor	
	1993. július	1994. január
Egykori NDK	2,1	1,8
Magyarország	2,8	2,5
Cseh Köztársaság	3,0	2,7
Lengyelország	3,2	3,0
Szlovákia	3,7	3,2
Szlovénia	3,8	—
Románia	4,0	—
Bulgária	4,0	—

Forrás: *Magda Jowinska* (1994): Poland still a Risk? (Investing in Central Europe) = Warsaw Voice, 27. February 7. o.

Nálunk kevesebb a sztrájk, a vállalati munkaügyi kapcsolatok stabilabbak, tehát kisebb a befektetési kockázat⁸, mint a posztoszocialista országok többségében, mint azt a fenti táblázat is alátámasztja.

4. Üzemi tanács a szakszervezetek helyett: a magyar Suzuki példája

A japán tőkeberuházások nagyságrendje Közép- és Kelet-Európa egykori szocialista országaiban lényegében elhanyagolható, e tendencia figyelembevételével megjegyzendő, hogy az összes megvalósított beruházási projekt mintegy felét és a befektetett összegek több mint négyötödét (74,4 millió dollár) Magyarországon fektették be. A befektetett tőke közel felét a *Magyar Suzuki Rt.* létrehozására fordították.

Közel tízéves tárgyalások után 1990-ben írták alá japán tőke 51%-os részvételével (Suzuki Mo. Co.: 40%, C. Itoh: 11%, magyar részesedés: 40% és International Financial Corporation: 9%.) létrehozott Rt. alapító dokumentumát. A japán—magyar autógyár létrehozásánál szerepet játszó piaci megfontolások:

- az 1990-es évek elején, a magyar autók átlagos életkora 10 év,
- a hárommillió autónak mintegy egyharmadát sürgősen lecserélik a fogyasztók, ezek az autók ugyanis több mint tízévesek és kétötödük környezetszennyező kétütemű autókból áll,
- 1990-től Magyarországon az importált autók után 35% vámot kell fizetni.

A japán Suzuki magyarországi üzemében gyártott 5 ajtós SWIFT és 4 ajtós SEDAN részét képezi a cég világpiacon stratégiajának. Ennek értelmében a kis kocsiat Indiában, a közép kategóriájú és a nagyobb SEDAN változatot Magyarországon, a terepjáró típust Spanyolországban (Santana) gyártják. A *Magyar Suzuki Rt.*-ben évi 50 ezres darabszámot terveztek, de az üzem adottságai lehetővé teszik a 100 ezres darabszám előállítását is. A bedolgozók induláskor tervezett összetétele az előállított autó összértékében a következőképpen alakult:

Összetétel	1992	1993	1994
Japán Suzuki (import)	70%	60%	40%
Magyar részvétel: amelyből Magyar Suzuki Rt. (Esztergom):	30%	40%	60%
Egyéb bedolgozók:	20%	20%	20%
	10%	20%	40%
Összesen:	100%	100%	100%

Forrás: *Gábor Bakos* (1992): *Japan and Central Europe: New Subregional formation and Japan's presence*, Tokyo: The Institute of Economic Research — Hitotsubashi University. 33. o.

A kiindulási tervek nagymértékű módosítását tette szükségessé a jen erőteljes árfolyam emelkedése és a sorozatos forintleértékelések. A vállalat 17 milliárd jenes hitelállományának forintértéke 10 milliárd forintról 1993 első félévében 16 milliárdra dagadt. A cég a megdrágult hitelek finanszírozására 5,5 milliárd forintos alaptőkéjét 13 milliárd forintra emelte. A 7,5 milliárd forintos alaptőke-emeléshez a magyar partner, a mintegy ötven, főként állami tulajdonú céget tömörítő Autó-

konzern Rt. hitelből 1,3 milliárd forinttal járult hozzá, és erre a magyar kormány garanciát vállalt. A kiinduláskori magyar tulajdonosi hányad 40 százalék, a tőkeemelés után annyira csökkent, hogy a magyar partner a vétőjog érvényesítéséhez szükséges 25 százalék plusz egy részvényt még megőrizte. A tulajdoni befolyás változása a cég vezetését sem hagyta érintetlenül, a korábbi magyar vezérigazgató helyére japán szakembert választottak.

A jen jelentős árfolyam-növekedése a Japánból importált alkatrészek megdrágulása révén is érintette a vállalatot. Az importdrágulás ellen úgy védekeztek, hogy az előirányzott 50 százalékos magyar és a 10 százalékos nyugat-európai alkatrészhányad elérésének időpontját előrehozták. A magyar (esztergomi) gyártás 20 százalék hozzáadott értéket jelent és további 30 százalékot „hozó” hazai alkatrész-beszállítók foglalkoztatását teljesítették 1993 végére, a korábban tervbe vett 20 százalék helyett.⁹ Ez azért is kulcsfontosságú volt, mert az Európai Közösség országaiba irányuló export vámmentességének feltétele a minimum 50 százalékos hazai munkahányad, vagyis az EK-játékszabályok szerint az esztergomi Suzuki csak így számít magyar terméknek. Tehát ezáltal az ilyen irányú export is korábban megindulhatott annál, mint azt az induláskor tervezték.

A beruházás foglalkoztatásnövelő hatása a helyi munkaerőpiacon — amelyre 1993-ban 20%-os munkanélküliségi ráta jellemző, szemben az országos 14%-al — nem elhanyagolható; a központi gyárban Esztergomban a termelés teljes felfutásával 1000 főt, a bedolgozó cégeknél pedig további 17–18 000 főt foglalkoztatnak. A vállalat működésének első két éve alatt, a Magyar Suzuki Rt. 33 magyar céggel kötött alvállalkozói szerződéseket. 1993 áprilisáig 150 magyar munkás részesült képzésben a Suzuki Motor Co. kosai gyárában, a dolgozók többségét Magyarországon képezték ki. A Suzuki részéről 25 fő a magyar vállalatvezetést segíti, ugyancsak 25 fő pedig a termelésirányítás területén tevékenykedik.

A Magyar Suzuki igen nagy súlyt helyez a dolgozók képzésére, amit a technológia transzfer egyik legjelentősebb elemének tekintenek. A vállalat eddig már 215 főt (a férfi dolgozók 53%-a) képezett ki a vállalat Japánban lévő fő üzemében. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy hány főt képeztek ki a Suzuki különféle országokban lévő vállalatainak dolgozói közül Japánban:

Országok	4/1988— 3/1989	4/1989— 3/1990	4/1990— 3/1991	4/1991— 3/1992	4/1992— 3/1993	Összesen
Korea	122	337	1139	817	790	3205
Kína	87	174	51	266	411	989
Tajvan	8	34	16	0	0	58
Malajzia	3	1	7	3	4	18
Fülöp-szigetek	0	0	4	23	20	47
Indonézia	64	76	17	60	56	273
India	112	108	94	93	158	565
Pakisztán	43	51	14	42	38	188
Anglia	0	0	0	0	0	0
Spanyolország	14	9	6	0	0	29
Magyarország	0	0	15	140	60	215
Kanada	82	71	11	0	0	164
USA	0	1	0	0	0	1
Egyiptom	0	0	0	4	0	4
Nigéria	0	0	0	0	0	0
Egyéb	0	0	0	0	0	0
Mindösszesen	550	896	1408	1476	1546	5876

Forrás: Kiyoshi Kasahara (1994): Magyar Suzuki and Technological Transfer. Japanese Methods Based on the Formation of Vendors. Tokio, Rykkio University

A munkaerő-felvételnél, kvalifikált és fiatal (20–25 éves) munkaerőt részesítették előnyben, kezdetben háromszoros volt a túljelentkezés, később ez az arány csökkent. A Suzuki japán üzemében továbbképzésben résztvevő magyarok kritizálták a japán munkafeltételeket (a napi rendszeres, másfélórás túlórárt, étkezést). Ennek ellenére mindössze 15 fő lépett ki a vállalattól. A japán vállalatvezetés *rendkívül elégedett* a magyar karbantartók felkészültségével, általában a magyar munkásokat *túlképzetteknek* tartják.

A bérezés tekintetében a Magyarországon tevékenykedő multinacionális cégek kétféle stratégiát követnek. Az egyik az aktuális munkaerőpiacon érvényesülő béreket követi és számol a viszonylag jelentős fluktuációval. A másik bérezési stratégia 20–30%-al magasabb bért fizet a helyi munkaerőpiacon elérhető béreknél és a munkaerő lojalitásának kialakítására törekszik, a *Magyar Suzuki Rt.* bérezési stratégiájához az utóbbi áll közelebb. A termelésben dolgozók keresete 25 000–27 000 Ft/hó, a közvetlen termelésirányítók és a művezetők bérei 20%-kal magasabbak, ezenkívül jelenléti, illetve termelékenységi prémiumot alkalmaznak. A dolgozók teljesítményét évente kétszer értékelik a munkások, az alkalmazottak és a vezetés esetében egyaránt.

A munkatervezés, a munkaszervezet területén a japán vállalatvezetés a japán munkaerő-felhasználás gyakorlatára jellemző módszerek alkalmazását szorgalmazza (job rotation, QC stb.). Ezzel összefüggésben a japán vállalatvezetők panaszai: a *magyarok individualisták, a csoportszellem (team-spirit) gyenge* (Neumann 1993.).

A Magyar Suzuki Rt.-nél a munkaügyi kapcsolatok szabályozó intézményei és mechanizmusai kialakulatlanok csakúgy mint az emberi erőforrás-menedzsment módszerei. Ennek ellenére a vállalati vezetés szakszervezettel szembeni beállítottságának jellemzői már érzékelhetők. A vállalatnál a szakszervezeti szerveződés a kezdet kezdetén tart. A gyár működésének egyéves évfordulóján a létszám töredéke (7%) volt tagja a Vasas Szakszervezetnek, amely üzemén kívülről kezdeményezte a munkavállalói érdekképviselet szervezését. *A vállalatvezetés nem tanúsít különösebben baráti beállítottságot a szakszervezettel szemben*, egyebek mellett ezt az is jól illusztrálja, hogy a vállalati vezetés mind a mai napig nem érezte hiányát egy olyan partnernek, akivel Kollektív Szerződést köthetne az új Munka Törvénykönyve által szabályozott kérdésekben. A folyamatos egyeztetés ellenére a Suzuki-vezetők egy része még azt is megtiltotta, hogy az üzem területén gyűlésre jöjjenek össze a szakszervezeti tagok: „Rá kellett jönnünk, hogy nem tudunk eredménnyel fellépni érdekeinkért, ha nem csinálunk szakszervezetet! Egy éve ősszel már bejelentettük magunkat a vállalatnál, de a regionális szakszervezeti vezetőket be sem engedték a gyárba mondván, az vámszabad-terület, ott egy falakon kívülről jött szervezet nem intézkedhet.” (munkás, szakszervezeti vezető) (Népszava 1993. október 1. 4. o.)

Nemhogy helyiséget nem kapott a szakszervezet, de a korábban több ízben megígért faliújságjukat sem állíthatták fel. A szakszervezet válaszul munkásgyűlést hívott össze a Magyar Suzuki Rt.-vel szomszédos egykori Ecom Rt. ebédlőjében. A szakszervezeti alapszervezet létszáma döntő részben a munkásgyűlés hatására a duplájára, közel kétszázra nőtt. A szakszervezet alapvető célja, hogy az Rt. vezetőivel korrekt, de nem megalkuvó kapcsolatokat alakítsanak ki. A vasas szakszervezet járműgyártó tagozatának kollektív szerződésére alapozva megköthessék a sajátjukat.

A vállalati vezetés mindazonáltal igényli a döntéseiben való munkavállalói részvételt. Ennek hiányában ugyanis lehetetlen létrehozni a termelés zavartalanságát garantáló kétoldalú — felülről lefelé és alulról felfelé — érvényesülő kommunikációs rendszert. Lényegében ezzel magyarázható az Üzemi Tanács 1992 októberében való létrehozása a Magyar Suzuki Rt.-ben, holott az ÜT-választások az országban 1993 kora nyarán történtek. Mint azt a Magyar Suzuki Rt. egyik vezetője nyilatkozta: „Az ÜT kiválóan megfelel, mivel a paternalista japán munkaadói modellt Esztergomba is át kellene ültetni” (Heti Világgazdaság, 1993. augusztus 21. 81. o.).

A kilenctagú ÜT havonta ülészik, elsősorban olyan kérdések szerepelnek napirendjén, mint a termelési tervek, képzés és a keresetnövelés. Az ÜT bár nem érdekvédelmi szervezet és a létrejöttét előíró törvény sem ezt célozza, ennek ellenére a Magyar Suzuki Rt.-ben számos ilyen jellegű funkciót is ellát: „Mi nem vagyunk érdekvédelem, de azért már sokat elértünk. Többmilliós elszívó-berendezést szereltettünk a gyártósor végére, ahol a motorokat próbálják. Sok a bejáró, gondjukat saját és bérelt buszokkal oldottuk meg. A legfőbb kérdés, mondhatnám kulcskérdés azonban a bér, meg a pótlékok. 16—19 ezer forint nettó bérért kell ke-

mény és kegyetlenül minőséorientált munkát végezni. Azt hiszem, a megerősödő szakszervezetnek is ez jelenti majd a legfontosabb feladatot.” (munkás, az üzemi tanács tagja) (Népszava 1993. október 1. 4.)

A munkavállalók és munkáltatók közötti súrlódások középpontjában a *bérekérdések* állnak. A munkásgárda zömében 23—25 éves fiatalokból áll, akiknek a havi bruttó bére 17—18 ezer forint, amiből jószerével alig lehet megélni (Magyarországon 1993-ban a létminimum 13 459 Ft volt). A szakszervezet ezért a bérek ágazati átlagra emelése, a magas infláció bérindexálással való ellensúlyozása, a szociális gondok enyhítése érdekében igyekszik egyeztető tárgyalásokra a Magyar Suzuki Rt. vezetőivel. Ezzel szemben a gyár vezetői a bérindexálást nem tartják üdvözítő megoldásnak, az évenkénti béremeléseknél a munkahelyen eltöltött időt és a teljesítményeket igyekeznek hangsúlyozottan figyelembe venni.

5. Róluk, de nélkülük. Az állami tulajdon átalakítása munkavállalói részvétel nélkül: a MALÉV és a Lockheed vegyes vállalatának példája

5.1. A vegyes vállalat megalakulása

A magyar szakszervezetek mindeddig egyetlen esetben robbantottak ki sztrájkot az országban tevékenykedő multinacionális vállalatoknál.¹⁰ A következőkben ezzel a sztrájjal végződő konfliktussal kívánunk foglalkozni. Az *Aeroplex of Central Europe Kft.*-nél (a továbbiakban: ACE) kirobbant sztrájk főbb mozgatórugóit mutatjuk be annak bizonyítására, hogy a munkavállalók lényeges (privatizációs) döntésekből való ismételt kirekesztése kényszerítette arra a dolgozókat, hogy munkahelyüket is kockáztatva sztrájkot kezdeményezzenek.

A *Magyar Légiközlekedési Vállalat* (a továbbiakban: MALÉV) vezetése 1990 végén kezdett tárgyalásokat az amerikai *Lockheed Aircraft International Service* (LASI) képviselőivel egy repülőgép-javító és -karbantartó tevékenységet végző vegyes vállalat alapításáról. Hivatalosan 1991 februárjában jelentették be, hogy szándéknyilatkozatot írtak alá a vegyes vállalat alapításáról. Az 50-50 százalékos alaptőke-részesedéssel felállítani szándékozott kft. alapvető feladataként a MALÉV teljes gépparkjának karbantartását, valamint más légitársaságoknak, megrendelőknél végzendő bérmunkát jelölték meg. A vegyes vállalat célja a tőkebevonáson kívül a repülőgép karbantartás korszerűsítése volt az amerikai partner modern vezetési és munkamódszereinek meghonosításával és a fejlett nyugati országok légügyi hatóságai által előírt minősítések és jogosítványok (FAA) megszerzésével.

A MALÉV érintett dolgozói és az őket képviselő szakszervezetek nehezményezték, hogy a vállalat vezérigazgatója a tájékoztatásuk és beleegyezésük nélkül döntött a vegyes vállalatba való kijánlásukról. Mindezt tették azért, mert véleményük szerint a MALÉV jószerével csak biztos piaci pozícióit és dolgozói tudását, — a nyugati átlag szerint nevétségesen olcsó — munkaerőjét adná el tőkeként a vegyes vállalatba.

Ezért arra igyekeztek választ keresni, hogy a MALÉV vezetése még milyen más, lehetséges partnerekkel tárgyalt és milyen szempontok alapján döntött az amerikai cég mellett, s általában véve, hogyan illeszkedik ez az elképzelés a MALÉV akkoriban tervezett privatizációjához. A szakszervezetek nem is egy levelet küldtek a kormány tagjainak ez ügyben. A közlekedési miniszternek például ezt írták: „Az eltelt 7—8 hónap óta vállalatunk jövőjéről egyre-másra hallunk, olvasunk egymásnak ellentmondani látszó, különböző érdekektől vezérelt információkat. Ugyanakkor a vállalati kollektívát senki sem kérdezte meg. Még úgy sem, mit gondolnak a témáról? Vagy mit javasolnak? — erről még kevésbé.”

A MALÉV-vezetés azzal érvelt, hogy Nyugat-Európában azok a vállalatok, amelyeknek vannak bázisaik és létesítményei nem érdekeltek egy konkurens cég felfejlesztésében. Tehát ezért nem jöhetett szóba e területen európai stratégiai partner. A Lockheed amellett, hogy amerikai, tehát kiesik az említett konkurenciakörből, nem légitársaság, és nem gyárt egyetlen kurrens hajtóművet vagy berendezést sem, technológiailag viszont, mivel hadiipari tevékenységet is folytat, nagyon fejlett. Van egy olyan vállalati ágazata is, amely kimondottan polgári repüléssel foglalkozik, és karbantartásra koncentrált. Ebben — kiváltképp azért, mert a repülőgépgyártásból kimaradtak — nagy lehetőségeket látnak. Európa mint csomópont, közelebről Magyarország vonzó számukra. Ezenkívül a Lockheed a világ legkiterjedtebb repülőgép-karbantartó bázishálózatával rendelkező vállalata; Malajziában és Kínában is működtet vegyes vállalati létesítményeket, s tervbe vette még javítóbázis létrehozásának lehetőségét Kelet-Európában. Itt alacsonyabbak a működtetési költségek; Magyarországra irányította a figyelmüket a vállalkozói szellem és a jól képzett munkaerő.

A létrehozandó vegyes vállalat ügye mellett, a MALÉV vezetés és a szakszervezetek között több kérdésben is vita alakult ki a vállalat tervezett privatizációja tekintetében. A szakszervezetek és a vállalatvezetőség egységesek voltak a privatizáció szükségességének megítélésében, megvalósításának végrehajtásában viszont megosztottak.

A szakszervezetek élesen bírálták a MALÉV privatizációja ügyében a gazdasági kabinet részére elkészített előterjesztést: úgy vélekedtek, hogy ez az előterjesztés nem vázolta fel egyértelműen a vállalat privatizációjának az érintettekkel egyeztetett és elfogadott koncepcióját. A MALÉV privatizációjának a vállalat előre meghatározott céljai elérését biztosító eszköznek kell lennie, úgy, hogy az a nemzeti tulajdon erősítését és fenntartását szolgálja: már a privatizáció első szakaszában jelenjenek meg a dolgozói tulajdonlás konkrét formái. A tulajdonos partner, a vállalat üzleti tevékenységének fellendítésével biztosítsa azt, hogy a dolgozók hosszú távon megőrizhessék munkalehetőségeiket, javuljanak munka- és megélhetési feltételeik. Ennek szellemében a szakszervezetek csak akkor tudták volna elfogadni a közös vállalat létrehozását a karbantartás területén, hogyha az a MALÉV-privatizáció átfogó koncepciójának szerves része. Volumenét tekintve ez a lépés olyan nagyságrendű, hogy minden kétséget kizáróan kihat a vállalat összes többi munkaterületére. Szükségesnek tartották ezért a többi gazdasági egységet érintő

foglalkoztatási és gazdaságossági következmények vizsgálatát. Dönteni az érdekképviselők bevonásával kizárólag az átfogó elemzések eredményei alapján lehetséges a Lockheed közös vállalat tervéről. A szakszervezetek, ezen álláspontjukat a kormánynak is eljuttatták.

A MALÉV egykori vezérigazgatója ezzel szemben kezdetben a MALÉV részprivatizációjának tekintette a vegyes vállalat megalakítását. Az érintett szakszervezetek azonban hazai, és külföldi szakértők véleménye alapján kiderítették, hogy a Lockheed—MALÉV Kft. létrehozása egyáltalán nem tekinthető a hatályos jogi előírások szerint a MALÉV (rész)privatizációjának, hanem egyszerűen új gazdasági társaság létrehozásáról van szó.

A szakértők arra is felhívták a MALÉV szakszervezeteinek figyelmét, hogy a tervezett kft.-nél a MALÉV teljes műszaki szakágazata, illetve repülőgép-javító kapacitása kikerül a vállalat privatizációs folyamatából. Amennyiben a munkavállalók még a MALÉV részvénytársasággá alakulása előtt átkerülnek az új vállalathoz elveszíthetik számos törvény által biztosított jogukat, többek között teljesen kimaradnának a privatizációs folyamatba való beleszólásból és a dolgozói részvénytulajdonlás lehetőségéből.¹¹

A szakértők arra is rámutattak, hogy a Lockheed a tervezett tevékenység valószínű értékétől messze elmaradó befektetéssel, áron alul akar hozzájutni jelentős piaci értékhez, regionális gazdasági-politikai előnyökhöz.¹² Másfelől pedig jelentősen leértékelődhet a „maradék” MALÉV azáltal, hogy ki lesz szolgáltatva a saját vegyes vállalatának, melyet a Lockheed szakemberei irányítanak.¹³ Gépeit más nem javíthatná, illetve a javítóbázis fejlesztésének elkerülhetetlen költségeit is fel kell vállalniuk az új tulajdonosoknak. A nemzeti légitársaság és a még jó ideig egyetlen hazai nemzetközi repülőtér is függőségbe kerülhet, ráadásul potom pénzért.

Mindezek alapján érthető, hogy a MALÉV szakszervezeteit a Lockheed-ügy komoly *döntési dilemma* elé állította. A munkavállalók ugyanis általában véve nem kérdőjelezték meg egy ilyen jellegű tulajdonosi- és szervezeti változás szükségességét, de ennek kivitelezése során a dolgozói érdekek következetes képviselőt tekintették elsődleges feladatuknak. A szakszervezetek tehát tárgyalóasztalhoz ültek a MALÉV vezetésével, ám kezdettől fogva igyekeztek ragaszkodni törvényes jogaikhoz.

A munkavállalókat és a szakszervezeteket számos körülmény nyugtalanította:

- Milyen piaci esélyei lesznek a vegyes vállalatnak, amennyiben létesítése nem hoz magával jelentős technikai fejlesztést?
- Hogyan alakul a jövőben a foglalkoztatás: sor kerül-e tömeges elbocsátásokra? (A MALÉV műszaki területén a vegyes vállalat létrejötte előtt mintegy 1150 fő dolgozott, ezzel szemben a Lockheed ajánlata mintegy 900 fő foglalkoztatására vonatkozott.)
- Nincs-e olyan veszély, hogy az adott technikára és olcsó munkaerőre az amerikai partner a kevésbé kvalifikált és gyengén fizetett feladatokat (pl. la-

katosmunkák) telepíti. Az angolul tudó dolgozókat kiképezték a Boeing-gépekre, ők azok, akik változatlanul jól el tudják adni képességeiket, a többiek viszont attól tartanak, hogy hátrányosabb helyzetbe kerülnek.

- Hogyan változnak a jövedelmek, ha a korábbi túlórák és másodállások megszűnnek?

A Lockheed tervezett bizonyos fizetésemelést, de a magyar vezetők egy jelentős része úgy vélte, hogy a munkaerőt csak úgy lehet a vállalathoz kötni, ha a fizetés is követi a szakma munkaerőpiacán érvényesülő béreket.

Az érdekképviseltek jogaik érvényesítése érdekében számos írásos tiltakozást juttattak el a kft. alapításával kapcsolatban az Állami Vagyonügynökséghez és a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztériumhoz.¹⁴

Ennek hatására 1992. január 21-én az ÁVÜ, a KHVM és a MALÉV képviselőiből megalakult operatív bizottság tárgyalta a kft. ügyét. A munkavállalók tárgyaláson résztvevő küldöttei ismételten jelezték, hogy követeléseiket figyelembe kellene venni a szerződéstervezetben, illetve aláírás előtt — törvény adta jogaiknak megfelelően — a végleges szerződést meg kívánják ismerni. Az ÁVÜ, valamint a MALÉV vezetése erre az ülésen ígéretet tett. A MALÉV dolgozói ezek után *megdöbbenve és felháborodva* értesültek arról, hogy a MALÉV vezérigazgatója velük való megegyezés nélkül január 24-én aláírta a vegyes vállalat megalapítására vonatkozó szerződést a Lockheed Budapestre érkezett képviselőivel.¹⁵

Az Aeroplexet létrehozó szerződés mindezek után érthetően a munkáltatók és a munkavállalói érdekképviseltek közötti konfliktusok — sőt, mi több később a két tulajdonostárs vitáinak is — középpontjába került.

A MALÉV szakszervezeti kerekasztala február 5-én egységesen aláírt állásfoglalásban tiltakozott az eljárás ellen, közölve, hogy a kft. alapításával kapcsolatban a munkavállalói oldal semmilyen felelősséget nem vállal.

A tiltakozás ellenére a MALÉV jogi képviselője február 6-án benyújtotta a cégbíróságra a kft. soron kívüli bejegyzési kérelmét, amit a cégbíróság be is jegyezt. Formailag tehát létrejött az *Aeroplex Közép-Európai Légijármű Műszaki Központ* (Aeroplex of Central Europe Ltd., ACE).

Tulajdonképpen az 1992. február 5-i szakszervezeti kerekasztal tekinthető a MALÉV Szakszervezetei és a Repülő-műszaki Szakszervezetének utolsó közös akciójának. A MALÉV-nél is — éppúgy mint országosan — 1989–90-ben bekövetkezett a szakszervezetek pluralizálódása. A MALÉV-nél megmaradt a lényegében az egész vállalatot tömörítő MSZOSZ-hez közelálló szakszervezeti szövetség, létrejött két, a liberális Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájához közelálló szakszervezet (ezek egyike került át az új amerikai–magyar vegyes vállalathoz) és alakult két olyan szakmai alapon szerveződő szakszervezet — a pilótáké és a légiutas-kísérőké —, amely nem tartozik egyik országos konföderációhoz sem.

A vegyes vállalat megalakulása éppen egy olyan időszakra esett (1991–1992), amikor erőteljes viták zajlottak a hét legnagyobb országos szakszervezeti tömörülés között a szakszervezeti vagyonmegosztás, illetve a legitimitás és repre-

zentativitás kérdéseiről, ami a közös fellépések esélyét és ezáltal az egyes szervezetek érdekérvényesítési lehetőségeit nagyban korlátozta. Ugyanakkor éppen a MALÉV 1992. február 5-i szakszervezeti kerekasztalának állásfoglalása is bizonyítja, hogy ettől függetlenül vállalati szinten jelentős közös akciókra is sor került más-más országos konföderációhoz tartozó szakszervezetek részvételével, ha a megfogalmazott közös érdekek azt megkívánták.

5.2. A sztrájk

A vegyes vállalathoz átkerült szakszervezet mozgásterét a vegyes vállalat létrehozása eleve leszűkítette: jóllehet fő háttországát a karbantartó bázis jelenti ma is, az anyavállalattal való kapcsolatai megszakadtak.

Mivel a szakszervezeti kerekasztal fellépése nem járt eredménnyel, a MALÉV és Lockheed közötti szerződés hatályba lépése egyértelművé tette a karbantartó bázis kikerülését a MALÉV privatizációs folyamatából. A karbantartók, Repülőgép Műszakiak Független Szakszervezete immáron a többi érdekképviselői szervezet nélkül, még tett egy újabb kísérletet érdekei érvényesítésére. Március 20-án beadványban kérte a kft.-alakítás felülvizsgálatát, a bizonyítható szabálytalanságok miatt a kft. megszüntetését.

Az ACE mindezek ellenére 1992. június 30-án hivatalosan is megkezdte működését 840 dolgozóval és hat amerikai vezetővel. A megalakulás ellen fellépő szakszervezeti vezetőket nem alkalmazta a vegyes vállalat, ami tovább gyengítette a szakszervezet pozícióját.

Az első „igazi” bértárgyalásra az amerikai—magyar közös vállalatnál 1992 nyarán éppen ezért közvetlen munkavállalói és nem szakszervezeti kezdeményezésre került sor: a műszakpótlék és a másodállások elvesztését sérelmező munkavállalók közvetlenül állapodtak meg a magyar és amerikai vezetéssel 21% éves bérnövekedésben. Ez viszont nem volt tényleges bérnövekedés, csak az elvesztett nem rendszeres juttatásokat ellentételezte és mint általános intézkedés mit sem javított az örökölt bérránytalanságokon.¹⁶

Ennek fejében a munkavállalók ígéretet tettek, hogy egy évig nem lépnek fel bérkövetelésekkel. Nem is volt béremelés, leszámítva a cég felső vezetőinek 1993 áprilisában közgyűlés előtt kiosztott 20 százalékot. Úgy tűnt mégis, hogy a dolgozók helyzete normalizálódott, a korábbi feszültségek elültek. „Bár nem értettük, sajnos „megértették” velünk, hogy az egyetlen megoldás az ACE. Így lesz biztosítva a munka, a magasabb bér, a nagyobb szakmai megbecsülés, a biztosabb jövő. És végül kézzel-lábbal tiltakozva, „önként” kértük az áthelyezésünket. Az akkori RMFSZ (Repülőgép Műszakiak Független Szakszervezete) vezetőink el is buktak a tiltakozásban” (navigációs műszerész, RMFSZ szakszervezeti vezető) (Légi-közlekedés 1993. szeptember 21. 2. o.)

Eközben megkezdődött magának a légitársaságnak a MALÉV-nak a privatizációja: ennek első lépéseként 1992-ben ún. egyszemélyes (állami) részvénytársasággá alakították, majd a részvények 35%-át egy külföldi partnernek — az ALITALIA-nak adták el, mint egy nemzetközi versenytárgyalás győztesének, ame-

lyen például a Lufthansa és a KLM is pályázott. A vállalat privatizálása 1993-ban fejeződött be, amikor a külföldi befektető a vételárat kifizette. (A korábbi vezérigazgatót részben az érdekképviseletekkel történt összetűzése hatására felmentették. Mindezek hatására a MALÉV-vezetés stratégiája jelentős módosulásokon ment keresztül.)

A MALÉV Rt. új vezetése a korábbival ellentétben már nem tartotta egyértelműen pozitívnak a MALÉV—Lockheed megállapodást és egyre többször fejezték ki elégedetlenségüket az ACE-nek a javítási-karbantartási határidők be nem tartása, illetve az ebből adódó járatkésések miatt.

A MALÉV 1993 júliusában gépeinek késése kapcsán úgy tájékoztatta a közvéleményt, hogy az ACE nem működik jól, ezért a járatkésések és a szolgáltatások színvonalának romlása kárt okoz a légitársaságnak: „A MALÉV több menetrend szerinti és charter járata is jelentős késéssel közlekedett tegnap. Az isztambuli járat például nyolcórás késéssel érkezett csak meg ... a MALÉV gépet karbantartó Aeroplex Kft. (a MALÉV és a Lockheed vegyes vállalata) nem mindig tartja be a tervezett karbantartási határidőket. A MALÉV-nál éppen a tegnapi napon tartottak értekezletet a kialakult helyzetről, amikor is a késések nem várt módon igazolták a téma időszerűségét” (Késett a MALÉV. Népszabadság, 1993. július 24.).

A MALÉV kimutatása szerint a késések ugrásszerűen növekedtek, 1992-ben a járatok 18 százaléka késett, 1993-ban már 22 százaléka, a késések átlagos időtartama is 34 percről 40-re nőtt, ebből a MALÉV saját hibájából következett be 1992-ben 31, 1993-ban 37 százalék. Csakhogy a MALÉV gépparkja időközben megnövekedett, a régi gépek pedig „megöregedtek”, a járatok sűrűsödtek. Ez nagyobb feladatokat ró az immár elkülönült műszaki bázisra, ahol a korábbinál mintegy 150 fővel kisebb létszám dolgozik, érveltek a másik oldalon. „Létszámunk megfogyatkozva, egyre öregebb, tehát több munkát jelentő gépekkel, új nehéz feladatok elé állítva, melyekre nem lettünk felkészítve (angol nyelvtudás, nemzetközi jogosítások). Egyre jobban éreztük, nekünk szánták a bűnbak szerepét. Jól éreztük, egyszer csak kimondták: az ACE nem látja el vállalt feladatát. Rosszul dolgozunk, ezért vannak a menetrendi gondok, késések, a nem tartott átfutási idők, gépcserék. Közben mi tudtuk, hogy ugyanezekkel a gondokkal küszködtünk akkor is, amikor még MALÉV Műszaki Igazgatóság voltunk, csak akkor senki nem kiáltotta ezt világgá. Ki mutogat önmagára?” (repülőgép-szerelő, RMFSZ szakszervezeti vezető) (Légiközlekedés, 1993. szeptember 21. 2. o.).

A késések kapcsán MALÉV részről felmerült, hogy a MALÉV—Lockheed szerződés nem a legelőnyösebb a MALÉV szempontjából, mivel a javítóvállalatnak elszámolható összeg nagymértékben az adott munkára fordított időtől függ, így az Aeroplex nem feltétlenül érdekelt a gyors teljesítésben. A problémák fő forrása az, hogy az ún. „line maintenance” kikerült a MALÉV kezéből, tehát a napi forgalom biztosításához szükséges műszaki háttérrel sem rendelkezik a légitársaság. Ezért felmerült, hogy a két felszállás közötti eseti hibákat a jövőben a MALÉV saját szakemberei javítsák ki és erre létre lehetne hozni a megfelelő apparátust.

A MALÉV Rt. felügyelő-bizottsága, az ALITALIA közreműködésével megkezdte az Aeroplex Kft. és a MALÉV közötti szerződés tartalmának felülvizsgálatát.

Eközben 1993. június 30-án lejárt a dolgozókkal az ACE megalakulásakor kötött „bér-moratórium” határideje, és a szakszervezet szerint az Aeroplex-vezetés hibájából (felkészületlensége miatt) nem sikerült megállapodni a kollektív szerződésről, így az ACE-nél működő Repülőgépműszakiak Független Szakszervezete (RMFSZ) a bértárgyalásoknak sem látta értelmét. Július 15-én a szakszervezet bejelentette, hogy a kollektív szerződés ügyétől függetlenül megkívánja kezdeni a bértárgyalásokat és közel 200%-os bérfelajánlást nyújtottak be szemben a vállalat 14%-os béremelési javaslatával. Augusztus 2-án és 3-án a menedzsment ajánlata már 18 százalékra emelkedett. A munkavállalók képviselői az általuk kidolgozott szempontoknak — amelyet a vállalatvezetés is elfogadott — megfelelően ragszkodtak a 30 ezer forintos minimálbérhez.

Az RMFSZ olyan differenciált béremelést tartott elfogadhatónak, amely észrevehetően csökkentené a korábban kialakult aránytalanságokat. Ennek megvalósítására a dolgozók megbízott csoportja kidolgozott egy kritériumrendszert, figyelembe véve a repülőgépszerelő-szakma nemzetközi gyakorlatában érvényesülő normákat: mást nemigen tudtak alapul venni, mivel a társaságnál nem voltak munkaköri leírások és Szervezeti Működési Szabályzat sem. Ahhoz, hogy minden dolgozó maradéktalanul a menedzsment által is elfogadott kritériumok szerinti fizetést kapjon 1993-ban 150 százalékos bértömegemelést kellett volna végrehajtani. „A MALÉV-tól örököltük azt a feszültségekkel teli bérrendszert, aminek alapján hasonló munkakörben létezik nem egészen 20 ezer és 60 ezer forintos alaplábér is” nyilatkozta a Repülőgépműszakiak Független Szakszervezetének (RFMSZ) ügyvivője (Heti Világgazdaság, 1993. augusztus 21. 80. o.).

Az ACE vezetése augusztus 5-re kidolgozott egy bérfelajánlást, amely szerint az új bérszint 1994 végéig „állna be” a dolgozóknál, az alábbiak szerint:

18%-os azonnali bérfelajánlás (1993. július 1-jétől)

10% 1994. január 1-jétől

10% 1994. július 1-jétől

Másnap a szakszervezet átnyújtotta javaslatát: 1993. július 1-jétől 90 százalék, 1994. január 1-jétől 30 százalék és 1994. július 1-jétől 20 százalék volt a követelésük. A rákövetkező napon az ACE az 1993. évi emelését 20%-ra növelte. Augusztus 11-i munkásgyűlésen a szakszervezet elfogadta a hétnapos türelmi időt, és eredménytelen bértárgyalás esetén sztrájkot helyezett kilátásba. Augusztus 18-án ismét munkásgyűlést hívtak össze, ahol az érdekképviselő bejelentette, hogy a tárgyalások teljesen eredménytelenek voltak, de ennek ellenére nem indítják meg a sztrájkot, hanem bizonytalan időre elhalasztják. A szakszervezet szerint a MALÉV a Kft.-vel való szerződésbontásra akarta felhasználni a bérvitát és a sztrájkot. A MALÉV angol szerelőket hozatott, és augusztus 23-án közölte: ha a szakszervezet (RFMSZ) aznap 12 óráig nem vonja vissza sztrájkfenyegetését, eláll eddigi bérjavaslatától. Válaszul — a hét nap elteltével — augusztus 24-én 18 órakor az ACE dolgozói beszüntették a munkát és közölték, hogy követelésük erre az

évre 50 százalék, nyitva hagyva az 1994. évi további fejlesztések mértékét. Augusztus 25-én és 26-án a tárgyalások eredménytelenek voltak, és a sztrájk — közel 100 százalékos részvétel mellett — folytatódott. Augusztus 27-én az ACE dolgozói — bizonytalan időre — felfüggesztették a sztrájkot, mert nem kívánták vállalni a felelősséget a MALÉV-gépek nem megfelelő műszaki állapotáért, illetve az ebből származó bármilyen balesetért. Ezt megelőzően a Közlekedési Dolgozók Nemzetközi Szövetsége súlyos *sztrájk törésnek minősítette a brit szerelők foglalkoztatását*, az MSZOSZ és a Munkástanácsok Szövetsége pedig szintén elítélte a munkáltató lépéseit.¹⁷

A sztrájk és főleg a sztrájk során a munkáltatóval szemben megnyilvánuló szakszervezeti föderációk szolidáris fellépésének következtében, a MALÉV Rt. vezetése a korábbi tárgyalásokon jellemző elutasító magatartásának feladására kényszerült. Ennek szellemében a következőképpen válaszolt:

- A MALÉV Rt. felülvizsgálja a Lockheed vállalattal kötött szerződését, különös tekintettel a külső megbízások arányára, miszerint ezek az összmunkák 20–50%-át érik el.
- A MALÉV Rt. elfogadja a műszaki szolgálat dolgozóinak új bérstruktúra kialakítására vonatkozó javaslatát.
- A MALÉV Rt. vezetése továbbra sem tudja elfogadni az Aeroplex dolgozói által igényelt béremelés mértékét, csupán a visszavont 20%-os béremelési javaslatát módosítja 22%-ra.
- Egyeztető Bizottság felállítására tesz javaslatot a Szakszervezet, az Aeroplex-menedzsment, a Lockheed és a MALÉV Rt. képviselőinek részvételével az esetlegesen felmerülő problémák megelőzése érdekében.

Tehát fordulópont következett be, a tárgyalásokon a szakszervezet elérte leglényegesebb célját, a *vállalat döntéseiben való részvétel lehetőségét*. Ennek szellemében augusztus 28-án reggel 6 órától az ACE dolgozói felveszik a munkát. Hazatáznak a brit szerelők, a MALÉV továbbra is a módosított menetrenddel közlekedik. A MALÉV Rt. és a Lockheed vezetői tárgyalást kezdenek, aminek eredményeként bejelentik megszületett a két vállalat közös béremelési javaslata.

Augusztus 30-án az Aeroplex vezetői közlik a két tulajdonos *új ajánlatát*: 18 hónapra 32,4%-os béremelés, valamint ez idő alatt a sztrájkjogról való lemondást követelik. A szakszervezet ajánlata 50 százalék az év végéig, valamint az infláció mértékének 5 százalékánál nagyobb emelés. Az RMFSZ vezetői egy 10 pontos javaslatot adnak át, melyben kérik, hogy a vállalat *ellenőrizhető módon* működjen. Augusztus 31-én az ACE ajánlata 34,5%-os béremelés, amelyet a tulajdonosok véglegesnek tekintenek. A MALÉV sajtótájékoztatót tart, ahol közli: drasztikus lépéseket tervez (saját karbantartó bázis létrehozása, 10 ukrán, valamint 5 nyugat-európai szerelővel). A szakszervezet az igényét 40%-os 1993. évi és 1994. januártól 10 százalékos emelésre módosítja.

Szeptember 1-jén munkásgyűlésen az érdekképviselő vezetői hivatalosan bejelentik, hogy a 34,6%-os bérfelzárkózást elfogadják és az elkövetkező 18 hónap-

ban bérkövetelésekkel nem állnak elő. A sztrájkjogról azonban *nem hajlandók lemondani*.

A sztrájk végül hosszú csatározások után *kompromisszummal* fejeződött be: a szakszervezet elfogadta a legvégül felajánlott 34,6 százalékos bérfelajánlást, amely ugyan jóval elmaradt elvárásaiktól, de megismerve a MALÉV Rt. és a Lockheed, valamint az Aeroplex pénzügyi helyzetét és anyagi kondícióit, belátták, hogy a maximális béremelési lehetőség volt.

Emellett az ACE és az RFMSZ vezetősége szerződésében többek között vállalta, hogy mindent elkövet, hogy a vállalat a Kollektív Szerződést 1993. október 15-ig megkösse. Az RFMSZ elfogadta, hogy a megállapodás aláírása után nem lép fel újabb bérköveteléssel 1994. december 31-ig. Szeptember 7-én a két fél aláírja a közösen kidolgozott megállapodás magyar és angol nyelvű változatát.¹⁸

5.3. A konfliktus folytatódik (?)

(A sztrájk néhány tanulsága)

Sok tanulság vonható le az Aeroplex munkáltatói és munkavállalói és őket képviselő szakszervezet között keletkezett konfliktusok, bértárgyalások kapcsán, ezek közül az tűnik számunkra a legfontosabbnak, hogy a viták már a vegyes vállalat megalakulásakor *megelőzhető* lettek volna az érdekképviseleti szervezetek partnerként való kezelésével.

Annak idején sok érv merült fel vállalaton belül és kívülről is a Lockheeddel tervezett műszaki karbantartó vegyes vállalat létrehozása ellen. Az aggályok szinte mindegyike beigazolódott, nem véletlen, hogy röviddel a betársulása után az AL-ITALIA is vizsgálni kezdte ezt a megállapodást. A vegyes vállalatot létrehozó szerződést felelőtlenül kötötték meg a vállalat egykori vezetői. Az Aeroplex dolgozóinak sztrájkja — a maga sajátos módján — jelezte, hogy súlyos szakmai és pénzügyi problémák vannak a MALÉV és Lockheed, illetve a MALÉV és Aeroplex közötti szerződésekkel.

Ugyanakkor kétségtelen eredmény, hogy az érdekek határozottabb és világosabb artikulálódása végre ráébresztette a barikád különböző oldalain állókat arra, hogy egyetlen lehetőségük a közös út keresése: „Minden összesűrűsödött ebben a néhány napban. A bér, az egy évvel ezelőtti átszervezési sérelmek, az elmúlt év, a bizonytalan jövő, az ijesztő infláció, és az egyik legfontosabb: a szinte teljes információhiány, és a munkavállalók véleményének sorozatos figyelmen kívül hagyása... Talán az eseményeknek az az igazi eredménye, hogy megértettük egymás nélkül nem megy. Akkor kell a dolgokról beszélni, tárgyalni, egymás véleményét meghallgatni, azt mérlegelve dönteni, mielőtt a nehéz helyzetek kialakulnak” (repülőgép-szerelő, RFMSZ szakszervezeti vezető) (Légiközlekedés, 1993. szeptember 21. 2. o.).

„Már korábban el kellett volna kezdeni a tárgyalásokat. Ebben én is felelős vagyok. Azonban úgy ítélem meg, hogy a Kollektív Szerződés elkészítése elsődleges fontosságú. A jövőben szorgalmazni fogom, hogy ezeket a rendkívül fontos tárgyalásokat sokkal előbb, úgy hatvan nappal a megállapodás lejárta előtt kezdjük

meg. Sokkal pontosabb előismeretre van szükség, hogy megállapíthassuk, milyen alapok állnak rendelkezésre béremelés vagy egyéb juttatások céljára. Itt úgy érzem, az Aeroplexnek van min javítania" (az ACE amerikai ügyvezető igazgatójának véleménye) (Légiközlekedés, 1993. szeptember 21. 2. o.).

A MALÉV az immár „külső” szerelőkkel keményebb hangot használt a béralku során, mint saját pilótáival szemben egy hónappal korábban. A MALÉV pilótái 1993. június 11-én közel kétórás figyelmeztető sztrájkot folytattak bérköveteléseik alátámasztására. A pilóták célja az volt, hogy a MALÉV-dolgozók egyes csoportjai közötti *bérszintarányokat közelítsék a nemzetközi átlaghoz*. Sok szempontból ez a sztrájk is szerves előzménye volt a repülőgép-szerelők megmozdulásának.

Amellett, hogy közös okok bőséggel találhatóak a két sztrájk háttérében, lényeges különbség az, hogy a pilóták maguk mögé tudták állítani a légitársaság összes dolgozóját, a legkülönbözőbb és korábban egymással rivalizáló, illetve különböző országos konföderációhoz tartozó érdekképviselői szervezeteket is, ami a nemzetközi tapasztalatok szerint sem túl gyakori. Ezzel szemben a repülőgép-szerelők szakszervezete elsősorban politikai támogatás megszerzésére és inkább az országos konföderációkkal való, mintsem a légitársaság helyi szervezeteivel való együttműködés megerősítésére helyezte a hangsúlyt. „Nem sikerült a Ligán keresztül politikai támogatókat szerezni, az ellenzéki pártok — alighanem a közelgő választások miatt — félték attól, hogy a munkabeszüntetés országos méretű közlekedési sztrájkká dagadhat. A tárgyalások végére világossá vált: az újabb sztrájk minden napja hatványozottan növelte volna a MALÉV veszteségeit, s ez a MALÉV-nál és az Aeroplexnél is elbocsátásokat eredményezne. Ezt egy szakszervezet nem kívánhatja, miként azon is el kell gondolkodnia, hogy a veszteségeket valamilyen módon mindig a munkavállalókkal fizettetik meg. Ezért egyeztünk ki újabb sztrájk nélkül.” nyilatkozta a Repülőgép-műszakiak Független Szakszervezetének (RMFSZ) ügyvivője (Népszabadság, 1993. szeptember 14. 5. o.)

Mindez azért meglepő, mert különösen a liberális közgazdászok által előszetartott hangoztatott nézet, hogy a helyi szakszervezeteknek elsősorban a helyi munkáltatókkal kell rendeznie, szabályoznia a közös érdeklődésre számot tartó kérdéseket, és kerülnie kell mindenféle, a régi rendszerre emlékeztető központi beleszólást a szabad piac szabad szereplőinek alkujába.

Az RFMSZ a sztrájk török elítéléséhez meg tudta szerezni a két másik nagy befolyású szakszervezeti konföderáció támogatását, ami céljai elérését nagyban elősegítette. Ugyanakkor a MALÉV vállalati szakszervezetek és különösen a légitársaság többi dolgozójának a támogatását, szimpátiáját, szolidaritását nem tudta megkapni, sőt mi több bizonyos ellenszenv is kísérte megmozdulásukat, mivel a légitársaság dolgozóinak jelentős része kifejezetten túlzottnak tartotta a repülőműszakiak bérköveteléseit.

Valószínűleg eredményesebb lett volna, hogyha a repülőműszakiak szakszervezete már a pilóták béremelési követeléséhez csatlakozik, kilátásba helyezve: ha nem kapnak legalább akkora fizetésemelést, beszüntetik a munkát. Ám igazából ne tudták átlépni saját árnyékukat és saját identitásuk néminemű háttérbe

szorítása helyett inkább fokozottabb érvényre juttatását választották. Kétszáz százalékot kértek, és ezzel esélyük sem maradt rá, hogy a MALÉV dolgozóinak, de különösen a hajózási személyzet rokonszenvét megnyerjék, hiszen nekik a sztrájk miatt a jövedelmük is csökkent.

A MALÉV és az amerikai Lockheed vezetői 1994 márciusában Brüsszelben megállapodtak arról, hogy rendezik a vegyes vállalat működésében felvetődött problémákat. A tárgyaláson mindkét fél megerősítette az Aeroplex fenntartására és teljesítőképességének növelésére vonatkozó elhatározását. Ennek megfelelően újratárgyalásra került a sokat — és joggal — vitatott szerződés. Nagyobb hangsúlyt kapott a kölcsönös érdekeltség, a MALÉV prioritásainak fokozottabb érvényesítése.

Megállapodás született az ún. „*cost plus*” árazási rendszer megszüntetéséről. Konkretizálásra került az a feltétel, hogy nem a MALÉV legyen egyedül az Aeroplex kliense, hanem az ACE a harmadik féltől származó megrendelések arányát idővel 50%-ig emeli (FAA jogosítás),¹⁹ ugyanakkor továbbra is kizárólagos jogot élvez a MALÉV-gépek karbantartására.

Megegyeztek a tárgyaló partnerek arról is, hogy a továbbiakban az Aeroplex vezetésében részt vesz két Maléves és két Alitaliás szakember, akik ugyan az Aeroplex alkalmazottai, de ugyanakkor ott lesznek a MALÉV operatív bizottsági ülésein garantálva ezzel minden lényeges kérdés, tehát például a MALÉV prioritásainak biztosítását. Valamint felállításra került egy négyes bizottság az Aeroplex vezetősége és szakszervezetei, a MALÉV vezetősége, és a Lockheed vezetősége részvételével a rendszeres koordináció, a napi munkák és a középtávú célok segítése érdekében.

6. Néhány záró megjegyzés

A munkaügyi kapcsolatok vállalati modelljének megalkotása, a kutatások jelenlegi fázisában korai vállalkozás lenne. A dolgozatban ismertetett példák arra hívják fel a figyelmet, hogy a privatizáció és a külföldi tőke beáramlása nyomán létrehozott vegyes vállalatok a vállalati tulajdonosi és szervezeti struktúrák széles választékát hozzák létre. A változások jelentős hatást gyakorolnak az autonóm munkaügyi kapcsolatok újonnan kialakuló, a fejlettség különböző fázisában található intézményeire. A dolgozatban bemutatott példák nem elégségesek az átalakuló magyar munkaügyi kapcsolatok összes szervezeti, jogi, politikai és ideológiai összefüggéseinek bemutatására. Mindazonáltal a következő tendenciákat jelzik:

- a külföldi tőke részvételének mértéke és a munkaügyi kapcsolatok „készen talált mintái” vagy azok hiánya jelentős hatást gyakorol a vezetés és a munkavállalók közötti kapcsolatok tartalmára;
- az új tulajdonosok és a magyar vállalatvezetés közötti kapcsolatok feszültségei éreztetik hatásukat a vállalatvezetés és a munkavállalók (szakszervezet) viszonyában.

- az ún. zöldmezős beruházások formájában létrehozott vegyes vállalatoknál, a külföldi vállalatvezetés a tőke származási országára jellemző munkavégési kapcsolatok „intézményeit” igyekszik meghonosítani;
- a szakszervezeti mozgalom 1989. utáni „szegmentálódása” a munkavállalói szervezetek közös fellépését gyengítette s ezen keresztül az egyes szakszervezetek vállalatvezetéssel és az új tulajdonosokkal szembeni tárgyalási pozícióit rontotta;
- az állami vagyon privatizálását ellenőrző intézmény (ÁVÜ) tevékenysége a munkavállalói (szakszervezeti) részvétel eredményességét s ezen keresztül a szakszervezetek legitimációját jelentős mértékben elősegíti vagy akadályozza.

Általános tanulságként megkockáztathatjuk azt az állításunkat, hogy a külföldi vagy vegyes tulajdonban lévő vállalatok gyakorlatában *viszonylag könnyen adaptálhatók* az élenjáró szervezeti-vezetési-, műszaki- és pénzügyi technikák. Azok bevezetésével járó nehézségek viszonylag rövid idő alatt felszámolhatók. Kevesebb sikerrel kecsegtetnek azok a tulajdonosi- és vállalatvezetési törekvések, amelyek a munkaügyi kapcsolatok „készen talált” vállalati vagy országos intézményeiről nem vesznek tudomást. A külföldről származó, *a magyar környezetben újnak számító társadalmi- és kulturális minták bevezetése csak hosszú távon* (a régi szokások lassan halnak ki — „old habit’s die hard”) *és a vállalati társadalmi partnerek együttes erőfeszítéseivel valósíthatók meg.*

IRODALOM

- Árva László (1994): Hogyan szórjuk a külföldi befektetéseket? A kormányok szeretnék felnagyítani a tőkeemöggyást = Népszabadság, május 9. 18. o.
- Árva László (1994): Külföldi beruházások Kelet-Európában. A működő tőke = Figyelő, július 7. 13. o.
- Bartha Szabó József (1993): A vasas-szakszervezet bírálja a „multikat” = Népszabadság, december 8. 7. o.
- Bercsényi Andrea (1993a): Újabb bérvita és sztrájk Ferihegyen = Légiközlekedés, szeptember 6.
- Bercsényi Andrea (1993b): Aeroplex—MALÉV bérvita és sztrájk Ferihegyen = Légiközlekedés, szeptember 21.
- B. M. (1993): Mindenkit elszállítanak. Sztrájk a MALÉV-nál = NAPI gazdaság, üzlet, világ, politika, június 11.
- Bossányi Katalin (1994): A jó multi, a számító befektető meg a karvalyitőke = Népszabadság, április 15. 17. o.
- Csáki Imre (1994): „Csillagokról kell álmodnunk, hogy elérjük a felhőket” = LRI Repülőtéri Magazin 9. szám, szeptember 12. 4. o.
- Fahidy Gergely (1993): Csavarkulcs-kérdés = HVG, Augusztus 21.
- Falubíró Vilmos (1993): Visszaesett a vegyes vállalatok vonzereje = Figyelő, augusztus 12.
- Falubíró Vilmos (1994): Hová zúdul a működőtőke? Két végéről ég a gyertya = Figyelő, május 12. 15. o.
- Freész Károly (1993): Ferihegy: sztrájkolnak a szerelők = Népszabadság, augusztus 26.
- Freész Károly (1993): Csak a sztrájk biztos Ferihegyen = Népszabadság, augusztus 27.
- G. GY. (1993): Új motor a világgazdaságban. Terjeszkedik a „multi pókháló” = Figyelő, augusztus 26.

- Graham Howells—Nemcsek Zoltán* (1994): Felmérés a külföldi befektetőkről. Megint jönnek, kopogtatnak... = HVG, augusztus 6. 77. o.
- Havas Attila* (1994): Változó fordizmus. Vevők és beszállítók kerestetnek = Figyelő, május 19. 28—29. o.
- Heimer György* (1993): A multik és a bérek. Kelet-nyugati átjáró = HVG, augusztus 21.
- Heimer György* (1993): Magyar Suzuki. Mégis, kinek az autója? = HVG, október 2.
- Héthy Lajos* (1994): Vállalati munkaügyi kapcsolatok gazdasági és politikai szorításban. 2. sz. Munkaanyag, Munkaügyi Kutató Intézet
- J. I. L.* (1993): Munkaügyi viszonyok Magyarországon (kibontakozásuk a poszt-szocialista társadalomban. Tokio, The Japan Institute of Labour
- Kalmár György* (1994): Ha már elhallgat a csend = Népszabadság, március 26. 18. o.
- Karsai Tamás* (1993): Multik jövője. A nemzetközi helyzet fokozódik... = Napi Gazdaság, üzlet, világ, politika, augusztus 27. 10. o.
- Kasriel, K.* (1993): Nyugati vállalatok a Munka törvénykönyvének felülvizsgálatát kéri. Bévita a GM szentgotthárdi gyárában = Magyar Hírlap, június 9.
- Koffán Éva*: Tudósítás a MALÉV Rt. hangárgyűléséről = Légiközlekedés, július 11.
- Koncz Katalin* (1992): Egy francia vállalat személyügyi tevékenysége I—II. = Munkaügyi Szemle, 3 és 4. sz.
- Kovács Judit* (1994): Nemzetvesztő-e a külföldi tőke? Vonzerőnk a kisebb befektetési kockázat = Magyar Nemzet, szeptember 10. 11. o.
- Kovács Péter* (1993): Bértárgyalások a MALÉV-nál = Világgazdaság, június 9.
- L. K.* (1993): A MALÉV-nál saját karbantartó személyzetre lenne szükség? Gálszécsy a szerelők sztrájkjáról = Magyar Hírlap, szeptember 3.
- Lengyel Emőke—Linczowski, P.* (1993): A lakosság véleménye a külföldi tőke megjelenéséről a hazai vállalatokban. Pécs. Magyar Marketing Szövetség — Globális stratégiák és lokális problémák a marketingben, május 5—7.
- Makó Csaba* (1987): A szakszervezetek tevékenységének néhány jellemzője a nyolcvanas években. Budapest. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete
- Makó Csaba—Novoszáth Péter* (Eds) (1994): Convergence versus Divergence: the Case of the Corporate Culture (Papers from the International Workshop). Dunatáj Kiadó, Budapest
- Neumann László* (1993): The Hungarian Suzuki Co. Paper prepared to OECD Seminar (1993).
- OECD* (1993): Seminar on Labour- Management Relations in Foreign Enterprises in Hungary. Budapest, 14—15th June
- Orolin Zsuzsa* (1992): Vegyes vállalatok munkaügyi kapcsolatai = Munkaügyi Szemle, 12.
- Orolin Zsuzsa* (1994): A Cantoni Kft. munkaügyi kapcsolatainak alakulása 1990—1994. (Vegyes vállalati esettanulmány) Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest
- Sebők Emília* (1993): Ferihegy: a sztrájkfészek = Figyelő, augusztus 19.
- Sebők Emília* (1994): Több volt, mint pilótasztrájk. Nincs új felfedezés, csak a régi: egységben az erő. Avagy: mindenkinek van lapátkája, de a homokozó közös. = Figyelő, január 20.
- Sebők Emília* (1994): Karbantartásra várva. Jókora munkával talán sikerül egy szerződés előre látott hibáin, a magyar fél számára hátrányos feltételein enyhíteni = Figyelő, május 12.
- Poór József* (1993): A személyzeti munka általános jellemzői a magyarországi multinacionális vállalatoknál = Munkaügyi Szemle, 10.
- Vígvári András* (1993): A külföldi működőtőke szerepe a magyarországi privatizációs folyamatban = Vezetéstudomány, 7.
- Viszt Erzsébet—Ványai Judit—Berkó Lili* (1990): A vegyes vállalatok munkaügyi és személyzeti politikájának sajátosságai = Munkaügyi Szemle, 3.
- — (1991): Brit lap a MALÉV privatizációs gondjairól. Lesz-e üzlet a Lockheeddel? = Népszabadság, május 29.
- — (1991): MALÉV—Lockheed együttműködés = Népszabadság, június 3.
- — (1992): Tovább gyűrűzik a MALÉV—Lockheed botrány. A kevesek tovább gazdagodnak, a sokak tovább szegényednek = Ring, 16. szám, április 22.

- — (1993): Ágazati átlagot kérnek a Suzukisok = Népszabadság, október 1.
- — (1993): Késett a MALÉV = Népszabadság, július 24.
- — (1993): MALÉV-késés: rossz szerződés = Népszabadság, július 27.
- — (1993): MALÉV. Sikertelen bértárgyalások = Világ gazdaság, június 11.
- — (1993): Szervezkednek a Suzuki dolgozói = Népszava, október 1.
- — (1993): Sztrájkoló repülőszerek? = HVG, augusztus 28.
- — (1993): Talonban a sztrájktrőők. Zűrzavar a földön, nyugalom az égen = Népszava, augusztus 27.
- — (1994): Tudósítás az éves közgyűlésről = Légiközlekedés, augusztus 5.
- — (1994): Új MALÉV—Lockheed szerződés = Népszabadság, március 4.
- — (1994): Variációk a tőke befektetésére. Devizaeső hull Bohémiára = Figyelő, szeptember 22.

JEGYZETEK

- 1 A MALÉV és a Lockheed közös vállalata például arra építi fel stratégiáját, hogy egyrészt modern Boeing-gépek karbantartására mindeddig csak nekik van jogosításuk a térségben és a vállalat műszaki állományának jelentős része mind oroszul, mind angolul jól beszél, így egyfajta összekötő lehet az amerikai cég számára a keleti piacok felé.
- 2 A Deloitte & Touche tanácsadó cég 300 potenciális és tényleges külföldi befektető körében végzett felmérése szerint a megcélzott piacokat illetően első helyen Kelet-Közép-Európa, mint régió szerepelt (65 százalék), s csak ezután következett a magyar belső piac (27 százalék). Figyelemre méltó, hogy a megkérdezettek csupán 17 százaléka említette Nyugat-Európát, mint magyarországi befektetése célpiacát.
- 3 Az alábbi táblázat mutatja a harminc legnagyobb külföldi beruházót Magyarországon:

Beruházó	Ország	Magyar partner	Év	Részvény-hányvad (%)	Befektetés mértéke millió dollár
1. General Electric	USA	Tungsram	1990	100	550
2. Volkswagen-Audi	Németország	Audi Hungaria Motor	1993	100	420
3. US West International	USA	Westel, Westel 900	1990	49	330
			1993	51	
4. General Motors	USA—Németország	GM Hungary	1990	67	300
5. Suzuki, C. Itoh, International Finance Corporation	Japán, nemzetközi	Magyar Suzuki	1991	60	250
6. PTT Netherlands, Telecom Denmark és más skandináv befektetők	Különbozó	Pannon GSM	1993		250
7. Allianz	Németország	Hungária Biztosító	1990	67	220
8. Transroute International, Banque Nationale de Paris, Caisse des Depots, Strabag	Franciao.—Ausztria	Hungarian Euro—Európai Transzít-hálózat	1993		200
9. Alcoa	USA	Kofém (Hungalu)	1992	51	165
10. Ferruzzi, Unilever	Olaszo.—Holl.—Ang.	NMV	1992	90	160
11. Prinzhorn Group	Ausztria	Dunapack, Halaspack, Szolnoki Papírgyár	1990	40	160
12. Ansaldo	Olaszország	Ganz-Ansaldo	1990	75	130
13. Pepsi Co International	USA	FAU	1993	79	115
14. Guardian Glass	USA	Hunguard	1989	100	110
15. Alitalia, Simest	Olaszország	Malév	1992	35	100
16. Hungarian Investment Company	Anglia	Nikex, egyéb	1990		100
17. Sanofi	Franciaország	Chinoín	1990	51	100
18. Ford	USA	Ford Hungária	1991	100	100
19. Sara Lee-Douwe Egberts	USA	Compact	1991	100	100
20. Coca-Cola Amati	Ausztrália	Budapesti Likőripari Vállalat, egyéb	1991	100	100

Beruházó	Ország	Magyar partner	Év	Részvény- hányad (%)	Befektetés mértéke millió dollár
21. Kempinski, Dresdner Bank	Németország	Grand Hotel Corvinus Kempinski	1987	85	95
22. Nestle	Svájc	Nestle intercsokoládé	1991	97	94
23. Siemens	Németország	Telefongyár, egyéb	1991	100	94
24. Banca Commerciale Italiana, Bayerische Vereinsbank, The Long Term Credit Bank of Japan, The Sakura Bank, Societe Generala	Olaszország – Németország – Japán – Franciaország	Central European, Nemzetközi Bankcsoport	1979	64	87
25. First Hungary Fund	USA	Küionfélék	1990		80
26. Stollwerck	Németország	Budapesti Edesipari Vállalat		70	80
27. Marriott, GiroCredit, egyéb	USA, Ausztria	Duna Inter-Continental	1992	90	77
28. Agrana	Ausztria	Hungrana	1990	53	70
29. Hoechst-Messer Grieshem	Németország	Oxigén és Dissousgyár	1991	97	70
30. Voest Alpine	Ausztria	Dunai Vasmű	1992	50	70

Forrás: Financial Times, 1993 november. (A táblázat a Matáv privatizációját még nem tartalmazza).

- 4 A külföldi működőtőke „működésének” hatékonyságáról a KSH A külföldi működőtőke Magyarországon. 1992. című kiadványa ad némi kapaszkodót. Amint a táblázatból látható, a külföldi tőkével működő vállalkozások mutatói minden esetben kedvezőbbek a teljes vállalkozói kör adatainál:

Mutatók (százalék)	Összes vállalkozás	Ebből külföldi érdekeltségű
Árbevétel-arányos pénzjövedelem	3,31	4,55
Tőkearányos pénzjövedelem	4,05	9,44
Készletek aránya	30,60	26,80
Exportrészesedés	13,90	22,70
Anyaghányad	44,80	41,70
Bérhányad	15,60	12,40

- 5 A Magyarországon befektett német működőtőke értéke 1993-ban meghaladta az 1,3 milliárd dollárt. A magyarországi vegyes vállalatok mintegy negyedében érdekeltek német cégek. A 14 legnagyobb német beruházó a következő:

Beruházó	Az eddig befektett tőke millió dollárban	Az érdekeltség helye
1. Deutsche Telekom	440	Matáv, Budapest
2. Opel	213	Szentgotthárd
3. Audi	130 (további 370 tervezett)	Győr
4. Allianz	125	Budapest (Biztosító)
5. Siemens	60 (további 10 tervezett)	Budapest
6. Reemtsma	55	Debrecen
7. Messer-Griesheim	50	Budapest
8. Deutsches Konsortium	50	Budapest (Hotel)
9. Schöller	35	Budaörs
10. Linde	35	Répcelak
11. Henkel	30	Szolnok, Budapest
12. Stollwerck	25 (további 30 tervezett)	Budapest, Székesfehérvár
13. Heidelberger Zement AG. und Ulmer Zement/Schwenk	25	Vác, Bélapátfalva
14. Westdeutsche Landesbank	25	Budapest
Összesen:	1,322 Mrd dollár	

- 6 Csehországban visszaszorulóban vannak a közvetlen külföldi befektetések, helyettük a portfólióberuházások és a külföldi bankhitelek játsszák a főszerepet. A prágai tőzsdén a portfólió-befektetések a tőkebefektetések már 1993-ban 36 százalékos részesedést szereztek. Számos cseh szakértő jobban örülne annak, ha a külföldi tőke „zöldmezős” beruházásokat hajtana végre, nem pedig tőzsdési spekulációt folytatna.
- 7 Tavaly novemberben a General Motors szentgotthárdi gyárának 500 dolgozójából 200 szerveződött egy csoportba, sokkolva ezzel a vállalat vezetőségét. 1993. március 29-én következett az üzemi tanács megválasztása, amely támogatja az ősszel megalakult szakszervezet bérköveteléseit és kész jogaival élni, hogy gazdasági információt szerezzen a vállalati vezetőitől. Lásd bővebben (*Kasriel* 1993 és *Heimer* 1993).
- 8 Természetesen a befektetési kockázat szempontjából legalább ilyen, ha nem nagyobb jelentősége van a politikai stabilitásnak is, ami a külföldi befektetők szerint Magyarország egyik legnagyobb erőssége, különösen a térség többi országához képest.
- 9 A Magyar Suzuki magyarországi beszállítói:

A magyar beszállító	Kód	Tevékenység	A beszállító Japánban
1. Peron	1001	Akkumulátorok	Furukawa
2. Rajnai Árpád	1002	Antenna	
3. Elzett Certa	1003	Sajtolt, préselt lemezek	
4. Imag Kft.	1004	Ülések, kárpitozás	Houwa
5. Kunplast	1006	Műanyag alkatrészek	
6. Sakina	1007	Gumi alkatrészek	
7. Kaloplasztik	1008	Műanyag alkatrészek	
8. Vasép	1009	Csavarok	
9. Glasunion	1010	Úvegek	Asahi
10. Tatabányai rugógyár	1011	Rugózás	
11. Technocar	1012	Tekercs rugók	NHK
12. Ganz Kft.	1014	Kapcsolók	U-shin
13. Rába Győr	1015	Sajtolt, préselt lemezek	
14. Hungaroton	1016	Feliratok	
15. MOM-Komló	1017	Kézfék	Tokiko-lucas
16. Berva Rt.	1018	Merevítések	Showa
17. Tauril	1019	Gumik	
18. Bakony Művek	1020	Kürt, ablaktörők	Mitsuba
19. Emika	1021	Sajtolt alkatrészek	
20. Egyetemi Nyomda	1022	Kézikönyvek	
21. Rába Sárvár	1023	Pedálok	
22. Happich Solymár	1024	Napellenzők	
23. PEMŰ	1025	IP. lökhárítók	
24. Escade	1026	Műanyag alkatrészek	
25. Pata József	1027	Sajtolt, préselt lemezek	
26. Kvattro Kft.	1028	Sajtolt, préselt lemezek	
27. Ikarus-Bp.	1029	Sajtolt, préselt lemezek	
28. Foha – Ratipur Kft.	1032	Párnázás, karfák	
29. Bakony – Daikin	1033	Tengelykapcsoló	Daikin
30. Knorr – Bremse	1034	Fék alkatrészek	Nabco
31. ABF	1035	Kábelek	Nippon cable
32. TVK	1036		
33. MMG	1037	Sebességmérő, fűtés	Nippondenso
34. Imag Kft.	1039		Sumitomo
35. MSC	1999	Sajtolt, préselt lemezek	
36. AVF		Motor, indítógenerátor alkatrészek	Nippondenso
37. Autoflug		Biztonsági övek	
38. UTA		Mosó alkatrészek FR & RR	

Forrás: *Kiyoshi Kasahara* (1994): Magyar Suzuki and technological Transfer. Japanese Methods Based on the Formation Vendors. Tokio, Rykio University.

- 10 Külföldi érdekeltségű vállalatnál ezenkívül egy esetben került sor sztrájkra az olasz–magyar érdekeltségű *Cantoni Kft.*-nél egy 1993 októberi kétórás figyelmeztető sztrájkot követően 1993. november 29-én. Ennek a sztrájknak a főbb mozgatórugóit, kirobbanásainak okait ismerteti

Orolin Zsuzsa (1994): „A Cantoni Kft. munkaügyi kapcsolatainak alakulása 1990—1994” című tanulmánya, Munkaügyi Kutató Intézet és Kalmár György (1994): Ha már elhallgat a csend = Népszabadság, március 26. 18. o.

- 11 A 119/1991. (IX. 12.) Kormányhatározat többek között biztosítja, hogy a munkavállalók tudta és beleszólása nélkül privatizáció nem jöhet létre. Nem történhet irreális vagyonértékelés, és a szociális juttatásokba is beleszólhatnak a munkavállalók. A vagyonpolitikai irányelvek azt is lehetővé teszik, hogy a dolgozók kedvezményes feltételekkel üzletrészt, illetve részvényt vásárolhassanak a társaságban.
- 12 Mindezt alátámasztja, hogy a Lockheed mindössze 2,5 millió dolláros készpénz hozzájárulása fejében két évre 4 millió dollárt kért hat, általa Magyarországra küldendő amerikai vezetőjéért. Ezzel szemben a Kft. összes vagyona sem fogja elérni a 6 millió dollárt, miközben még a MALÉV-et alaposan leértékelő Credit Swiss First Boston tanácsadó cég is ezen összeg négy-ötszörösére taksálta a MALÉV műszaki szolgálatát.
- 13 A Lockheed ugyanis — 50 százalékos részesedés mellett — vezetőgárdája Budapestre telepítésével és kulcspozíciókba helyezésével tulajdoni többség nélkül is szavazati többséghez jutott.
- 14 Részben ennek tulajdonítható, hogy az ÁVÜ ügyvezető igazgatója, Csepi Lajos, 1991. december 16-án levelet írt a MALÉV vezetésének, s ebben közölte: miután a kft. alapítása nagymértékben érinti a dolgozók gazdasági, szociális érdekeit, továbbá — súlyánál fogva — a MALÉV privatizációs folyamatának jelentős lépéséről van szó, a 119/1991-es kormányrendeletet alkalmazni kell.
- 15 Mint ismeretes, a MALÉV február 3-án sajtótájékoztatón jelentette be az aláírás tényét, s ez alkalommal a MALÉV vezérigazgatója úgy nyilatkozott, hogy a szerződés aláírása előtt rendeződött a dolgozói érdekképviselőkkel folytatott vita, illetve sikerült olyan megállapodásra jutniuk, amely kielégítette a dolgozókat.
- 16 A műszakiak a bérrendezésre egyébként már 1991 őszén ígéretet kaptak az RMFSZ szerint, amikor a MALÉV vezetése elismerte, hogy a szerelők jogosan követelnek kiemelt fizetésemelést. Miután a megállapodás ellenére erre nem került sor, a szakszervezet munkaügyi bírósághoz fordult. A pert ugyan megnyerték, a határozat kötelezte a MALÉV-et a bértárgyalásra, addigra azonban a szerelők már az új vegyes vállalat állományába tartoztak, erre a munkaadóra értelemszerűen nem vonatkozhatott az ítélet. A következmény mindössze annyi lett, hogy a műszakiak szakszervezetének 7 ügyvivője közül ma egy sem dolgozik az Aeroplexnél. Ennek ellenére magának az RMFSZ-nek ma már 580 tagja van a decemberi 170-el szemben.
- 17 A 18 angol szerelő beállítása ellen erőteljes tiltakozási hullám bontakozott ki. A Közlekedési Dolgozók Nemzetközi Szövetsége (ITWF) tiltakozott a MALÉV-nál és a szerelőket küldő Qualitair-nél a (tervezett) sztrájk törés ellen, tagszervezeteiket hasonló tiltakozásra szólítva fel. Az MSZOSZ a sztrájk törés lehetőségét mélységesen elítélte, rendkívül nyugtalanítóknak tekintve azokat a konfliktusokat, amelyek korábbi megállapodások egyoldalú felrúgásából származnak. Az Értelmiségi Szakszervezeti tömörülés (ÉSZT) a felháborodásának adott hangot amiatt, hogy a MALÉV sztrájk törőket akar bevetni a jogos követelésekkel fellépő Aeroplex-dolgozók ellen, ráadásul egy olyan országból, ahol igen nagy hagyományai vannak a szakszervezeteknek. A Szakszervezetek Együttműködési Fóruma (SZE) szintén szolidaritásáról biztosította a sztrájkoló repülőgép-szerelőket. A Munkástanácsok Szövetsége is hasonlóan nyilatkozott, hozzáfűzve hogy ha a munkáltatók nem változtatnak módszereiken, csatlakoznak a kibontakozó nemzetközi szolidaritási akciókhoz.
- 18 Az alábbiakban teljes terjedelmében bemutatjuk az Aeroplex Kft. (Aeroplex of Central Europe Ltd.), a továbbiakban munkaadó és a vállalat dolgozóit képviselő Repülőműszakiak Független Szakszervezete, a továbbiakban RMFSZ/ACE között létrejött megállapodás feltételeit.

1. A felek között született megállapodás 18 hónapig marad érvényben, amely időszak kezdete 1993. július 1., lejártá pedig 1994. december 31., 20.00 óra.

2. A béremelés mértéke 34,6 százalék az érintett dolgozók 1993 júniusi alabér-tömegére vonatkoztatva. A béremelés 1993. július 1-ig visszamenőleg érvényes és felosztása a közösen elfogadott (RMFSZ és Aeroplex) új „GALHAM” értékrend elvei szerint történik.

3. Az RMFSZ/ACE elfogadja, hogy a megállapodás aláírása után nem lép fel újabb bérköveteléssel 1994. december 31-ig.

4. A vállalat dolgozóinak képviselője, aki a felügyelőbizottságnak is tagja, részt vesz minden hivatalos taggyűlésen. A tulajdonosi tagok által tartott egyéb nem hivatalos megbeszéléseken a dolgozók képviselője csak meghívással lehet jelen.

5. A munkaadó vállalja, hogy tájékoztatja az RMFSZ/ACE-t minden, a vállalat által kötött szerződésről, szerződésmódosításról, kiegészítésről, amelyek érintik a dolgozók gazdasági érdekeit. A felügyelőbizottságban a dolgozókat képviselő személynek joga van megtekinteni ezeket a szerződéseket. Ezzel a megállapodással a vezetőség nem mond le azon jogáról, hogy szabadon döntsön a vállalat ügyeit érintő kérdésekben.

6. Mivel a munkaadónak nem áll módjában befolyásolni minden tényezőt, amely esetleges elbocsátásokat tesz szükségessé, a megállapodás azt mondja ki, hogy az Aeroplex megpróbál elkerülni mindenféle nagyobb mértékű elbocsátást a jelen megállapodás érvényességi ideje alatt. Mindenféle létszámcsökkentés a megkötendő Kollektív Szerződésnek megfelelően kerül végrehajtásra. Mindkét fél (RFMSZ és Aeroplex) mindent elkövet, hogy a Kollektív Szerződést 1993. október 15-ig megkösse.

7. A munkaadó vállalja, hogy a jelen szerződéssel elfogadott béremelési csomag nem használható az 1993. július 1. után felvett dolgozók béreinek fedezetéül.

8. A munkaadó folytatja a dolgozók képzését a megfelelő számban és módon minden típuson, hogy kielégítse mind a MALÉV, mind más megrendelők igényeit. Az Aeroplex továbbra is felhasználja a meglévő forrásokat, amelyeket a vegyes vállalatra vonatkozó szerződések biztosítanak, úgy ahogy azt az igazgató meghatározza.

9. Aeroplex megerősítette a Lockheed Aircraft International szándékát, miszerint ad hoc jellegű műszaki támogatást biztosít az Aeroplexnek az ügyvezető igazgató kérésére. A segítségnyújtás alapja a vegyes vállalatra vonatkozó szerződések rendelkezései.

10. Az Aeroplex vezetősége kötelezi magát, hogy további harmadik félnek végzendő munkát szerez. Az újabb harmadik félnek végzendő munkák megszerzése sikerének függvényében, az Aeroplex szándéka az, hogy megvizsgálja a lehetőségét egy, a jövőben alkalmazásra kerülő nyereségrészesedési rendszer tervének.

11. A felek kölcsönösen kötelezik magukat, hogy az 1995-ös bértárgyalásokat 1994. november 1-jén megkezdik.

12. A felek kijelentik, hogy az 1993. augusztus 11-én megkezdett bértárgyalásokat befejezettnek tekintik, és a jelen megállapodás aláírása után nem lépnek fel egymás felé követeléssel a bértárgyalások eseményeivel kapcsolatban.

13. A jelen megállapodás az 1993. október 15-ig megkötendő Kollektív Szerződés kiegészítését képezi. Ennek bármilyen megszegése, be nem tartása a Munka Törvénykönyvében meghatározott jogi következményeket vonja maga után.

14. A munkaadó és munkavállaló nevében a megállapodást aláíró felek megfelelő felhatalmazással bírnak.

15. E megállapodás magyar és angol nyelvű változatának aláírására egyidőben kerül sor. A magyar nyelvű megállapodás tekintendő a hivatalosnak.

19 Az ACE 1994. május 31-én megkapta — a térségben először — az FAA jogosítását amerikai lajstromjelű Boeing-727, -737 és -767 típusok karbantartására.

PATTERNS OF FOREIGN INVESTMENT AND LABOUR RELATIONS (THE EXAMPLE OF THE MULTINATIONAL COMPANIES IN HUNGARY)

Summary

Foreign capital is present in the country. The expansion of multinational companies is particularly significant if compared to other countries of the East Central European region. Where, and exactly to what extent is not known precisely. More or less acceptable information is available only about one or two characteristics of the newly registered economic organisations of mixed ownership, whereas there is practically no information about the already existing ones.

There is even less information on what is the extent of control exercised by the foreigner over the operation of the company, irrespective of the extent of the share in ownership rights. It is unknown what is their influence over the national economy and the society, one may only guess what is the internal life like in the economic organisations owned by foreigners. This lack of information also plays a role in the extremist judgements of such companies. There is anxiety that dictatorial rule was introduced in the company where the employees have no say in anything.

At the same time surveys of national validity indicate that there are fewer strikes in their companies, labour relations are more stable, hence investment risks are smaller, than in the majority of the post-socialist countries. The small number of strikes does not indicate the lack of labour conflicts but that the variegated forms (direct and indirect) of employee participation favour "peaceful" solutions. In Hungary the trade unions have so far provoked a strike only once in multinational companies operating in the country. This strike unambiguously shows that the repeated exclusion of the employees from essential decisions (privatisation) forced the employees to initiate strike even if they risked their jobs.

VÁLLALKOZÁSOK ÉS GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS

I.

Az 1980-as évek elején újabb lendületet kapott Magyarországon a magán-szektor fejlődése. Akkor még senki sem gondolta, hogy a 80-as évek végére és kivált a 90-es évek elejére a gazdaság *legdinamikusabb* szektorává válik, miközben a hagyományosnak nevezhető állami és szövetkezeti szektor egyre súlyosabb válságba sodródik.

Ma már ugyanis nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság válsága mögött alapvetően az állami és szövetkezeti vállalatok *gazdálkodási válsága* húzódik meg. E válság lényege *a bürokratikus szervezett kollektív tulajdon* csődje, amely eredendően alkalmatlannak bizonyult a racionális gazdálkodás feltételeinek megteremtésére. (Tekintsünk itt el azoktól a véleményektől, amelyek lehetőséget látnak egy nem bürokratikus, eddig még ki nem próbált szocialista tulajdonforma megvalósítására.) A racionális gazdálkodás alapkövetelménye — tudniillik; hogy valamilyen tevékenység eredményét többre értékeljék a tevékenység elvégzéséhez szükséges ráfordításoknál, illetve a szükséges ráfordítások minden egyéb lehetséges alkalmazási módjánál — ugyanis elválaszthatatlanul kötődik a személyes magántulajdon különböző formáihoz: végső fokon a messzire visszanyúló és fölöttébb általános tapasztalathoz, hogy az emberek csak a saját vagyonuk, saját pénzük felhasználásában járnak el kellő óvatossággal és körültekintéssel, míg mások vagyonát, pénzét sokkal meg gondolatlanabban költsik el. A szocializmus bürokratikus szervezett kollektív tulajdonformája a vagyonfelhasználásnak éppen ezt a személyes érdekeltségét és felelősségét számolta fel — a tulajdon tárgyai feletti rendelkezési hatalmat „személytelen” hierarchiák felső köreinek kezébe adta — s ezzel lényegében szabad utat engedett a formálisan „össztársadalmi”, illetve szövetkezeti-csoportos tulajdon pazarlásához.

Ennek a pazarlásnak a tipikus tünetei — gyenge minőségű termékekhez és korszerűtlen technológiákhoz fölös mennyiségben felhasznált anyagok, energia és munkaerő, gyárudvarokon és építkezéseken gazdátlanul heverő, pusztulásnak vagy szinte bárki „szerzési kedvének” kitétt értékek stb. — kezdettől fogva végigkísérték a szocialista gazdálkodás történetét. Csak míg korábban az infrastruktúrák fokozatos felélésével, majd a külföldi eladósodás terhére még biztosítani lehe-

tett egy látszólag dinamikus gazdasági növekedést, addig az 1980-as évek közepére kimerültek az elérhető erőforrások, s a vállalatok ettől kezdve már egyre nehezebben voltak képesek még oly szerény termelésnövekedést is elérni.

Szervezetpszichológiai megközelítésben az állami és szövetkezeti szektor fokozatos háttérbe szorulása, illetve a magánszektor kiépülése, valamint a jelenlegi átmeneti korszak sok szempontból érdekes, ismeretlen problémákat vet fel a kutatások számára is.

Az 1980-as évek eleje óta lendületbe került, és egyre dinamikusabban fejlődő magánszektor fejlődési tendenciái még csak részben láthatók, de úgy tűnik, hogy napjainkig legalább *öt fejlődési csomópont* különböztethető meg. Ezek a következők:

1. Az 1980-as évek elején indult „első fecskék”, akik az akkori szocialista politikai és gazdasági helyzetben sokkal inkább az állami szektortól menekültek, mint abban gondolkodtak, hogy később többen közülük komoly, nagy magánvállalkozássá válnak. Nem beszélve arról, hogy meg sem sejtették a mára bekövetkezett azon változásokat, amelyeknek a korán indult és komoly tőkeerőt képező magánvállalkozások lehetnek egyik nyertesei. Gondoljunk csak az állami vállalatok privatizálására.

2. A második fejlődési mozzanat az 1980-as évek derekán indult (1986–87) vállalkozásoknál figyelhető meg, hiszen ezek a vállalkozások már tudatos vállalkozási stratégiával, *nagy vállalkozói kedvvel* és növekedési elgondolásokkal indultak el. Az akkori liberalizációs lépésekre, azok várható folytatására, a vállalkozásokat segítő, akkor már előkészítés alatt lévő törvényekre, valamint a kezdeti úttörő sikereikre támaszkodtak.

3. A rendszerváltás előtti és alatti időszak vállalkozásai azok, amelyek *1989-ben és 90-ben* indultak újtjukra. Közülük nagyon sok *kihasználta* az akkori *rohamos liberalizációt* (így pl. a külkereskedelem liberalizációját), valamint azt, hogy olyan piacon tevékenykedhettek az addigiakhoz képest jelentősen nagyobb szabadsággal, ahol óriási mennyiségű hiánycikk volt. Ezért az ekkor indult vállalkozások jelentős része azzal számolhatott, hogy nem túl nagy tőkével, bizonyos ügyességgel, vagy itthoni, illetve külföldi kapcsolatai felelevenítésével igen gyorsan teret nyerhet. Ilyen vállalkozási szférák lehettek részben *bizonyos szolgáltatási* területek (pl. pénzügyi, jogi téren), vagy pl. külkereskedelmi és belkereskedelmi tevékenységgel foglalkozó vállalkozások, amelyek közül nem egy a kínálózó lehetőséget és a hazai hiánypiacot kihasználva igen gyorsan komoly eredményeket tudott felmutatni.

4. A vállalkozások egészen *új típusa* kezd megjelenni, különösen az 1991-es év második fele óta. Ekkor hozzávetőlegesen 80 ezerről kb. 400–450 ezerre nőtt a munkanélküliek száma, s ez természetesen együtt járt a *kényszervállalkozók* megjelenésével is e piacon. Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy e vállalkozók bizonyos mértékig kisebb ambícióval, kisebb tudással, és a nemzetközi tapasztalatokból kiindulva is *nagyobb tönkremenési valószínűséggel* léptek a piacra. A kény-

szervállalkozók megjelenése talán a fenti munkanélküli statisztikánál is nagyobb nagyságrendű lesz, hiszen pl. a mezőgazdaságban, de az ipar területén is megfigyelhető, hogy a szövetkezetek addig működésképtelen, vagy veszteségesen gazdálkodó szervezetüket kft.-kre bontják szét. Ezek a kft.-k gyakran olyan vállalkozások, amelyek vezetése nem igazán vállalkozó szellemű: szükséges ambícióval, menedzsment, pénzügyi és piaci tudással nem rendelkezik. Gyakran olyan piacon alakítják ki a kft.-ket, ahol termékeik, szolgáltatásaik iránt is alacsony a kereslet. (Ha nagyobb lett volna, ugyanis akkor az adott szövetkezet nem „kft-sítí” ki ezeket a részeket.)

5. Végül a vállalkozásoknak egészen új, 1992-ben megjelent, de a *privatizálás felgyorsulásával* egyre nagyobb teret nyerő változata kap hangsúlyt. Ez pedig nem más, mint az állami szektor és az átalakított szövetkezeti szektor privatizálása, részben a magántőke által „normális”, részben pedig speciális konstrukciókon keresztül történő felvásárlásával.

Tudjuk, hogy a felsoroltakon kívül más típusú magánvállalkozások is léteznek (elégg csak a külföldi tőke bevonásával keletkező vállalkozásokra utalni), a figyelmet mégis a magánvállalkozások fentebb felsorolt típusaira kell összpontosítani. Arra kell választ kapni, hogy a magánvállalkozások különböző időben (a fenti öt periódusban) elindult típusai *milyen felfutási, növekedési jellemzőkkel* rendelkeznek.

Ebből a szempontból *kiemelt jelentősége* van annak, hogy a szervezet növekedésének beindításához szükséges *tőke* miképp jelenik meg a vállalkozáson belül. Más szóval, milyen üzleti, menedzsment, piaci, termék és tevékenységi innovációs események együttes hatására indul be egy akkumulációs szakasz, amelynek következtében a szervezet hirtelen nagy sebességgel tud felhalmozni tőkét, vagyis egy új növekedési pályára áll rá. Ezért válik kulcskérdéssé a szervezet kialakulásának körülménye. Minden kicsiből naggyá lett magánvállalkozásnak komoly szervezeti problémákkal kell megbirkóznia. A szakirodalom tanúsága szerint a vállalkozások növekedésének egyik kulcspontja — és ehhez kapcsolódva a menedzsmentnek is megkülönböztetett döntési kérdése — az, hogy egy bizonyos növekedési pont után miért határoz úgy, hogy leállítja a növekedést és megmarad könnyen kezelhető, átlátható kisvállalkozásnak, vagy tovább folytatja a növekedést, tudatosan vállalva egy hierarchikusabb, differenciáltabb szervezet kialakítását.

Már ma is jól tudjuk, hogy a különböző szakaszban indult vállalkozások, különösen az első és második szakaszban elindultak esetében igaz ez; szembe kerültek a *szervezetkialakítás* ezen problémájával. Az első szakaszban indult vállalkozásoknál pl. az a tapasztalat, hogy először a 80-as évek végén kerültek szembe a szervezetkialakítás kérdésével. Részben tapasztalatlanságuk, részben tulajdonosi konfliktusaik, részben pedig a szervezettel való megbarátkozásuk hiánya vezetett oda, hogy első szervezetkialakítási kísérleteik nem voltak sikeresek, megmaradtak a félmegoldásoknál. Így a 90-es években e szervezetek újból szembetalálkoztak a szervezetszerűvé válás kérdésével. Eközben újabb probléma merült fel, nevezetesen az, hogy a legnagyobbakká nőtt vállalkozások egyre inkább kénytelenek megbir-

közni azzal a problémával, hogy a vállalatok már nem tarthatók egy kézben. Ez a holdinggá szervezett struktúrák mellett is ugyanígy igaz. Ezért a *tulajdonosi válság* itt már szervezeti és vezetési válsággal együtt jelentkezik. Eközben a legnagyobbá nőtt vállalkozások kezdenek belépni az ötödikként említett szakaszba, vagyis a privatizáció során kezdenek felvásárolni állami vállalatokat. Ez különleges problémát jelent számukra, hiszen hirtelen nagy hitelekkel találják szembe magukat, az addig foglalkoztatott néhány száz fős munkaerő helyett ezres nagyságú munkaerőt kell eltartani. Hatalmas területen, esetleg több vidéki gyárnál kell megszervezni az irányítást olyan helyzetben, amikor leromlott eszközökkel, piac nélküli szervezetekkel, és csak részben alkalmas dolgozókkal és vezetőkkel találják szembe magukat.

A napilapok, hetilapok gazdasági szakírások folyamatos áttekintésével valamiféle képet nyerhetünk a vállalkozásokról, azok mai helyzetéről, problémáiról. A sajtóban tükrözött kép és a valóság részben egybeesik, részben eltérések, vagy legalábbis eltérő értelmezési lehetőségek tűnnek szemünk elé. Elég csak arra gondolni, hogy rendszeresen találkozunk azzal a problémával, hogy a mai gazdaság, gazdaságpolitika, gazdaságirányítás vállalkozásbarát-e vagy sem. Miközben az ezzel kapcsolatos érvek és ellenérvek, időnként adó, társadalombiztosítási és egyéb teherszámítások, a tartozások és csődök összes létező problémája a szemünk elé tárul, eközben azt vesszük észre, hogy a vállalkozások, sőt, a sikeres vállalkozások egyre inkább szaporodnak. Talán ellentmondásosnak tűnik e szempontból a helyzet, hiszen ha csak azt nézzük, hogy tízezres csődeljárás indult az elmúlt évben, ez rendkívül soknak tekinthető. Ugyanakkor ez a jelentős szám sem tudja megreaggetni igazából a vállalkozási szektort, a vállalkozási kedv nem akar csillapodni és úgy tűnik, hogy gazdasági eredményeik egyre kevésbé elhanyagolhatóak.

A kutató sem tesz tulajdonképpen mást, mint azt, hogy megpróbálja feltárni, elemezni azokat az összefüggéseket, tendenciákat, amelyek a mai magyar gazdaságban, a vállalkozások „környékén” végbemennek. Nehéz lehatárolni a kutatói munkát, hisz annyi új, fontos, lényeges és alapvető eseménynek lehetünk szemtanúi gazdasági területen. Újabb és újabb vállalkozásokat látunk. Találkozhatunk olyan szervezetekkel, amelyek egy-két évvel ezelőtt kezdők, kicsik voltak, s ma már országos hálózattal rendelkeznek. Lehet olyan, már ismerősen csengő vállalkozásokkal találkozni, mint pl. a KONTRAX, amely éppen a túl gyors növekedés (esetleg a székházépítés?) következtében pénzügyi gondokkal küzd, és épp ezek kezelésén munkálkodik. Előttünk épülnek ki *hatalmas vállalatbirodalmak*, most tűnnek fel szinte először az ismeretlenségből azok a nevek, amelyekről már ma is sejthetjük, hogy gazdaságtörténeti jelentőségük lett, az új magyar nagy vagy középtőkés osztály bázisát alkotják. Azt tapasztaljuk, hogy napjainkban a vállalkozások idején rendkívül *fontos gazdaságtörténeti korszakot* élünk át.

A kutatás számára ezért fontos, hogy a most zajló eseményeket regisztrálni, elemezni tudja, feltárja a növekedés különböző lehetséges változatait, a különféle szervezetek kialakulását, a jelenlegi gazdasági és társadalmi feltételek mellett.

A szervezetekkel együtt a *piac új struktúrája* is kialakul. A régi nagyvállalatok lebomlanak. Lebomlik ugyanakkor az a piaci struktúra, az a gazdasági kapcsolat-

rendszer, az a beszállítói és eladói szisztéma is, amely eddig élt. Elemei, maradványai átalakult formái ma is léteznek, egyesek tovább élnek, sőt növekednek, más részek rohamos ütemben bomlanak le, csődeljárás, vagy épp felszámolás alá kerülnek.

A piac többszörösen és jelentős mértékben átalakul. A régi szervezetek új kapcsolatokat próbálnak kiépíteni, amennyiben munkájuk sikeres. Azok, amelyek a privatizáció, különösen a külföldi privatizáció körébe kerültek be, már csak ennél fogva is más piacokon kezdenek tevékenykedni, máshonnan veszik az árut, és máshova adják el. Ennek következtében a magyar gazdasági kapcsolatok egy jelentős része szétzilálódik, sok beszállítónak gazdasági problémái lesznek, sőt, jó néhány példa van arra, hogy tönkre is mennek.

A régi struktúráktól azonban teljesen függetlenül is, új piaci szerkezet alakul ki. Ezt az újat a kialakuló magyar vállalkozási szektor hozza létre. E piacnak az újdonsága *sok tényező együtteséből* tevődik össze. Először is olyan szolgáltatások tömege jelent meg a magyar gazdaságban — mind fogyasztási, mind termelési szolgáltatásokban —, amelyek eddig gyakorlatilag nem is léteztek. A keresletkínálat törvényei alapján a megalakuló vállalkozások igen nagy intenzitással keresték egymást, és pillanatok alatt soklépcsős, részben hierarchizált vállalkozási hálózatok alakultak ki, melyek centrumába egy vagy néhány nagy és egyre nagyobbá váló vállalkozás került be.

Jelentős mértékben átalakult az emberek motivációja is. Saját kutatásaink során rengeteg esetben találkoztunk olyan emberekkel, akik bár még alkalmazottak, de már gondolkoznak azon, hogyan léphetnének be a vállalkozási szektorba. A siker, az önállóság, a nagyobb jövedelem, a saját elképzelések megvalósíthatósága mind-mind olyan motiváció, amely nagyon sokáig csak szerény teret és nagyon körülhatárolt megvalósulási lehetőséget kapott.

Még mindig az általános áttekintésnél maradva, fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy különösen a vállalkozások területén figyelhetők meg rendkívül nagy sebességű, gyors, jelentős minőségi ugrásokat is magukban foglaló változások. Szinte azt lehet mondani, hogy az utóbbi tíz év magyar történelmében, különösen gazdaságtörténelmében sok évtized zsúfolódott össze. Szinte évről évre változik a piac. Az egyik évben hatalmas lehetőségek a másik évre összezsugorodnak. Az infláció az egyik évről a másikra drasztikusan nőtt, illetve csökkent. A munkanélküliség két és fél év alatt kb. tízszeresére nőtt. A szabályokhoz, előírásokhoz, írott és íratlan elvárásokhoz és törvényességhez szokott gondolkodásunk (még ha a múlt rendszerben e törvényt gyakran át is lépték) szembetalálkozik a szabadversenyos kapitalizmus számos jellegzetességével, többek között a túlságosan szabad gazdasági vállalkozásokkal, a túl kevés korlátot ismerő vállalkozókkal. Külföldi becslések a magyar *nem legális gazdaságot a nemzeti jövedelem 30%-ára becsülik*.

Példátlan sebességgel történik a törvényhozás a parlamentben, és hasonló rohánásban történik a meghozott törvények bizonyos részeinek korrigálása. Percek alatt hozzá kellett szoknunk 1989 tavaszán ahhoz, hogy amit addig csak né-

hány kiváltságos nagyvállalat és külkereskedelmi cég importálhatott és exportálhatott, addig ezután szinte mindenki, szinte bármit hozhatott be vagy vihetett ki. Ma már az export és import természetes lehetősége a vállalkozásnak.

A gyors fordulatok, a szabályozottság hiánya és a folyamatosan fellépő korrekciós igények, a kínálkozó alkalom gyors kihasználását jelentették a vállalkozások számára. Így a magyar gazdaság bizonyos átmeneti periódusában (e szakasz talán ma már „lecsengőben” van) a vállalkozások egyik lehetséges sikerútja azzal függött össze, hogy *ki, milyen gyorsan tudott egy-egy új lehetőségre reagálni*, vagy éppen ki volt az, aki megfelelő képességgel, tudással, áttekintéssel és szakértőkkel rendelkezvén észre tudta venni az egy-egy törvényi szabályozás által nyújtott ideiglenes, de kifejezetten kedvező lehetőségeket.

Előttünk alakult át néhány év alatt a kiépítetlen, strukturálatlan hiánygazdaság, kiépített, több százezer vállalkozással rendelkező, strukturált részpiacokon, régiókban szinte már monopolizált, jól kiépült szervezeti hálózatrendszerekkel ellátott gazdasággá. Egyszerre jelent meg szemünk előtt az üzleti etika — annak hangsúlyozása, fontossága — és a szabad kapitalizmus etikátlan, gyakran nem legális eszközöket is alkalmazó szférája. Eközben már megjelent a monopolizált erőfölénnyel élő és visszaélő szervezetek csoportja, részben örökölt, részben újonnan kialakuló pólusokkal.

Az állami és szövetkezeti szféra válsághelyzetét felvázoltuk. Ez a szféra — ha nem kirobbanó gyorsasággal, de fokozatosan — háttérbe szorul, *s egyre nagyobb teret kap a magánszféra, a magánvállalkozás*. A „visszaszorulás” s a „kiépülés” is bonyolult konfliktusos folyamatokban megy végbe, ahol a vitalitás kritériuma a gazdálkodó egységek hatékonysága, a gazdasági racionalitás. Ennek azonban *szervezési konzekvenciái* is vannak, mégpedig mindkét szférában lévő vállalatokkal. A szervezeti következmények természetesen eltérőek, de elemzésük és összehasonlításuk hozzásegíthet a konfliktusminimalizáló megoldások kidolgozásához.

II.

Külföldi szakirodalmak azt mutatják, hogy általában a vállalkozások világában stabil struktúrák, kapcsolatrendszerek alakulnak ki, amelyekben változás csak hosszabb távon regisztrálható. Időszakosan persze nagyobb léptékű, radikálisabb átrendeződésekkel is találkozunk. Ilyenek adódnak gyors gazdasági fejlődés esetén, vagy éppen válságok alkalmával.

Nálunk Kelet-Európában inkább a társadalmi jellegű mozgásokat követik a nagyobb átrendeződések, és ez igaz a vállalkozásokra is. Manapság éppen ilyen nagy átalakulási korszak záróakkordjainak lehetünk tanúi. Néhány évvel ezelőtt a vállalkozási szféra nekilendülése nyomán nemcsak a régi struktúra bomlott le. Aki figyelmesen olvassa az újságokat, látja, hogy újabb és újabb termelési, szolgáltatási, kereskedelmi profilok jelennek meg.

Jelentős, hogy kezd a piac stabilizálódni. Már megjelentek azok a nagy cégek, amelyek kihasználva az elmúlt néhány év hatalmas piaci lehetőségeit, még a

vásárlóerő jelentős visszaesése előtt felfutottak, és élve a lehetőségekkel, komoly tőkére tettek szert. E cégek, amelyek jókor indultak, jó profillal, és jó időszakban kezdhetek neki a felhalmozásnak, igen gyorsan *tőkeerősek* lettek és a vállalkozási kapcsolatrendszerek *centrális pozícióit* foglalták el. Rövid piaci verseny után néhány cég egy-egy területen viszonylag jelentős piaci részesedést tudott elérni, nagyobb külföldi cégek hazai importőre, elosztója, vezérképviselője, összeszerelő üzeme vagy éppen termelő részlege tudott lenni. Ezek a vállalkozások a piac egész hálózati rendszerében kulcspozíciókra tettek szert.

A különböző területeken létesült új vállalkozások növekedésében, úgy tűnik, egyelőre bizonyos stabilitás állt be. E stabilitás azonban több szempontból ideiglenes, habár vannak hosszú távúnak tűnő elemei is. Nyilván a nagyobb cégekkel leszerződött vezérképviselők, vegyes vállalkozások, kereskedelmi elosztó hálózatok, szolgáltató, szervező, termelő vállalkozások jövője hosszú távon biztosított, és az ismert viszony várhatóan még jó ideig változatlan marad. E viszonylagos stabilitás azonban, a kutató számára úgy tűnik, inkább csak fővároscentrikusan és alapvetően csak a kereskedelemben érzékelhető. De talán még itt sem elég erős, hiszen épp mostanában vagyunk szemtanúi annak, hogy több komoly, nagy tekintélyre, hírnévre szert tett magánvállalkozás pénzügyi problémákkal küzd, sőt a csőd szélére került.

Az igen gyorsan változó gazdasági korszakunkban megindult a stabilnak tűnő piac esetleges újrafelosztási hulláma.

Az új vállalkozási struktúrák, az új üzleti kapcsolatrendszerek, az új piaci viszonyok kialakulása vidéken, különösen a nagyvárosoktól távol eső régiókban még kevésbé előrehaladott. Ennek egyik fontos okát abban látjuk, hogy a több szempontból kedvezőtlenebb vidéki lehetőségek mellett az új vállalkozói piaci rendszer kialakulását a budapestinél lényegesen gyorsabban és mélyebben sújtotta a gazdaság visszaesése, a vásárlóképes kereslet csökkenése. Ennek következtében a régi lebomlása után elindult újraépítési folyamatok felemás formában megálltak, elakadtak, sőt egyes helyeken visszaestek.

Sem a mezőgazdaságban, sem az egyéb termelői szférákban még nem zajlott le, illetve csak az elején tart a privatizáció. Kevés olyan nagyobb gazdasági vállalkozás alakult még ki vidéken, különösen a kisebb városokban, amely gazdaságilag stabilizálta magát, és a település működésében, foglalkoztatási szerkezetének alakításában *meghatározó szerepet* tölthetne be. A régi nagyvállalatok többnyire összeomlottak, vagy válságban vannak, újak pedig nem alakultak ki, vagy nem tudták működésüket stabilizálni.

A nagyobb budapesti vállalatok, illetve kereskedelmi és szolgáltató vállalkozások még csak szerény mértékben alakították ki vidéki lerakataikat, egységeiket, irodákat, így nagy piaci területeken várható a későbbiekben a piac felosztásával kapcsolatos verseny.

Várható, hogy a budapesti példáknak megfelelően vidéken is a maguk lehetőségein túlnőtt vállalkozások közül *néhány krízisbe jut*, csődhelyzet elé kerül, amely egy-egy kisebb városban önmagában is működési zavarokat okoz.

A külföldi, illetve vegyes vállalatok magyarországi (szatellit jellegű) vállalkozói bedolgozó rendszere még nem alakult ki, illetve számos ok miatt a kialakult formák még sok esetben fölöttébb instabilnak tekinthetők (pl. a mezőgazdaságnak és feldolgozó ágazatainak válsága, a privatizációs kérdések rendetlensége, a technológiai munkakultúra hiánya miatt).

A vállalkozás sok szempontból *pozitív szerepet tölt be* a település működésében, a foglalkoztatásban, a gazdasági fejlődésben. A vállalkozások fejlesztésébe, növekedésébe, pozitív szerepébe vetett hit, a nyolcvanas évek második felének eufóriája helyébe azonban a józan realitás lépett. Erre kényszeríti a szereplőket a konfliktusokkal, ellentmondásokkal terhes valóság. Az emberek időnként szembe találkoznak azzal, hogy a település neves vállalkozója tulajdona, gazdasági hatalma birtokában *nemcsak pozitív szerepet* tölthet be, hanem időnként túlságosan is kihasználja a hatalmát. Nemcsak alkalmazottai felett rendelkezik, *de úgy gondolja, hogy a lakosokkal, az önkormányzattal szemben is sok mindent megtehet*. A vállalkozók másik része anyagi lehetőségeit felhasználva segít helyi sportegyesületeket, tehetséges, de rossz anyagi helyzetben lévő diákokat, karitatív alapítványokat.

Az önkormányzatok *egy része* vállalkozóbarát, más része pedig úgy gondolja, hogy a közösségi célok érdekében a vállalkozók jövedelméből minél több pénzt kell elvonni, helyi adókkal, bérleti díjakkal stb.

Az átalakuló gazdaság és társadalom a vállalkozások és az önkormányzatok szempontjából is újabb és újabb konfliktusokat hoz létre, vagy a régieket más formában újratermeli.

Az első probléma, amibe belebotlunk rögtön az *adózás*. Egy vállalkozás lehet sikeres, hozhat komoly nyereséget, mégis *csak közvetett módon* járul hozzá a település fejlesztéséhez, hiszen társasági adója nem az önkormányzathoz jut. Ez kevésbé okoz problémát olyan vállalkozás esetében, amely a helyi településeken fektet be, növeli a foglalkoztatottságot. Számos jól menő kereskedelmi vállalkozás azonban sokszor ma is irritálja a helyi önkormányzatokat.

Az ellentmondás áthidalására kivetett helyi adók, területfoglalási és bérleti díjak jelentős felemelése már csak eszközeinél fogva is olyan kényszerű megoldás, mely újabb konfliktusok forrása lesz.

Nézzük meg, hogy az önkormányzatok milyen kedvező vagy éppen kedvezőtlen helyzetbe hozzák a különböző vállalkozókat. Az egyik komoly önkormányzati megrendelésekhez jut, a másik nem. Az egyik vállalkozásnak jelentős bérleti díjat kell fizetnie egy-egy helyiség használatáért, a másik szinte nevetségesen alacsony összeget fizet, időnként megfigyelhető, hogy a különböző helyi és állami intézmények környékén vállalkozások alakulnak, és gyakorlatilag akár pályázati úton, akár személyi kapcsolatrendszeren keresztül stabil, jó megrendelésekhez jutnak önkormányzati és állami pénzekből. Függetlenül e folyamat korrektségétől, az eredmény az, hogy *a vállalkozók között belső konfliktusok támadnak*, és hosszú távra kiható szelektív strukturálódás indul meg az esélyek tekintetében — a megszerzhető információktól a megrendelések elosztásán keresztül a különböző támogatások elnyeréséig.

Sajátos konfliktusforrás az önkormányzat és a vállalkozók között a *környezetvédelem*, a vállalkozói tevékenység által okozott *környezetszennyezés sokféle árta*lma, amely gyakran zavarja a lakosokat is. E konfliktusok szinte megoldhatatlannak, hiszen *az önkormányzatok ezek kezeléséhez sem pénzzel, sem jogi eszközökkel nem rendelkeznek*, de gyakorlatilag nem is igazán érdekelték a konfliktusforrás megszüntetésében. Gyakran egy tőkeerős, komoly lehetőségekkel, befolyással rendelkező magánvállalkozó áll szemben ilyen konfliktusok esetén olyan tőkeszegény, szakmailag sem eléggé ütőképes önkormányzattal, amelynek gyakran nem túl jól fizetett tagjai nem is szívesen vállalják a konfliktusokat, illetve az ezekből származó egyéni hátrányokat.

Egyelőre úgy tűnik, hogy gazdasági, kulturális, jogi, szociológiai, szervezeti és egyéb okok következtében az önkormányzat, a lakosság (beleértve a civil szervezeteket is) és a vállalkozók kapcsolatában inkább *az esetlegesség és a „vadon törvénye”* a meghatározó, mint a jogilag szabályozott keretek között ígéretesebb kompromisszumkeresés.

IRODALOM

- Abbell, D.F., Köllermeier, I. (eds.) (1993): *Dynamic Entrepreneurship in Central and Eastern Europe*. Delwell Publishers, The Hague
- Astley, W.G. (1985): *The Two Ecologies: Population and Community Perspectives on Organizational Evolution* = *Administrative Science Quarterly*, 30: 224—241.
- Béllay L., Rozgonyi T. (1989): *Vállalati gazdálkodás, vállalati szervezet, vezetői érdekeltség* = *Társadalomkutatás*, 3.
- Burns, P., Dewhurst, J. (1989): *Small Business and Entrepreneurship*. McMillan, New York
- Chandler, A.D. Jr. (1962): *Strategy and Structure*. MEIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Hannan, M.T. and Freeman, J. (1976): *The Population Ecology of Organizations* = *American Journal of Sociology*, 82: 929—963.
- Jávor, I., Rozgonyi, T. (1993): *A vadon törvénye*. Ön-kor-kép. augusztusi szám
- Jávor, I. (1994): *A Success Story in the 'Liberal Socialism'* = *Periodics Polytechnica Ser. Hum. and Soc. Sci. Vol. 2. No. 2.* 1—12.
- Litgaard, R. (1988): *Controlling Corruption*. University of California Press, Berkeley
- McClelland, D.C., Burnham, D.H. (1976): *Power is the Great Motivator* = *Harvard Business Review*, March-April, 100—110.
- Mizruchi, M.S. (1989): *Similarity of Political Behavior among Large American Corporations* = *American Journal of Sociology*, 2: 401—424.
- Scase, R., Goffee, R. (1982): *The Entrepreneurial Middle Class*. Croomhelm, London
- Smith, N.C. (1990): *Morality and the Market*. Routledge, London
- Steinmetz, G., Wright, E.O. (1989): *The Fall and Rise of the Petty Bourgeoisie: Changing Patterns of Self-Employment in the Postwar United States* = *American Journal of Sociology*, 94: 973—1018.
- Varga, K. (1974): *Teljesítménymotiváció és a kutatói fejlesztői munka hatékonysága*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Voszka, É. (1992): *Kerülőutak, törvények, zsákutcák, privatizáció 1991-ben* = *Közgazdasági Szemle*, június
- Yoffie, D.B. and Bergenstein, S. (1985): *Creating Political Advantage: The Rise of the Corporate Political Entrepreneur* = *California Management Review* 1: 124—139.

ENTERPRISES AND ECONOMIC TRANSFORMATION

Summary

The authors of the paper deal with the process of the state and co-operative sector in crisis being pushed into the background and with the process of the evolution of the entrepreneurial sector and the sociological phenomena accompanying it. They outline the trends of the development of the entrepreneurial sector, further on they grasp and describe the more important elements of development. Subsequently they analyse the issues of evolving the organisational structure and the organisational consequences of enterprise. They analyse the relationships between enterprises and the market. According to their finding the existing (or evolving) entrepreneurial sector establishes an entirely new market structure independently of the old structure. Finally the authors lay emphasis on outlining the conflicts of economic transformation. They stress that the criterion of vitality is increasingly the effectiveness of economic units and economic rationality in this process of conflict. Finally the paper deals with the issues of the stability and instability of enterprises and outlines the conflicts of enterprises in space.

PIAC- ÉS SZERVEZETÉPÍTÉS

Egy kollektív vállalkozás eredményei és korlátai a 90-es évek elejének átalakuló magyar gazdaságában

A magyar gazdaság termelő szervezeteinek környezete, működésük feltételei gyökeresen megváltoztak a rendszerváltással, a piaci viszonyok térhódításával. A korábbi állami nagyvállalatok egy része átalakult, privatizálásra került, decentralizálódtak nagy szervezetek, önerőből bővülni kezdett a kis és középvállalati magán-szféra, megjelentek mint „zöldmezős” beruházók vagy mint állami vállalatok új többségi tulajdonosai a multinacionális nagyvállalatok, az állam megszüntette veszteséges vállalatai pénzügyi támogatását. A gazdaság működéséről azonban többnyire csak makro adataink vannak, így a nem versenyképes kapacitások leépüléséről, a foglalkoztatás csökkenéséről, a termelékenység visszaeséséről, a beruházások alacsony szintjéről, a keresetek alakulásáról.

Az átalakulási folyamat rövidsége miatt még kevés a tapasztalat arról, *születnek-e és milyen új érdekeltségi és együttműködési viszonyok* a gazdasági szervezetekben. Arról, milyen alkalmazkodási erőfeszítéseket tesznek a gazdaság szereplői a recesszió okozta nehéz gazdasági helyzetben, hogyan működnek az átalakuló piaci viszonyok közepette. Az elmúlt öt évben a jogi keretek a gazdasági szervezetek gazdag variációit hívták életre, s ezek működésének, társadalmi, szervezeti mechanizmusainak megismerése intenzív, de ugyanakkor kiterjedt, átfogó vizsgálatokat igényel. Ez a tanulmány a sokféle új szervezeti forma közül csak egy korábban nem létezett formában, *kollektív vállalkozásban* működő termelő szervezet tapasztalatait mutatja be.

Előzmények

1993-ban lezárult a magyar szénbányászat szerkezetátalakítási programja. A működőképesnek ítélt bányákat megszabadították tetemes adósságaiktól és összevonták a szénüket felhasználó erőművekkel. *Hét integrált bánya-erőmű* jött létre, amelyben az erőművek önköltségen kapják a szenet, és bár csökkentett szinten, de fenntartották a bányászok foglalkoztatását. Ebből az integrációból az egykor volt nagy észak-magyarországi, bakonyi, mecseki trösztökhöz tartozó nyolc kisebb bánya maradt ki. Körükben a bezárást elkerülendő több helyen is próbálkoztak a magán és vegyes tulajdon különböző keretei között történő üzemeltetés-

sel; így a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Rudolf-aknán, Dudaron, Nógrádban, Fekete-hegyen, Lencse-hegyen, Várpalotán, Oroszlányban valamint a valamikori Mecseki Szénbányák részeként működött Pécs-Vasbányán és kutatásunk színterén, Máza-Szászváron.*

A Mecseki Szénbányákból a kormány döntése alapján Komlót „mentették meg” és integrálták a Pécsi Hőerőművel. A komlói bánya bezárása jóformán egy egész várost hagyott volna foglalkoztatás nélkül, amit sem a politikai, sem az ágazati vezetés nem akart felvállalni. A város és a megye vezető politikai erői sikeresen aknázták ki a 90-es évek elején magas szintű politikai kapcsolataikat a komlói bányászok megmentése érdekében. Gazdaságossági szempontok, mint a termelvény fűtőértéke, szállítási távolságok, a szénvagyon feltártsága e politikai és vitathatatlanul nagy társadalmi súlyú döntésben háttérbe szorultak.

A ma már pár sorban megfogalmazható döntés háttérében *hosszú hónapokig folyt a* (korábbi nagyvállalati lobbizásokra emlékeztető) *harc*. A mecseki bányászati pozíciói az országos alkuban nagyon gyengék voltak; a kormányprogramot végrehajtó Szénbányászati Szerkezetátalakítási Központban — SZÉSZEK —, és a Bányász Szakszervezetben is többnyire más nagy bányavállalatok képviselőiből került ki a vezetés. Amikor pedig a mecseki tröszt felszámolása 1990-ben megindult, a pécsi „lobbi” Komlót és Szászvárt szánta bezárásra, és Vasasbányát, valamint a külfejtéseket akarta bevinni az erőműbe. Az alternatívák között felmerült még Vasasbánya és Komló összevonása egy technológiai megoldással és az, hogy a szászváriak vállalkozásba fognának. A komlóiak lobbizásának eredményeképp hívták össze magánál a miniszterelnöknél azt a tanácskozást, ahol végül is megfogalmazódott, hogy „Komló nem diszkriminálható, a szászváriak pedig vállalkozzanak, ha akarnak” (interjúrésztlet).

A bányászati szerkezetátalakítás programjának háttérében lezajlott *alkuk felderítése* is ígéretes kutatási téma lehetne. A szászvári bányász vezetőkkel való beszélgetésekben sűrűn emlegették az „olajos-gázos lobbi”-t, amelyik az ágazati vezetésben új politikai kapcsolatain keresztül a 90-es évek elejétől sikerrel szorította még hátrább az energiahordozók között a hazai szenet. „A szenesek megosztásával a bányáknak csak részét vitték át az erőművekbe, amelyek aztán idővel viszonylag egyszerűen átállíthatók gázra.” A dráguló és túlnyomóan import gázzal szemben sok „szenes” szakember hangsúlyozza a szénvagyon jelentőségét, a szénre telepített kis hőerőművek terjeszthetőségét: „A Mecsekben, Mázán, Hidason is a 70-es évek elejéig kiserőművek voltak a 200 éves bányatelkekkel összekapcsolva. Most új, nyíltzini bányákat vagy ún. kéregbányákat lehetne nyitni. Alattunk ‘kis Kuvait’ van, 1986-ban geológusok Állami Díjat kaptak az itteni mintegy 1 milliárd

* Az integrációból kimaradt bányák helyzetét több tárca részvételével 1994 október végéig vizsgálta felül a kormány. E tanulmány még a felülvizsgálat és az abból fakadó intézkedések meghozatala előtt készült. *A szerző köszönettel tartozik a Szászvári Bányatársulás vezetőinek azért, hogy lehetőséget nyújtottak a kutatásra, azt minden szükséges információval segítették, sőt hozzájárultak tapasztalataik publikálásához is. Az esettanulmány a munkavállalói részutalajdonlásról az OTKA anyagi támogatásával folyó kutatás részeként készült.*

tonnás szénvagyon feltárásáért. Ebből 500 millió termelhető ki biztonsággal. Egy amerikai mérnökcsoport már kért is kizárólagosságot a mecseki, Máza-Dél, szénvagyon megkutatására, és elbírálás alatt van az amerikai kormánytól egy erre benyújtott fél millió dolláros pályázatuk. Ma már Németországban, Japánban, az Egyesült Államokban van olyan hidraulikus technika, amellyel csövön eljuttatható a szén az erőművekhez. 5000 t/napi termeléssel évi 10 millióval ellátható lenne a paksi erőmű is, ha egyszer leáll az atomenergia és átállítanák szénre. A szénvegyes-zettel kombinált kis erőművek pedig már tisztábbak, mint a régiek, jobban kezelik a szennyeződést, mint a családi házak egyedi fűtése, s emellett különféle termékeket is előállítanak, sokhasznúak, nemcsak fűtésre, gépek működtetésére is alkalmasak. A mecseki szénvagyon tetején viszont az itteni községekben most gázcsöveket fektetnek olyan fűtéshez, amit a munkanélküli bányászcsaládok alig fognak tudni megfizetni'' (interjúrészlet).

A Szászvári Bányatársulás Bt. létrejötte

A Mecseki Szénbányánál a felszámolás 1990-től indult. Létrejött a Mecseki Bányavagyon-Hasznosító Rt., amelynek feladata a leépítés, bezárás, ahol nincs más mód, illetve az életképes egységek leválasztása vagy működtetése. Így például önálló cégek lettek a gépüzemből, az anyagellátókból. Ezek állami vagyonból, eszközökkel feltöltve életképes kft.-ké alakultak. A valamikori nagyvállalat vezetésének különböző funkcionális osztályai is megpróbálták önálló életet kezdeni. A felbomlott tröszt Kutatási Osztályából például egy működőképes, kutatási szolgáltató kft alakult, amellyel az önálló szászvári bánya is dolgozott.

A bezárás elől „kormányfői támogatást is elnyerve” a szászváriak is előre, az *önálló vállalkozás* felé menekültek. Ennek útjait korábban már a 80-as évek második felétől a nagyvállalati keretek között próbálgatták, amikor a Mecseki Szénbányánál ígéretes belső vállalkozási kísérletek folytak az érdekeltségi rendszer átalakítására (Varga 1993, Neumann-Simonyi 1988). Úgynevezett autonóm munkacsoportban dolgozva a 80-as évek második felében a bánya háromnegyed év alatt teljesítette egész évi feladatát 25%-os teljesítménynövekedést produkálva. Hasonló eredményeket hoztak a Vasasbányai autonóm bányászcsoporthoz hasonló vállalkozási kísérletei is ezekben az években. Ezek a tapasztalatok munkáltak mind a bánya néhány vezetőjében, mind a bányászok egyes csoportjaiban, amikor a „teljes autonómia” útjára merészkedtek.

Az akadályok természetesen tornyosultak. Először is a jogiak: 1991-ben, amikor a vállalkozás lehetősége megnyílt, még nem volt bányatörvény, és nem lehetett látni, milyen formában lehet működtetni egy nem állami tulajdonú bányát.

A megalakulás jogi tisztázatlansága miatt Szászváron 1992 márciustól októberig szüneteltették a szénkitermelést. A bányászok kaptak fizetést, de nem szálltak le. Ezt utólag még szerencsésnek is találták, hiszen tavasszal pang a szénpiac, ősszel viszont találtak értékesítési lehetőséget a lakossági piacon. „Ex lex állapot

volt, a bányatörvény csak 1993 nyarára született meg, egyedi engedélyt meg nem mertek kiadni. Nem engedték, de nem is tiltották'' (interjúrésztlet).

A szászvári bányára ráterhelt veszteségek miatt nem számíthattak állami pénzeszközökre a megalakításban. Még a dolgozók végkielégítésének kifizetése is bizonytalan volt. A felszámolók kezdetben a hitelezők kielégítését előbbre sorolták, mint a végkielégítések folyósítását, így a szászváriaknak ismét magasabb politikai kapcsolatra és saját jogtanácsosra volt szükségük, hogy kifizetessék a végkielégítést. Ez átlag bruttó 250 ezer forintot tett ki, amiből 100—130 ezret fizettek ki a föld alatti munkát végző dolgozóknak. A kifizetéskor két sor állt. Az egyiknél felvették a pénzt, a másikonál, aki vállalta, befizette a Betéti Társaságba. Külszíni dolgozók 20, föld alattiak 40—50 ezret fizettek be, a többit hazavitték. Néhány vezető és néhány vājár 100 ezret forgatott vissza a vállalkozásba.

A Szászvári Bányatársulás Betéti Társaság 1992 októberében alakult meg 132 taggal. Végül is az egykori trösztől semmilyen eszközt nem kaptak, viszonyuk a Bányavagyon Hasznosítóval a kiaknázást lehetővé tevő bérleti jogviszony. A társulás a bányával együtt a felszerelést, eszközöket, munkahelyi infrastruktúrát is bérlő.

A vállalkozásra sajátos tulajdoni konstrukciót hoztak létre. A bt.-nek egyetlen beltárgya van a 17 fős Szászvár Bánya kft. amelynek alaptőkéje 1,5 millió Ft. A bt. tőkétét összeadó kültagok 4,8 millió forintnyi befizetéseivel együtt ez összesen 5,3 millió forintnyi ösztőkét jelent. A kft. tagságát úgy állították össze, hogy minden szervezeti réteg főbb képviselői, „véleményvezérei” képviselve legyenek benne. A társulás létrejötte előtt felújították azokat a problémafelvető, megvitató, megoldáskereső tréningeket, amelyeket évekkel korábban a belső vállalkozások előkészítésére is folytattak. Ennek szervezői, egy korábbi ágazati kutatóintézet volt munkatársai, lényegében tanácsadóként is működtek a megalakulás során (Varga 1993). Mérnök, technikus, főkönyvelő, vājár egyaránt részese lett a beltág kft.-nek. („Nem mernek kedvezni a kft.-tagok maguknak vagy egymásnak, még jobb munkapozíciót sem tudnak kapni, mert 'megfojtanak' őket a többiek rögtön.” — állítja az ügyvezető igazgató.)

E tulajdoni konstrukció létrehozatalában a következő megfontolások játszottak szerepet: A betéti társaság tevékenységéért csak a beltág, tehát a kft. felel 1,5 milliós saját vagyonával. Ugyanakkor a bt. formában lehetőség van egy, a tulajdonos és a munkavállaló közötti státus kialakítására. A „munkával közreműködő tag” státus adott esetben, pl. tartós hiányzások, fegyelmi problémák esetében, könnyebben felbontható, mint egy beltaggal való viszony, és könnyebben is hozható létre új belépőkkel. Ez a tagsági viszony annyiban különbözik a munkaviszonytól, hogy nem a Munka Törvénykönyve, hanem a belső alapszabály érvényes rá. A korábbi tapasztalatok alapján igény volt a munkaszervezeti rugalmasság kialakítására is, amire a „munkával közreműködő” státus szintén alkalmasnak bizonyult. „Ebben a vállalkozásban nem lehet senkinek sem pontosan kijelölni a munkakörét, a munkavégzés helyét, a fizetést, mint a szabályos munkaviszonyban. Nemcsak a föld alatt, olykor külszínen is kell dolgozni, néha a szakmunkásnak is kell kisegítő tevékenységet folytatnia” (interjúrésztlet).

A munkaviszony létrehozásának és felbontásának rugalmassága, a besorolás rugalmassága mellett azonban hátrányt jelent e bányatársulásnak, hogy hiába éppolyan föld alatti a bányászok a szászvári bányászok, ha a más mecseki bányákból elbocsátottak is jelentkeznek munkáért.

A bt. szervezete

A létrehozott társulás alapszabálya, amit elmondásuk szerint egy mezőgazdasági szövetkezetéből adaptálták és korszerűsítettek saját viszonyaikra, kollektív vállalkozói tevékenységről beszél, amit a társasággal tagi jogi viszonyban végeznek a tagok. Az üzletvezetés a beltag kft. feladata, amely erre 3 ügyvezetőt (igazgatót, műszaki és gazdasági vezetőt) delegál. Feladatuk a tevékenységek szervezése mellett a szénvagyon feltárása, a bányabiztonsági rendszabályok ellenőrzése, a piaci üzletpolitika, a szakmai képzés szervezése és az alapító okirat szerint még a „szociális és kulturális igények kielégítésének elősegítése” is.

A társulás legnagyobb súllyal bíró döntéshozatali fóruma a kft. taggyűlése. A legszélesebb körű fórum pedig, ahol az üzletvezetésbe a kft. minden kültagja beleszólhat, a bt. közgyűlése. Ezt a közgyűlést az ügyvezetés negyedévenként hívja össze illetve, ha a tagok 10%-a vagy a közgyűlés által létrehozott Ellenőrző Bizottság javasolja az összehívást. A közgyűlés alakította ki a megalapítás után az elvégzett munkák mérésének és díjazásának rendszerét. Az ügyvezetés beszámolási kötelezettséggel tartozik e fórumnak. Négy bizottságot is életre hívtak, a már említett ellenőrző mellett egy jövedelem felosztó, egy szociális és egy rehabilitációs bizottságot. Bár a döntésekben való részvétel, a beleszólás több fórumát is létrehozták, az a tapasztalat, hogy a problémák nagy részét még sem ezeken jelzik, hanem továbbra is a vezetőkkel való személyes kapcsolatokon keresztül vetik fel és próbálják rendezni a dolgozók.

Az alapszabály szerint a termelést a munkaközösségek (körletek) önelszámoló egységként végzik. Élükön a tagok által ajánlott és az ügyvezetés által kinevezett vezetők állnak, akik a feladatokat elosztják és a teljesítmények alapján gazdálkodnak a rendelkezésükre álló bértömegeggyel.

A bányatársulás új tagjainak, akik a tevékenységekben közre akarnak működni (a „tevékenységgel közreműködő új tag” státus fedli le az új belépő munkavállalót), szakmai képzettségük, gyakorlatuk és egészségi alkalmasságuk mellé meg kell szerezniük a bt. valamely munkaközösségének, körletének ajánlását. Az új felvétel joga tehát az együtt dolgozó közösségeké. A körletvezetőnél kell jelentkezniük az új belépőknek, „ő a vállalkozó”, ő hívja aztán össze a csoportot a felvételi kérelem ügyében.

1994. elején mégcsak 40, az év végén már 60 olyan dolgozója volt a bányatársulásnak, akik nem tagjai a bt.-nek, de nem is munkaviszonyban vannak, hanem akivel ún. munkamegállapodást kötnek. Pénzzel nem kell tehát beszállniuk, és mintegy „szerződéses vállalkozóként” dolgoznak. „A felemás helyzetre jellemző,

hogy a tb ugyan kifogásolja, hogy ez nem munkaviszony, de a tb-járlékot elfogadja'' (interjúrésztlet). Ugyanakkor nem minden betétes tag vállal munkát, 1994. tavaszán a mintegy 120-ból 96-an.

1. táblázat

A bányatársulás létszámösszetétele

(1994 II. negyedév)

<i>Föld alatti termelő</i>		<i>Termelő és</i>	
vájár	21 fő	szállító körlet	71 fő
segédvájár	5 fő	Föld alatti gépészet	8 fő
csillés	21 fő	Külszíni szállítás	
		osztályozás	8 fő
<i>Föld alatti kiszolgáló</i>		Külszíni gépészet	13 fő
anyagbekészítő	3 fő	Villanyszer. részleg	12 fő
csillőtöltők	3 fő	Gondnokság	12 fő
kaparókezelő	3 fő	Ügyvezetés	5 fő
		Termelésirányítás	5 fő
<i>Föld alatti szállítás</i>		Diszpécser	4 fő
csatlós	10 fő	Gazd. és	
mozdonyvezető	3 fő	munkaügyi	
		adminisztráció	9 fő
<i>Tűzőrség</i>	2 fő	Raktár	3 fő
Összesen		149 fő	
(ezen belül 40 a nem tag közreműködő)			

„Együtt sírunk — együtt nevetünk”

A kollektív vállalkozásban folyó bányászkodást a kitermelés és értékesítés eredményeiben, veszteségeinek csökkentésében való közös érdekeltségre alapították. A kalkuláció egyszerű és érzékletes: A bánya működtetésének összes költsége a bérköltségekkel együtt kb. 31 m Ft/év. Ennek kb. egyharmadát teszik ki az állandó, nem vállalkozásjellegű költségek, mint a villany vagy az anyagköltségek, vagy a nem vállalkozói bérek — az ügyeleti szolgálaté, a villanyszerelőké, karbantartóké stb. —, amelyek az árbevétel nem befolyásolják. Mindez kb. 6500 tonna negyedéves termelésnél biztosítható, e fölötti termelésnél és értékesítésnél meggyát nyereségesbe a vállalkozás.

„Az első 2—3 hónapban nagyon hajtottak a bányászok, nagyon jó pénzük is volt, amint ígértük. A vájár 60 ezret vitt haza, 92-ben ez sok volt. Év végén azonban, ahogy 'szokás' táppénzre mentek. Kevesen viszont nem tudják produkálni az árbevételt, sőt a táppénzt is fizetni kellett, ami mögött szintén nem volt termelés, s a bérek csökkenni kezdtek'' (interjúrésztlet).

A beindulás után, 1992 októbertől 1993. március 31-ig a következőképp alakultak a bérek:

termelő vājár átlag	39 637 ft/fő/hó
társulati átlag	30 395 ft/fő/hó
Ügyvez. (3 év. ig.)	61 417 ft/fő/hó

Az átlagkeresetek azonban periódusonként, a piaci igények, az elérhető árak függvényében változnak. A megalakulás óta a keresetekben a következő ingadozásokat lehetett nyomon követni:

- I. periódus: 92. október 1-től az első három hónap — *emelkedő bérek*,
- II. periódus: 93. február—március: sztrájkok, piachiány — *a bérek visszaesnek*,
- III. periódus: 93. tavasz—nyár: tárgyalások a szénfeldolgozó brikettgyár megszerzéséért — *a bérek az indulás alacsonyabb szintjén*,
- IV. periódus: 93. szeptember—december 1: szénhiány van, nem jött be orosz szén az országba (dömping nyáron van, télen az oroszok nem engedik ki a szénüket), első közös hónapok a bérelt brikettgyárral — *a bérek ismét magasra emelkednek*,
- V. periódus: 93. január: átlagos, februárban azonban egy brikettgyári tűz miatt kiesik termelés — *a bérek alacsonyak*,
- VI. periódus: 94. márciustól *ismét emelkednek a bérek*: a föld alatti munkát végző kb. 70 ember 1994 közepén kb. 39 ezer bruttóval kb. 27 ezer nettó keresetet vitt haza.

Mindezen ciklusok ellenére a szászvári bánya termelési, termelékenységi mutatói *látványosan javultak*. A széntermelés (elővájás+fejtés) tonna/műszak mutatója, két év alatt közel 60%-kal nőtt és az improduktív munkákat is tartalmazó összes üzemi termelékenységi mutató is 12%-kal magasabb volt 1994 őszén mint két évvel azelőtt. Ez az alacsonyabb mértékű összüzemi növekedés a termelés egyműszakos voltából fakad. Nagyobb értékesítési lehetőségek esetén, az adott improduktív létszám mellett két műszakban még termelékenyebb lenne a termelés.

2. táblázat

A Szászvári Bányatársulás teljesítménymutatói 1992 – 1994.

	1992. első félév t/műszak	1994. első félév t/műszak	Növekedés %
Elővájás	1998	2 772	38,7
Fejtés	3957	10 222	158,3
Produktív	3168	5 033	58,9
Összes föld alatti	1287	1 485	15,4
Összes üzemi	930	1 043	12,2

A társulás működtetésének problémái

Néhány olyan új érdekeltségbeli, irányítási, munkaszervezési gond jelentkezett ismét, amelyek már a belső vállalkozások idejéből ismertek voltak. Így

- *a kettős függés*, a szakmai vagy termelési *koordináció dilemmája*. „Ha a gépészet fogja össze például a gépészeti, javító tevékenységeket, akkor a techni-

kai működés egységes lesz, irányítása pedig hatékony, de nem biztos, hogy lesz szén. Ilyen esetben a földalatti lakatos panaszolja, hogy kevesebbet keres, mint a csillás. A föld alatti lakatos, ha a termelő körletvezetőhöz tartozna, akkor úgy működne, ahogy az „fűtűl”, de a gépészeti szempontok háttérbe szorulnának, kétszer annyit is keresne, mint a többi gépész — hiszen a kitermelt szén mennyiségétől függene a keresete, nem pedig a gépek állapotától, beállna viszont dolgozni a föld alatti létszámba és több lenne a széntermelés” (interjú-részlet).

• *Kereseti arányok*. A működés beindulása után olyan érdekeltségi rendszert hoztak létre, amely adott dolgozói kategóriák bérét — érthetően — a föld alatt dolgozók béréhez igazította, és annak módosulásától tette függővé a többiek, a magasabb vagy alacsonyabb besorolási kategóriákban dolgozók béreit is. „Az alsó bércategóriák, az adminisztrációban dolgozók, felfelé nyomnák a bérbesorolást. Mostanában azt szeretnék, hogy a minimum bér legyen fix (kb. 14—18 ezer bruttó). A termelés pedig szedje össze magát, hogy ezt ki tudja termelni. De ha össze tudja szedni magát, akkor nagyon sokat keres, és az lesz a baj” (interjú-részlet).

3. táblázat

A bt-közygylésben konszenzussal elfogadott bérarányok (%-ban)

Ügyvezetők	180	Gondnok	70
Körletvezető	170	Bányamentő műszerész	65
Aknász	160	Szállítógép-kezelő	65
Gépészeti vezető	160	Föld alatti lakatos	65
Biztonsági mérnök	160	Szivattyúsok	60
Fejlesztési mérnök	150	Szállító körlet	58
Munkavédelmi megbízott	120	Lámpakamra-vezető	55
Termelő körlet	100	Tűzórség	50
Aknafenntartók	100	Külszíni gépészet	45
Villanyszerelők	80	Kompresszor-kezelő	40
Admin. vezető	74	Adminisztráció	40
Diszpécserok	70	Osztályozó	40
		Gondnokság	32

„Egy elképzelt új konstrukció szerint a kiszolgálók fix bérűek lennének, a bányász pedig, ha dolgozik, többet kereshetne. Így lennének

- fix keresetűek (pl.: aknagépész, külszíni gépész),
- mozgó keresetűek: a meghatározott módon mozgó bérű vezetés, a kevésbé mozgó bérű adminisztráció, és a termelő részlegekben dolgozók, akiknek keresete közvetlenül a termeléssel mozogna. De, amikor a föld alatti termelésben összeszedik magukat és beindulnak a béreik, akkor a körön kívüliek fellázadnak, hogy miért fixek az ő kereseteik, amikor a bányászok olyan sokat keresnek. (Pl. a lakatos kap 24 ezret, míg a csillás 30 fölött keres.)” (interjú-részlet).

Munkafegyelem

„A föld alatti munkákban a létszámból átlag 20% a kieső. Egy részüktől, a krónikusan lógóktól már megváltunk. Más bányákban ennél is magasabb a kiesők aránya. Sok orvos könnyen kiír mindenkit, aki odamegy. Szászváron már megfordulóban van az arány, kezdenek a táppénzre-mentek visszajönni” (interjúrészlet).

„Amikor nyolc folyton táppénzre menő bányászt elküldtünk, közben felvételt is hirdettünk a helyükre. 27 jelentkező ült kint munkakezdekskor, akiből 8-at vettek fel. A többi munkába álló bányász látta, hogy a néhány helyre hányan jöttek. Volt hatása, látták az emberek, hogy verseny van. Az asszonyok már kezdik hajtani a férjeket dolgozni. Aki belül van, az is érzi, hogy a monopolhelyzete gyengül. Az újak felvételénél jelezni fogjuk a 2. műszak indításának tervét. Azokkal is tartjuk a kapcsolatot, akiket egyelőre nem vettünk fel” (interjúrészlet).

Konfliktusok

„Volt már sztrájk is, igaz félreértésből. A szállítógépészek hibás számítást reklamáltak, amiben igazuk is volt, és meg is kapták, ami járt nekik. A vágárok azonban azt hitték, hogy megkaptak valami többlet követelést, és erre fel hazamentek. Ezután 1 nappal kevesebbet számoltunk el nekik, mert kevesebb volt a termelés és így az árbevétel. Csodálkoztak, hogy valójában abból fakadna a bérrük, aztán tudomásul vették, hogy a tulajdonos akkor sztrájkol, amikor akar, legfeljebb nem lesz bevétele.

1992 karácsonya előtt, már 15-én mindenki eltűnt, táppénzre, szabadságra kezdtek menni. 2000 tonnát sem termeltek. A januári fizetés alacsony lett, 20 ezer forint alá kerültek. Még az ügyvezető igazgatónak is csak 18 ezer lett a nettó keresete, csodálkozott is a felesége. „Nem szállunk le” — mondták a bányászok. Kezdődött az öntanulás: le kellett ülni számolni — nem volt árbevétel, számlák alapján kimutatható, miket kell kifizetni, mennyi marad bérre. Kiszámoltuk milyen termelés kell adott fizetéshez. Kb. 2500 tonnánál keresnék a régi pénzt, de össze kell gyűjteni a szabadság, táppénzes stb. pénzek fedezetét is. Tudatosult, hogy az mehet szabadságra, aki megtermelte az arra való pénzt is, és döntsék el maguk, mennyit akarnak megtermelni.

Később a sztrájk alatt azt dolgozták ki, hogy 1993 februárban sokat termeltek, márciusban vissza fogják magukat, 2100 tonnára vissza is esett a termelés. Van, aki megél így, van, aki nem. Az alacsony jövedelműek pl. nem. Az ő gondjuk, hogy a termelő oldal legyen ösztönözve, hogy eltartsa a többit (a ruhamosást, a karbantartást stb.” (interjúrészletek).

Műszaki-technológiai színvonal

„Szászváron is lett volna igény a műszaki-technikai szint fejlesztésre, de a tröszt évek óta bezárásra ítélte az Északi üzemet, ide nem investáltak. 10 éve nem pótolták a gépi berendezéseket. Csak szintentartás-féle volt kevés ráfordítással. „Csak ne akadjon el, csak ne álljon meg a termelés!” Igaz itt nehéz is a gépe-

sítés, az emberek pedig szeretik ezt a típusú bányászkozást, a kézi fejtést, azt, hogy minden nap más a tennivaló. A nagy fizikai, gépi, tonnacentrikus mutatók nem is voltak alkalmasak az itteni tevékenység értékelésére. De az 1 főre jutó kitermelést mindig Szászvár nyerte.

Társulás és szakszervezet

„Eleinte azt hitték, hogy szakszervezet-ellenesek vagyunk, mert a megalakulás után volt egy *ex lex* állapot, szakszervezeti tagok voltunk még, ha a díjat nem is szedték. Szerettük volna rendezni a szokatlan helyzetet, hiszen tulajdonos is, munkavállaló is, majd mindenki. A bt. vezetése több okból is fontosnak tartotta, hogy működjön szakszervezet. Kellett partner a vezetésnek, akivel tárgyaljon, másrészt jelen kell lenni a bánya érdekében a BDSZ-ben is.

Össze is gyűltünk már a megalakulás után közvetlenül megszavaztatni a szakszervezet itteni megalakulását 1992 novemberében. Az emberek azonban mérgesek voltak a szakszervezetre, hogy „hagytak bennünket kilökní” az integrációból. *Szakszervezet-ellenesek* voltak a felszólalások. A vezetés azonban elmondta, hogy a szakszervezettől segítséget várhatnak, kapcsolatokat, információkat. Kezdett megfordulni a hangulat. De akkor megszólalt, nagyon szerencsétlenül a Pécsról, a Szénbánya Hasznosító Rt. munkavállalói oldaláról kiküldött szakszervezeti képviselő. Miután az emberek már-már kezdtek meggyőződni a szakszervezet fontosságáról, akkor ez arról kezdett szónokolni, hogy „össze kell fogni a munkáltatók ellen!” Nem a segítséget ajánlotta, pl. a piacszerzésben. Az emberek elcsodálóztak, hiszen itt már „tréningek” után voltunk. Együtt, mi döntöttünk berről, befizetésekről. Nem értették ezt a munkáltatóellenes szöveget. Úgyhogy csak 2 „igent” kapott a szakszervezet, a többi „nem” volt” (interjúrészetek).

„Az ügyvezetők azonban egyetértettek: legyen szakszervezet, kell a rálátáshoz, kibeszélni a helyi problémákat, „bekerülni a BDSZ-be, a szénosztásba”. Néhányan megalakították a „sejtet”, azután lassan elkezdett nőni a létszám is. A kollektív békeharcot nem vállalták fel, mert a béralkut alapszabály szerint a kft. közgyűlése folytatja le. Egymásnak adhatnak, átcsoportosíthatnak jövedelmeket, rájuk van bízva, hiszen ők — gépészek, vágárok — hozzák az árbevétel” (interjúrészet).

Azóta a műszaki vezetőt, mint a társulás szakszervezeti képviselőjét már kooptálták a BDSZ országos vezetőségébe. Így rendszeresen magas szinten jutnak országos információkhoz és próbálják árigényeik elismertetéséhez is igénybe venni az ágazati szakszervezet támogatását.

A legnagyobb gond a piac és az elérhető árak

A bányatársulás legsúlyosabb gondja a kitermelt szén jó áron való értékesítése. Megalakuláskor nem volt piaca a szénüknek, nem voltak szállítási megállapodásaik, „sehova se engedték be őket”. A vezetés nagy erőfeszítésekkel próbálta a piacot elérni.

Eredetileg azt szeretnék volna, ha hozzájuk apportálják a közeli nagymányoki brikettgyárat mint vagyont. Fontos lett volna, hogy a *kitermelő és feldolgozó vertikum együtt maradjon*. Ha jól működött volna, akkor a megemelkedett értéken el is tudták volna adni idővel a gyárat. Így — állítják — a tőkét is tudták volna forgatni, és a szenüket is fel tudták volna dolgozni a lakossági piacnak. E várakozásuk *teljesületlensége* miatt azonban arra kényszerültek, hogy 1993 szeptemberétől béreljék ezt a brikettgyárat, ami tízszer nagyobb kapacitású, mint a Bányatársulás kitermelése. A bérelt gyár működtetéséhez idegen szén is kellett venniük. „Az első 1993. szeptemberi brikettgyári hónap csodás volt. 6 millió nyereség volt, amíg nem jöttek ki a műszaki hibák” (interjúrészlet). A nemrég létesített gyárnak, mint kiderült, több konstrukciós hibája volt, nagy volt a robbanásveszély, nagy ráfordítás igényel tisztították ki. Egy tűz miatt 3 hét termelésük kiesett, a Tüzép szezon vége felé csökkentette a megrendelést és a télből kifelé ment az árat is. 1994. tavaszán a Bányatársulás úgy döntött, hogy a brikettgyárból kiszáll, de a partnerek még sokáig vitáztak, hogy a bánya tartozása vagy a gyár által okozott kár és termelés kiesés a nagyobb-e. (Ráadásul nemcsak szénük maradt a gyárban, hanem a szénrel együtt bitumen is, amelynek elmaradt szállítása miatt szintén kellemetlenségeik voltak.)

Egy másik lehetséges piac az *erőművi felhasználás*. Az erőművekkel való szerződés középtávra biztonságot nyújt, de életbe vágó az árkérdés. „Nem dotációra lenne szükség, csak reális piaci árra. Az erőművek uzsoraáron veszik a szenünket. Alacsony ár mellett a hozzánk hasonló bányák féltő, arra kényszerülnek, hogy az árbevételből ne fizessék be a TB-t, csak így tudnak bért fizetni. Ha nem fizetnének az embereknek, csak a munkanélküliség nőne, és az sem érdeke a TB-nek, mert ismét csak nőnének a költségei. Számos integráción kívüli bánya ezt csinálta remélve, hogy majd rendezik az ilyen adósságaikat. Szászvár elég sokáig próbálta, végül is sikertelenül, elkerülni ezt az utat” (interjúrészlet).

Megoldási lehetőségeiket a szénfeldolgozás biztosításában és valamilyen *vertikumba kapcsolásában* látják. Sokféle tervet és koncepciót dolgoztak ki, számos hazai és külföldi partnerrel *folymatos tárgyalásban* vannak a Bányatársulás vezetői:

- Várpalotán egy konzorcium létrehozásáról tárgyalnak. Több, az integrációból kiszorult bányának lenne lehetőség (pl. a Nógrád Szén Kft., Dubar, Várpalotának) az ottani brikettgyár közös hasznosítása. Ebben esetleg külföldi, cseh partnereket is be tudnának vonni. De egyelőre nagyon magas árat kérnek a gyárért.

- A pécsi erőművel az árat próbálják feljebb alkudni. Ha csak azt az árat megkapnák, amit az erőmű a saját integrált bányájának fizet, Szászvár már jól járna.

- Hosszabb távra új energiapolitikai elgondolást sürgetnek, amely az import energiaforrások helyett a hazai szén értékelné fel. Így a hazai bányászat kultúráját és foglalkoztatását is fenn lehetne tartani. Fontos szerepe lehetne ebben a regionális sajátosságokra épülő energia- és ráépülő feldolgozóiparnak.

Egy konkrét társaságalapítási tervük is van, amihez befektető partnert keresnek. A társaság tevékenységét a következő profillal terveznék:

- mélyműveléses széntermelés Szászváron,
- külfejtéses széntermelés Nagymányokon, Váralján, új beruházásban,
- brikettgyártás Nagymányokon,
- széntartalmú hulladék elgázosítása Nagymányokon, új beruházásban.

Távlati terveik vannak szénvegyészeti, erőművi lehetőségek kihasználására is.

• Az eddigi 30 milliós veszteségüket egy 30 milliós támogatással hozhatnák egyensúlyba. A beszállítóik jóindulatából élnek, kapják az áramot, anyagot, amíg maguk nem szállítanak, és nem tudnak fizetni. De a nekik szállítók árai jobban emelkedtek, mint az övéik.

• Támogatást először az Országos Foglalkoztatási Alapból kaptak 15 milliós kamattámogatás formájában, amit nem tudtak felvenni, mert nem kaptak hitelt. „Meg is mondták, hogy ez a szelektálás módszere. Ha kibír a kérvényező egy évet, akkor megkapja bértámogatásban.” (interjúrészlet) Később kaptak 15 milliót az intervenció alapból is az ÁVÜ Rt. és a BDSZ nyomására. 1994 augusztusában a kormány a Foglalkoztatási Alap válsághelyzetek kezelésére elkülönített keretéből, néhány másik kisebb, integráción kívüli bányával együtt négy hónapra a bérek és a TB járulékok fizetéséhez 50%-os bértámogatásban részesítette a Szászvári Bányatársulást.

Sem a kutatás, sem a bányatársulás sorsa még *nem zárult le, két következtetés* azonban már az eddigiekből adódik:

- egy a piaci viszonyok alakulásával,
- egy másik pedig a munkaszervezeti működéssel kapcsolatban.

A bányatársulás küzdelme értékesítési lehetőségért, feldolgozó vertikumokba való becsatlakozásért jelzi, *hogyan konstruálódnak* hazai társadalmi, politikai folyamataink eredményeképpen a különböző piacok, esetünkben az energia-hordozók, a szén piaca, a helyi munkaerőpiac. *A piacért folyó harc* különösen nagy terheket ró a kisebb, politikai kapcsolatokban, érdekvégyesítési lehetőségekben szegényebb szervezetekre, amelyeknek a gazdasági kooperáció szervezése mellett a helyi, regionális irányító, az ágazati és funkcionális kormánysszervekkel, az érdekvégyesítési intézményekkel is szoros és kölcsönösen előnyös kapcsolatokat kell kialakítaniuk és fenntartaniuk. Mindemellett úgy tűnik, hogy a piaci kényszerekkel, a munkaerőpiac nyomásával sem szűnnek meg automatikusan a teljesítményeket visszafogó munkavállalói magatartások sem. Hosszabb távon, tartósan depressziós övezetben a munkanélküliségnek lehet fegyverező ha-

tása a keményebb szankciókat kiváltó ügyekben, például a kizárást eredményező hiányzások csökkentésében. A munkafolyamaton belüli együttműködés, tartósan magas teljesítmények azonban még az esetünkben leírt kollektív vállalkozói formában is csak folyamatosan karbantartott, újra és újra megkötött alkuk révén születnek.

IRODALOM

- Neumann L.* — *Simonyi Á.*: A mecseki szénbányászat belső vállalkozásairól. Kézirat, Munkaügyi Kutató Intézet, 1988.
- Eller E.*: Földalatti mozgalom = *Privát Profit*, 1994/3. 5—7. o.
- Varga K.*: Az első magyar magánbánya megalapításának története = *Magyar Szemle*, 1993. 4. 349—359. o.
- Kozma J.*: Az olcsó importnak befellegzik = *Népszabadság*, 1994. I. 18.
— Szemes szerkezetátalakítás = *Népszabadság*, 1994. V. 7.
- A Szászvár Bányatársulás Bt. Alapszabálya (1992)
- Interjú *V. J.*-vel a bt ügyvezető igazgatójával (kézirat). 1994. május
- Támogatási kérelem a Szászvári Bányatársulás működésének fenntartásához (A Komlói Térségfejlesztő Tanácshoz), 1994. október
- A szénbányászati szerkezetátalakítás után az integráción kívül maradt szénbányák helyzetének rendezéséről, 2080/1994. Korm. hat. = *Határozatok Tára*, 1994. szeptember 2.

SIMONYI, ÁGNES

THE BUILDING OF MARKET AND ORGANISATIONS

Summary

The paper presents the experiences of a mining company organised in 1992 and operating in a collective form, one of the new forms produced by economic transformation. It surveys the difficulties surrounding the emergence of the small private mine from the process of the liquidation of major mining companies, and presents the organisational, regional, branch and political bargains. It also describes the efforts made by the new company in the interest of obtaining markets, organising co-operations, and of operating the mine profitably. It indicates that employee behaviour, holding back production does not automatically disappear with the pressures of the market and of the labour market. Co-operation within the process of work, a continuously high output can be achieved only by continuously maintained and repeatedly reached bargain even in the form of enterprise described by the paper.

SZÉMAN ZSUZSA

40 ÉVES ÖREGEK? A MUNKAERŐPIACI KIVONULÁS ÚJ FORMÁI

A kelet-közép-európai helyzet

A 90-es évek elején bekövetkezett kelet-európai rendszerváltások a gazdaság szerkezetében is erőteljes új folyamatokat indítottak el. Azokban az országokban, ahol az átalakulások erőteljesebb ütemben zajlottak, illetve ahol a gazdasági nyitás már a 80-as évek végén megtörtént, mint Lengyelországban, Szlovéniában és Magyarországon, a privatizáció viszonylag gyorsabb üteme igen nagyfokú, mindhárom országban hasonló mértékű munkanélküliséggel járt együtt. A munkanélküliek aránya 1993 végén Lengyelországban elérte a 14%-ot, Szlovéniában a 13,9%-ot (*Hojnik-Zupanc*: 1), Magyarországon a 13%-ot.

A még nagyobb mértékű munkanélküliség megakadályozásának egyik kézenfekvő, „fájdalommentes eszközének tűnt mind Lengyelországban, mind Szlovéniában a korai nyugdíjazás. Csak rövid ideig alkalmazták ezt a módszert Horvátországban, ahol a fenti három országénál lassúbb kapitalista átmenetet még a háború okozta problémák is nehezítették. Ugyancsak kisebb mértékben éltek ezzel a megoldással a Cseh Köztársaságban, mivel Csehszlovákia szétválása után a gazdaságilag fejlettebb területek kerültek ide. Ez a lassúbb gazdasági átalakulással együtt alacsony, 5% körüli munkanélküliségi rátát eredményezett, s ez nem tette tömeges méretekben szükségessé új munkaerőpiaci formák bevezetését.

Lengyelországban, Szlovéniában és Magyarországon azonban a különféle korai nyugdíjazási formák alkalmazásának következtében a társadalom egésze igen rövid idő alatt hirtelen „megöregedett”. Lengyelországban pl. 12 év alatt, 1980 és 1992 között (elsősorban az átalakulást követő időszakban) 4,5 milliőről 7,3 millióra, 1,6-szorosára nőtt a nyugdíjas népesség aránya. Ugyanakkor az átlagos nyugdíjazási kor 6 évvel csökkent, 63 évről 57 évre esett vissza (*Brunon* 1994). Szlovéniában a kényszernyugdíjazás mellett ugyancsak megnőtt a munkaerőpiacot a különféle korai nyugdíjazási csatornákon elhagyók aránya. Ennek következtében 1990 és 1992 között a nyugdíjas népesség 3,3%-kal nőtt. Magyarországon a nyugdíjasok és a nyugdíjas korúak aránya az 1991-es 23,7%-ról 1994-re 27%-ra nőtt (*Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság Statisztikai jelentés* 1991:97, *Magyar Statisztikai Zsebkönyv* 93:9). Kérdés: e magas számok mögött milyen gazdasági folyamatok állnak? A jelen tanulmányban a választ keresve a magyar tendenciákra koncentrálnunk.

A magyarországi gazdasági váltás következményei

A Magyarországon 1990-ben bekövetkezett rendszerváltás a gazdaság egészének gyökeres átalakítását indította el. A GDP termelésszerkezetének 41,1%-át alkotó állami ipari nagyvállalatokat privatizálni kezdték, s ez a gazdaság többi ágazatát is érintette (KSH 1991: 99).

Az átalakulás eredményeként 1988 és 1991 közt jelentősen megnőtt a különböző magánkézben lévő, elsősorban kislétszámú munkaerőt foglalkoztató gazdálkodási formák aránya. 1989 és 1991 közt a 21 főnél kisebb létszámú gazdasági szervezetek száma megduplázódott, s elérte az összes gazdálkodási forma 72,5%-át (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1991: 58). Ugyanakkor az 51–300 fő közötti, illetve a 300 főnél többet foglalkoztató cégek aránya rohamosan csökkent. A 300 főnél nagyobb cégek aránya 1991-ben már csak 4,7% volt (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1991:58.).

Különösen megszenvedte a gazdasági váltást az ipar és a mezőgazdaság. 1989-hez képest 1992-ben az iparban a korábbi foglalkoztatottak már csak 82,3%-a, mezőgazdaságban csupán 65,7%-a dolgozott. Az erózió figyelmet érdemel, mert e két ágazatban a rendszerváltás előtt a foglalkoztatottak 54,76%-a állt alkalmazásban (KSH 1992:3). A rendszerváltás így Lengyelországhoz és Szlovéniához hasonlóan Magyarországon is olyan folyamatokat indított el, amelyek alapvetően *megváltoztatták* az évtizedeken át megszokott *munkaerőpiaci ki- és belépési formákat*.

Korai nyugdíjazással öregedő társadalom

A rokkantnyugdíj

A rendszerváltás előtti években felerősödött a munkaerőpiac rokkantnyugdíjazás révén történő korai elhagyása. A rokkantak aránya 1980 és 1989 között 50%-kal nőtt, s a növekedés kétharmada egy rövid időszakra, 1987 és 1989 közé esett (*Novák* 1990:27). Az ipari szektorban ekkor elindult modernizációs kísérlet ugyanis csak a termelés átalakítását célozta meg, de nem terjedt ki a munkaerő egészségének megóvására. (Pl. megvásárolták az új technikát, technológiát de pénz hiányában elmaradt az egészséget védő berendezések megvétele.). A modernizáció így paradox módon nagyfokú egészségkárosodást idézett elő.

1990-ben a nyugdíjas népesség már 19,4%-át rokkantnyugdíjasként tartották számon (*OT Statisztikai jelentés* 1990:95). A 90-es évek elején a rokkantnyugdíjasok az új nyugdíjasok egyharmadát alkották. 1993 decembere és 1994 februárja között tovább nőtt a rokkantak száma. A növekedés 1993 december és 1994 január között 16,2%-os, 1994 január és február között 14,4%-os volt (*Országos Nyugdíjfolyósító Biztosítási Statisztikai Tájékoztató* 1993:1., 1994:1.).

Az előnyugdíj

Ez a munkaerőpiaci kivonulási forma 1991 óta létezik és azok vehették igénybe, akik

a) legalább hat hónapig munkanélküli segélyben részesültek és nem találtak munkát,

b) rendelkeztek a nyugdíjhoz szükséges minimális szolgálati idővel,

c) három évvel a nyugdíjkorhatár előtt álltak.

1992 első felében az újonnan nyugdíjazottak csupán 6,9%-a volt előnyugdíjas. Egy évvel később ez az arány 11%-ra nőtt (*Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság Statisztikai Jelentés 1992:21., 1993:25.*).

A korengedményes nyugdíj

A fenti két korai kivonulási csatorna mellett igen erősen érezte hatását a harmadik, a korengedményes nyugdíj. A korengedményes nyugdíj lényege, hogy a vállalat alkalmazottját max. 5 évvel a nyugdíjkorhatár előtt (nőknél 50, férfiaknál 55 évtől) elküldhette a munkaerőpiacról, ha a dolgozónak megfelelő — nők esetében 25 férfiaknál 35 éves — munkaviszonya volt, és legalább öt éve a vállalatnál dolgozott.

Jóllehet a korengedményes nyugdíj már az 1970-es évek végén is létezett, 1976 és 1988 közt ily módon mégis csak egy szűk felsővezetői réteg (elsősorban politikai okokból és egyedi esetekben) távozott a munkaerőpiacról.

1988-ban változott kissé a helyzet. A foglalkoztatási struktúrában beálló gondok kezelésére költségvetési pénzzel ekkor hozták létre a *Foglalkoztatási Alapot* (FA), amelynek egyik eszköze volt a korengedményes nyugdíjazás. A korengedményes nyugdíjat (akárcsak a lengyel és szlovén esetekben) ezért 1990-től számíthatjuk munkaerőpiacot szabályozó eszköznek. 1991-ben újabb rendeletek finomították tovább a már meglévő szabályokat. Ezzel a rokkantnyugdíjazás (*Szalai 1991*) a foglalkozási csoportokhoz kötött korengedményes nyugdíj és az előnyugdíj mellett a vállalatok számára rendelkezésre állt mint a létszámleépítés egyik kézenfekvő, „humánus eszköze”.

Az eszköz fontosságát mutatja, hogy a privatizáció megindulásával és felerősödésével a 90-es évek elején hirtelen megnőtt a korengedményes nyugdíjasok száma és aránya. 1991-ben országosan 5,4-szer több korengedményes nyugdíjast tartottak nyilván, mint 1990-ben. 1989 és 1991 között, mindössze három év alatt (1991-re) létszámuk megtizenkétszereződött (a nyugdíjbiztosítás statisztikái). 1991 decemberében az új nyugdíj bejelentésekor az alkalmazásban állók 16,3%-át már korengedményes nyugdíjasok alkották (*Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság Statisztikai Tájékoztató 1991/dec.:9*). De mikor használta a korengedményes nyugdíjazás eszközét a makro szint és mely esetekben éltek ezzel a lehetőséggel a vállalatok?

Makro szint

A Foglalkoztatási Alap akkor vállalta át a korengedményes nyugdíjak költségeit, ha:

- a cég jogutód nélkül szűnt meg,
- azt felszámolták,
- átlagos állománylétszámcsökkenése 25%-os vagy 300 főt meghaladó volt,
- a vállalat 0 szaldós vagy veszteséges volt.

Volt a Foglalkoztatási Alapnak egy központi, miniszteri hatáskörbe tartozó ún. intervenciós kerete is, amelyet vészhelyzetben alkalmaztak (pl. egy gyár váratlan bezárása munkanélküliség sújtotta területen), s amelyet adott esetben korengedményes nyugdíjazásra is felhasználhattak.

A korengedményes nyugdíj makro szinten alkalmazott előtérbe kerülését mutatja, hogy míg 1989-ben a FA költségeinek csupán 0,9%-át fordították erre a célra, 1991-re ez az arány több mint 5-szörösére, 1992-re 6-szorosára nőtt (Munkaügyi Minisztérium statisztikái).

Vállalati szint

A vállalati szinten történő mozgások, az időséssel szemben kialakított stratégiák megválaszolásához 1993-ban 15 ipari nagyvállalat humánerőpolitikai, munkaerőgazdálkodási vezetőivel, ügyvezető igazgatóival, igazgatóival készítettünk mélyinterjúkat. A vállalatok átlagos nagysága meghaladta az 1000 főt és privatizált, különféle ipari ágazatot képviselő magyar-külföldi cégeket takart. Kontrollként pár privatizálás előtt álló céget is megvizsgáltunk. A kérdezett cégek 2/3-a budapesti, fennmaradó része kelet- és nyugat-magyarországi volt.

Ezen túl vizsgálatot kezdtünk a bankok és a pénzügyintézetek körében is. Összesen 15 bank és pénzügyi intézmény került a mintába. A felmérés még jelenleg is tart, így az ilyen vonatkozású adatokat később az újabb kutatási eredményekkel kell kiegészíteni.

A privatizált ipari vállalatok viselkedése az idősödő munkaerővel szemben

A privatizált vagy privatizáció alatt álló ipari vállalatok 1990 és 1993 között 11–35%-kal csökkentették létszámukat. Az okok rendkívül összetettek. A közismerten kívül — a kelet-európai piac összeomlása, a nyugat-európai fejlettebb piac telítettsége, a technológiai-technikai-infrastrukturális elmaradottság, a belső fogyasztás visszaesése — az egyik alapvető létszámcsökkentő faktor volt a tőkés, nyereségcentrikus szemlélet előtérbe kerülése, amely gyakorta — bár nem mindig! — járt együtt a technika, technológia, infrastruktúra, valamint emberi erőfor-

rások korszerűsítésével. (A vállalatok kisebb részénél a létszámleépítésre a korábbi magyar versenytársak felszámolása miatt került sor.) A vállalatok idősekkel szemben tanúsított magatartása csak ebben az általános leépítési trendben értelmezhető. Létszámleépítési módszereik a következő főbb csoportba sorolhatók: a) a nyugdíjas munkaerő elbocsátása, b) nyugdíjaztatás a nyugdíjkorhatárt elérteknél, c) normál nyugdíjaztatással eltávozott személyek helyét nem töltik be, d) korengedményes nyugdíjazás alkalmazása, e) a korengedményes nyugdíjazás és a végkielégítés kombinálása (gyakorta a törvényben előírtnál magasabb végkielégítési összeg megajánlása), f) profiltisztítás (pl. a szolgáltató tevékenységek leválasztása és átalakítása kft-ké), g) belső munkaerő átcsoportosítás, h) minőségi csere (egyidejű elbocsátás és felvétel), i) létszámstop, j) elbocsátás, k) rokkantnyugdíjazás.

A vállalatok először a szocialista gazdaságban korábban fontos munkaerőforrást jelentő nyugdíjas dolgozókat küldték el. Ezzel gyakorlatilag az ipari szektorban csaknem teljesen megszűnt a nyugdíjas munkaerőpiac. (Általánosságban is igaz a trend. Egy 1992-es reprezentatív felmérés szerint a megkérdezett nyugdíjasok mindössze 9%-a dolgozott [Széman—Utasi 1993] ellentétben a korábbi 18—21%-kal szemben.)

De megszabadultak a cégek a nyugdíjkorhatárt elért, még továbbdolgozni kívánóktól is, méghozzá a szakszervezettel egyetértésben, „kényszernyugdíjazással”. Vagyis nem éltek a törvény adta lehetőséggel, mely mind a nyugdíjas munkavállalást, mind a nyugdíjkorhatáron túli aktív munkavégzést lehetővé tette, és annak szabályait nem nehezítette. Ennek a vállalati viselkedésnek általánossá válását országos statisztikák is alátámasztják. Összességében 1992 január elejére a munkaerőforrásban foglalkoztatott nyugdíjasok aránya 6,2%-ról 3,9%-ra, a munkaképes koron túli aktív keresők aránya pedig 2%-ról 1,4%-ra erodálódott.

A népesség gazdasági aktivitása

Év	Munkaerőforrás			
	Összes ezer fő	Munkaképes-korú népesség	Munkaképes koron túli aktív kereső	Nyugdíjas munkavállaló
1986	6569,6	6028,4	130,3	410,9
1989	6473,4	5968,7	118,6	386,1
1990	6445,2	5956,8	110,4	378,0
1991	6432,0	5997,4	101,6	333,0
1992	6465,6	6031,4	86,9	247,3

Munkaerőforrás %-ban

Év	Összes	Munkaképes-korú népesség %	Munkaképes koron túli aktív kereső %	Nyugdíjas munkavállaló %
1896	100	91,8	2,0	6,2
1989	100	92,2	1,8	6,0
1990	100	92,4	1,6	5,9
1991	100	93,2	1,6	5,2
1992	100	94,8	1,4	3,9

(Forrás: A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1992. január 1., 1992:6.)

Még a fent ismertetett két, munkaerőfölsleget szabályozó eszköznél is jelentősebb mértékben alkalmazták a vállalatok a korengedményes nyugdíjaztatást. Pl. az egyik nagy ipari vállalat egy év alatt (1991) munkaereje 10%-át építette le ezzel a módszerrel, míg a többi módszer összességében is csupán a létszám kb. 5%-át érintette. Egy másik vállalat két és fél év alatt létszámának mintegy 20%-át korengedménnyel küldte nyugdíjba. Egy harmadik vállalat korengedményes nyugdíjazással a munkaerő átlagéletkorát 40 év alattira fiatalította.

Az ipari vállalatok egy része a korengedményen túl a munkaerőpiacon eltöltött idő függvényében jelentős, a törvényben előírnál 3–6-szor magasabb végkielégítéssel is ösztönözte a korai nyugdíjazást. A végkielégítés és a társadalombiztosításnak fizetett korengedményes nyugdíj együttes összege hosszú távon még mindig kifizetődőbb volt, mint a kevés hasznot hajtó vagy használhatatlan munkaerő több évre szóló bérezése. A bért éppen a dolgozó után fizetendő társadalombiztosítási járulékok — 49% társadalombiztosítás, 2% munkanélküli járulék, 1,5% átképzési járulék — drágították meg.

Összességében az ipari vállalatok a privatizáció során munkaerejük 10%-át, 1/3-át korengedményes nyugdíjazással bocsátották el. Ez az arány ugyancsak egyezik az országos tendenciával. 1992 I. fél évében az új nyugdíjak 16,9%-a korengedményes nyugdíj volt (*Statisztikai Tájékoztató* 1992:21., 1993:25.). Ráadásul a vállalati igénybejelentés nem jelent meg azonnal a statisztikákban, vagyis a fenti aránynál is több korengedményes nyugdíjjal kell ebben az időben számolnunk. De milyen korosztályokat érintett ez?

Érintett korosztályok — nemek

A korengedményes nyugdíjazás először csak a közvetlenül, illetve a két évvel a nyugdíj előtt állókat érintette. 1990-ben a korengedményes nyugdíjasok között országosan a férfiaknál csak az 58 és az 59 évesek, nőknél pedig az 53 és az 54 éves korosztályok jelentek meg. 1991-ben, egy évvel később férfiaknál 57 évesen nyugdíjazottakat is találunk. Nőknél nem csökkent a nyugdíjazás kora, de az érintettek köre erőteljesebben növekedett mint a férfiaknál.

1990 és 1991 közt férfiaknál ugyanis az 59 évesen nyugdíjazottak aránya 1,5-szeresével, az 58 évesen nyugdíjba vonulóké pedig 1,7-szeresével nőtt. Nőknél az 54 évesen nyugdíjazottak körén belül a növekedés 1,6-szoros, az 53 éveseknél pedig 1,8-szoros volt (Országos Nyugdíjbiztosítás Statisztikái).

1991 és 1992 közt mindkét nemnél megjelentek azok, akik a rendes nyugdíjkorhatár előtt *négy évvel korábban* mentek el nyugdíjba. A férfiaknál a korhatár lefelé tolodása fokozatosan zajlott le. A nőknél azonban hirtelen egy kétéves ugrás következett be. Kimaradtak az 52 évesek, ám nagyszámban jelentek meg az 51 évesek. Mi lehetett e folyamat mögött?

Diszkriminálás kor szerint?

Az ütőképes felsőszintű vezetésnél kevésbé, de a vállalat alsóbb szintjein már erős kor szerinti megkülönböztetés volt tapasztalható. A folyamat legerőteljesebben a fizikai munkások körében jelentkezett. A magasan képzett szellemieket kivéve a cégek a *45 éven felülieket* általában három csoportba sorolták:

1. Egy viszonylag kis csoport nem tudta és nem is akarta a társadalmi és gazdasági változásokat megemészteni, így munkaereje a vállalat szempontjából a jövőben használhatatlannak bizonyult.

2. A nagy többség érzekelte az átalakulást, szeretne is változni, de különböző okokból (pl. alacsony iskolázottság, adaptációs készség hiánya, tradicionális gondolkodásmód stb.) erre mégis alkalmatlan. A vállalatok egy része sikertelenül próbálta meg ezen csoport át vagy továbbképzését.

3. A 40–45 éven felüli korosztály kisebbik része alkalmas a váltásra (magasan képzett értelmiségiek, a többféle képesítéssel rendelkező fizikai dolgozók, elsősorban a többféle képesítéssel rendelkező szakmunkások és a nagyobb adaptációs készséggel, képességgel rendelkező fizikai és szellemi munkaerő — ezek többsége nő volt — sorolható ide).

A 45 éven felüliekhez képest sokkal rosszabb helyzetben voltak az *50 éven felüliek*, különösen a fizikai munkakörben dolgozó nők. A vállalatok az 50 év fölötti fizikai női munkaerőt elhasználódottnak tartották, míg a férfiaknál ezt a határt 55 évnél húzták meg. A nők elhasználódását a vállalatvezetők egy része több tényezővel magyarázta:

- A két, három, 8 órás műszak egészségkárosító hatása.
- Zárt (pl. vegyiparban) rendszerek hiányának negatív hatása az egészségre (modernizáció előtti állapot!).
- A nők biológiai adottságai (pl. a vegyiparban bizonyos munkakörökben vagy egy adott korban túl nőt nem alkalmazhattak).
- A nők alkalmatlanok a nehéz fizikai munkára, s testi erejük 50 körül erőteljesen csökken.
- A nők nagyobb feladatvállalása az otthoni munkamegosztásban.
- A férfiak kenyérkereső, második gazdaságban játszott szerepe, az adott generációban élő tradicionális értékek stb.
- A hazai szolgáltató szektor fejletlensége miatt a nőkre háruló háztartásbeli többletmunkák.
- A szolgáltató szektor, és az élelmiszerek drágulása miatt végzett otthoni plusz feladatok (csináld magad mozgalom).

Mind a 45 éven felüliek, mind az 50 éven felüliek „használhatatlanságára”, illetve elhasználtságára vonatkozó vállalati véleményt más kutatások is alátámasztják. *Tardos Katalin* pl. megállapította, hogy a gyárakban dolgozó ipari munkásság egészségi állapota nemcsak a szellemiekhez, értelmiségiekhez, de a gyáron kívüli fizikai munkerőhöz képest is sokkal rosszabb.

Feltételezhető továbbá, miszerint a születéskor várható átlagos élettartam utóbbi években észlelt negatív tendenciájában a vállalatok által említett hiányos modernizációs fok, illetve a félmegoldású modernizáció (pénz hiányában csak a termelés szempontjából fontos technológiát, technikát vették meg, így a munkaerő egészségi állapota védő berendezések hiányában jobban romlott mint a modernizáció előtti állapotban) is szerepet játszott a munkaerő elhasználódásában és hozzájárult, hogy a vállalatok a 45—50 feletti munkaerővel sok esetben nem tudtak mit kezdeni. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a férfiak 1949 és 1970 közötti növekvő átlagos élettartama 1980-tól a visszájára fordult. 1980 és 1992 között a férfiak átlagosan 0,9 évvel kevesebbet éltek. De ebből a csökkenésből fél év az utolsó három évre, 1990—1992 közé esett, amikor 65,1 évről 64,6 évre csökkent élettartamuk. Bár a nők még mindig tovább élnek, de a 80-ig tartó javulást 1990 és 1992 között stagnálás váltotta fel (73,7 év) (KSH 1994:21.).

Az ipari vállalatok többségének a fizikai munkaerőre vonatkozó negatív véleménye általában megváltozott a *magasan kvalifikált* munkakörre vonatkozóan. Bizonyos területeken, pl. a kutatásban, fejlesztésben, egyes vezetői szinteken, pl. gazdasági vezető, főkönyvelő, ahol nagy volt a nők aránya, az előzőekkel ellentétben kifejezetten előnyös volt a hosszú szakmai tudás, így a kor is, és egy 54—55 éves, de még nyugdíjas nő is keresett és jól megfizetett munkaerőnek számított.

Az értelmiségiekhez képest kevésbé előnyös, de a fizikaiakkal szemben mindenképpen *jobb pozícióban* voltak a *szellemi* munkakörben dolgozó 50 év körüli nők, akiket a cégek a fizikaiaknál kevésbé elhasználódtaknak ítélték meg. A vizsgált vállalatok jellegéből adódóan a vállalatok többsége elsősorban a termelés és a hozzá kapcsolódó területeken épített le létszámot. Így természetes, hogy az ipari nagyvállalatok szívesebben váltak meg egy 50—52 éves fizikai munkakörben foglalkoztatott nőtől, mint egy 55 éves férfitől, mert értékelésük szerint egy férfit, annak biológiai adottságainál fogva könnyebben tudtak gyáron belül a különböző részlegek között mozgatni.

A korengedményes nyugdíjazás férfit és nőt egyaránt érintett, mivel a termelési folyamatban a férfiak végezték a szakmunkát és őket szolgálta ki a betanított vagy segédmunkás női munkaerő. Ha egy termelési folyamatban csökkentették a létszámot vagy egy részleget bezártak, akkor körülbelül egyforma arányban küldtek el férfit és nőt. Ez alól csak azok a gyárak képeztek kivételt (pl. az elektrotechnika), ahol a munkaerő nagyobb részét nők alkották.

A cégek dolgozóikat soha nem „kényszerítették” korai nyugdíjba vonulásra, de a törvényadta lehetőséget, a nyugdíjkorhatár előtti 5 éven belüli korengedményes nyugdíjazás eszközét tudatosan alkalmazták. Mindig a vállalat gazdasági körülményei, piaci lehetőségei, tulajdonosi felfogása, tulajdonosainak összetétele határozta meg, hogy a „karcsúsítás” mértéke mekkora. A nagyon piacorientált, nyereséges profitéhes szemléletmód, különösen többségi külföldi tulajdon és a szorító, veszteséget termelő gazdasági körülmények egyaránt hasonló viselkedést eredményezhettek.

Általánosságban mégis megfogalmazható, hogy a vállalatok jelentős része a

korengedményes nyugdíjat először csak szűkebb körben vezette be. Az országos tendenciákkal egyezően ezt a lehetőséget kezdetben csak a közvetlenül a nyugdíjkorhatár előtt álló korosztályok számára ajánlották fel. Később ezt bővítették a törvény engedte végső határig, öt évig. Néhány profitcentrikus cég azonban rögtön a fiatalabb korosztályokat is bevonta a korengedményesek körébe.

A korengedményes nyugdíjazás lehetősége elsősorban a fizikai munkakörben a nők számára volt vonzó. Egyrészt mert alacsony kvalifikáltságuk miatt félték az alkalmazkodástól, az újfajta technológiáktól, infrastruktúrától és szemléletmódtól. Másrészt mivel 1991–1992-ben a levegőben lógott az 1993-tól életbe lépett fokozatos nyugdíjkorhatár emelése, melynek értelmében a női nyugdíjkorhatárt 2000-ig fokozatosan 60 évre emelik. A két rossz, a lehetséges munkanélküliség vagy a nyugdíjas tengődés közül a nők a kevésbé rossznak tűnőt, a biztos életszínvonalcsökkenést választották. (Az esetleges végkielégítés is csak rövid távon ellensúlyozta ezt a folyamatot.) A vállalatok többsége ugyanis úgy nyilatkozott, hogy a korengedményes nyugdíj eszköze nélkül az 50 év fölötti nőket kénytelenek elbocsátani, mert már a 40 éven felüliek átképzését is tehernek vagy egyenesen lehetetlen vállalkozásnak tartják.

A munkaerőpiaci paradigmaváltás

Ezzel a munkaerőpiacon az ipari szektorban megváltozott az idős és a fiatal fogalma. A vállalatok többsége a szocialista gazdaságban a 40–45 éveseket még fiataloknak tartotta. A politikai struktúra, a párt ellenőrző szerepe a munkahelyeken is érvényesült. Előléptetés a pozíció betöltéséhez szükséges, politikai és társadalmi funkciók miatt csak bizonyos kor után volt lehetséges. De a munkaerőpiac a nyugdíjhoz közel álló, illetve a nyugdíjkorhatáron felüli dolgozóit elsősorban gazdasági és szociálpolitikai kényszer miatt nem diszkriminálta. Az átlagbér, a rosszul fizetett munkakörökben fennálló munkaerőhiány következtében a vállalatok kifejezetten számítottak az idősebb korosztályok olcsó munkaerejére (Széman 1989, 1990). A szocialista vállalatok 65–70 évnél húzták meg azt a korhatárt, amely fölött nem szívesen foglalkoztattak munkaerőt. Az időskor felfelé tolódását a munkaerőpiacon egyéb tényezők is segítették. A 40–45 év alatti korosztályt a társadalom is fiatalnak ítélte meg. Az okok közül csak néhányat említünk: a rossz lakáskörülmények következtében a szülőkkel együttlakó gyermekes házaspárok, az anyagi javak késői megszerzése (Boros 1993:21–23.), a döntési mechanizmusból való kizárás családon belül a feudális patriarchális szemlélet továbbélése. Ez a viselkedési minta jelentősen megváltozott napjainkra. A cégek elsősorban a 30 év alatti, az iskolákból, egyetemekről frissen kikerülő munkaerőre számítottak. Az sem volt baj, ha egy 18 éves fiatal nem volt szakképzett. Szívesebben vállalták egy teljesen tiszta lappal induló „tudatlan” fiatal képzését mint egy idősebb dolgozó átképzését. A gazdaságban fennálló új követelmények miatt ezt a képzést többségükben belső tanfolyamokon végezték. Az *öregség munkaerőpiaci fo-*

galma 20—30 évvel előbbre tolódott. A vállalatok nemcsak nyugdíjas dolgozóikat küldték el, de a privatizáció során, a leépítéskor, átlagban 5—15 évvel fiatalították vállalatuk korstruktúráját. Adott esetben ez az idősebb korosztályok teljes eltűnésével járt. Bár a vállalatok különféleképpen alkalmazták a korengedményes nyugdíjazást, pl. azt csak egy bizonyos időintervallumban tették lehetővé, csak bizonyos korosztályokat vontak be, a munkaerőfőléleg humánus levezetésén túl ez az eszköz alkalmas volt a munkaerő minőségi cseréjére is. A korengedményes nyugdíjazás következtében ugyanis a szükségesnél is több munkaerő hagyta el a cégeket, hirtelen egész üzemszerek ürültek ki, akiket részben pótolni kellett. Mind fizikai, mind szellemi területen különösen szívesen vettek fel fiatal kreativitást, nagy adaptációs készséget, új technológiai folyamatok megtanulását kívánó munkakörökre. A fiatalokat újsághirdetéssel, informális csatornákon, iskolák megkeresésével, sokkal ritkábban munkaerő-közvetítőkon keresztül toborozták. Ezzel a szemléletváltással megnyílt a fiatalok számára a munkahelyi karrier lehetősége. Egy 28—35 éves fiatal minden nehézség nélkül főnökévé válhatott a korban jelentősen felette álló, a munkaerőpiacon hosszabb időt eltöltő idősebb kollégájának. A fiatal önállóan dönthetett, sőt ezt el is várták tőle. Mégis a kutatás során a fiatalok esetében is megjelent egy veszélyeztetett réteg, a kisgyermekes anyák. Egy részüket éppen adott életszakaszuk miatt fenyegette a munkaerőpiacról való kiszorulás. Az új Munkatörvénykönyv ugyanis egy hónap kötelező munkahelybiztosítást ír elő a gyedről, gyesről visszatérő nők esetében. A vállalatok jelentős része csak erre az egy hónapra vette vissza az érintetteket. Volt olyan cég is, ahol még a gyed alatt végkielégítést adtak neki. Pl. ez volt a helyzet az egyik vidéki vállalatnál, amelynek egyik egysége a privatizáció során új tulajdonos kezébe került, s e közben a régi létszám 42%-át felszámolták. Felszámolás alá kerültek a korengedményes nyugdíjasok, a gyeden, gyesen lévők és a sorkatonák. Vidéki városról lévén szó, ahol a munkanélküliség már jelentős méreteket öltött, a nőknek gyakorlatilag semmilyen más munkalehetőségük nem volt. A végkielégítés nem segített a munkahelyteremtésben, a magán szféra felé mozdulásban. Esetleges ingázásukat, máshol történő elhelyezkedésüket nehezítette vagy lehetetlenné tette a kisgyermek. Ezzel ellentétes viselkedés csak ott volt tapasztalható, ahol a speciális gyártási folyamatok (pl. jó szem, gyors kéz, aprólékos munka) miatt szükség volt a 30—35 év alatti női munkaerőre. Ilyen esetekben a vállalat visszavárta, sőt esetenként pozitívan diszkriminálta a fiatal női munkaerőt.

A „statikus” kép

A munkaerő fiatalodását jelző folyamatokkal ellentétes kép csak a kontrollként a mintába vett, még privatizálatlan vállalatoknál mutatkozott. Itt lényeges változás nem történt a korstruktúrában, noha enyhe mértékben ezek a cégek is éltek a korengedményes eszközökkel. Ugyancsak hasonló „statikus” állapot vagy enyhe elmozdulás volt megfigyelhető a privatizálás igen kezdetleges stádiumában

lévő, igazi tulajdonossal még nem rendelkező egy-két vállalatnál. Külön figyelemre méltó, hogy az egyik tiszta magyar tőkével rendelkező, privatizált cégnél annak ellenére nem volt a vállalat korstruktúrájában elmozdulás, hogy alkalmazták a korengedményes nyugdíjazást, a korhatár szigorítást, s a „kényszernyugdíjazást”. De ezzel párhuzamosan nem történt meg a termékstruktúra cseréje, a technológia és az általános humánpolitika modernizációja. Bár a management korszerűsítésről beszélt, annak nem voltak kézzelfogható nyomai, nem törekedtek technikai korszerűsítésre. Gondolkodásmódbeli váltás sem történt, aminek következtében a fiatal tehetséges munkaerő egy része önként, a nagyobb munkahelyi karrier reményében többnyire konkurens vállalatokhoz távozott.

Banki—pénzügyi szektor

A bankok általános jellemzői

Az ipari vállalatokétól merőben eltérő viselkedést mutattak az időséssel szemben a bankok. A probléma megértéséhez szükséges e szektorra jellemző néhány sajátosságot röviden megemlíteni.

A banki szektort korábban egy-két nagy bank uralta. Ezekből a szocializmus alatti gazdasági nyitás korszakában, a 80-as évek közepén, zömmel a korszak végén, 1987—1989, közt felső kezdeményezésre új bankok létesültek, és megkezdődött a régiók *átalakulása*. E periódusban alakult ki a *kétszintű bankrendszer* a kereskedelmi és lakossági tevékenységek párhuzamos végzésére. A gyakorlatban ez a tevékenységi körök bővülését és a korábbi monopolhelyzet — pl. egy bank végezte a lakossági szolgáltatásokat, egy másik a kereskedelmi tevékenységet — feloldását jelentette.

E korszakban számos új bank jött létre. Az új bankok többsége jó infrastruktúrával indult. Pl. 10 főre jutott 8 számítógép, tevékenységük pedig erős üzleti orientációt mutatott.

Az ipari szektorral ellentétben a *privatizációs folyamat* másként érintette a bankokat. A bankok többsége továbbra is a magyar állam közvetlen vagy közvetített tulajdonában maradt. Más esetekben a külföldi tulajdon aránya 20—30%-ot ért el, s 18—25%-ot az egyéb tulajdonforma. Volt olyan bank is, amely túlnyomó többsége állami, a fennmaradó hányad lakossági és magántársaságok tulajdonában volt. A magánszemélyek részvénye a gyakorta hatalmas, több milliárdos alaptőkéhez képest kis szerepet játszott.

A 90-es évek gazdasági-társadalmi változásai a már a 80-as évek végén is meglévő üzletorientált banki szemléletet nemhogy megtörték, de tovább erősítették. Ezért az ipari és a banki szféra helyzete erősen különbözött egymástól. Míg az ipari szektorban az átállás *diszkontinuitást* idézett elő, a banki szektort a 80-as évek végén lezajlott állami beavatkozásnak köszönhetően a *kontinuitás* jellemezte. Annak ellenére kontinuitásról kell beszélnünk, hogy a 80-as évek végén ki-

alakított kétszintű bankrendszer nyugati szintre való fejlődését számos feltétel gátolta pl. szabályozási, költségvetési problémák, elvonások stb. Ezen túl ismeretlen tényezők is voltak az egyenletben. A vállalatok átalakulással együttjáró bizonytalan helyzete miatt a bankoknak egyre nagyobb kockázatot jelentett a hitelezés. A sok rosszul kihelyezett hitel miatt a bankok különösen problematikus időszakot éltek 1991-ben és 1992-ben a csődtörvény életbelépésével. A csődtörvény következtében 1992-ben a KSH szerint nyilvántartott 67 431 jogi személyiségű gazdasági szervezetnek már 3,1%-a ellen (2145) indult csődeljárás. Az ipari ágazatban ez az arány 5,3%-ot (14 796-ból 788 ellen), az építőiparban 3,4%-ot (8687-ből 298 ellen), a mezőgazdaságban pedig 10%-ot (375-ből 373) ért el (*Statisztikai Havi Közlemények* 1992/12, KSH:97.).

Más források szerint 1992-ben az összes vállalat 6%-a jutott csődbe (69 386-ból 4169). A legerőteljesebb volt a folyamat az állami tulajdonú vállalatok között. 22,5%-uk ellen indult a jelzett évben csődeljárás. Őket követték a mezőgazdasági szövetkezetek 13,9%-kal (*Igazságügyi Minisztérium, az APEH adatai, feldolgozva Laky, T.: A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok, Nesporova—Simonyi* 1994: 10). 1992 végén további 5000 vállalat esetében még nem fejeződött be a csődeljárás 2700 esetben pedig kérdéses volt a csődeljárás megindítása (*Nesporova—Simonyi* 1994:9.).

A csődeljárás során tönkrement vállalatok vissza nem fizetett hiteleit egyedül a bankok nem tudták korrigálni. Így az államnak kellett beavatkozni hitelkonszolidációval, majd 1993-ban bankkonszolidációval.

A bankok viselkedése a munkaerővel szemben

Általános jellemzők

A fent vázolt folyamatok következtében a rendszerváltással a 90-es évek elején az ipari ágazatban tapasztalt leépítési hullám e szektort *nem sújtotta*. Az új bankok terjeszkedtek, és így munkaerőre volt szükségük. Pl. az egyik országos méretűvé nőtt, 1988-ban megalapított bank 1988-as induló létszámát 1993-ra 59-szeresére növelte, ami jóval meghaladta az 1000 főt. A régi bankok sem építették le a létszámot, részben, mert az újak elszívták munkaerejük egy részét, részben mert tevékenységi körük szélesedése miatt új munkaerőre volt szükségük.

Akár új, akár átalakuló bankról beszélünk közös vonásként emelhető ki a *nők magas aránya*. Ez általában 70%-ot ért el, s ez az arány egészen a középvezetői szintig megmaradt. Magas vezetők között ez az arány a férfiak javára megfordult, s az esetek többségében csupán a nők 10—20—30%-a tartozott e körbe. Az új bankoknál ez a trend kevésbé volt érzékelhető.

Sem a régi sem az új bankok nem diszkriminálták dolgozóikat kor szerint. Mégis e két csoporton belül volt némely eltérés korstruktúra és az idős dolgozókkal szembeni viselkedés tekintetében, amelyet még regionális tényezők, helyi adottságok is tovább finomítottak.

Régi bankok

A fővárosban a régi bankok, amennyiben munkaerőt vettek fel mind a felső vezetők (vezérigazgatótól a fősztályvezetőig), mind a középvezetők körében, a 45 évet jelölték meg jelentkezési korhatárnak. Úgy vélték, hogy az 50–55 éves pénzügyi gyakorlatú munkaező a bank tevékenységi körében bekövetkezett változásoknál kevésbé rugalmas. Az előbb említett korhatárt mégsem tekintették kizárólagosnak. A felvételnél elsősorban szakmai szempontok (a bank konkrét célja, az adott szakterület, a munkakör, beosztás), az iskolai végzettség, gyakorlati idő, személyiség, az esetleges nyelvtudás, öltözködés voltak meghatározók. Így a gyakorlatban előfordult, hogy a meghirdetett állást egy 50 éves töltötte be.

A banknál régebben ott dolgozó munkatársak esetében nem volt ilyen megkötés. Természetesen nem jelentette ez azt, hogy az idősebb dolgozóktól megváltak volna.

Ez az idősekkel szembeni *toleráns szemlélet magas átlagéletkort* eredményezett a vezetők körében, amely jelentősen különbözött főváros-vidék vonatkozásban. A központi vezetőknel a 45,6 év csaknem egyezik a toborzásnál célként megfogalmazott életkorhatárral, a 45 évvel. Megyei vezetőknel azonban ez már felemelkedett 47,6 évre, ami 2 évvel magasabb volt az előző értéknél. A legmagasabb átlagéletkort, 48,3 évet a budapesti hálózati vezetők körében mérték, ami igazolja, hogy a régi bankok nem váltak meg a hosszú ideje náluk dolgozó tapasztalt munkaerőtől.

Egy többezres tradicionális bank átlagéletkor-kimutatása 1993-ban

Központi vezető 45,6 év	Megyei hálózati vezető 47,6	Bp.-i hálózati vezető 48,3
Központi dolgozók nyugdíjasokkal 40,7	Megyei dolgozók nyugdíjasokkal 39,4	Bp.-i hálózati dolgozók nyugdíjasokkal 38,9
Központi dolgozók nyugdíjasok nélkül 39,1	Megyei dolgozók nyugdíjasok nélkül 38,5	Bp.-i hálózati dolgozók—nyugdíjasok 37,8
Nyugdíjasok és részmunkaidősök aránya az összes központi dolgozónál 7,5%	Nyugdíjasok és részmunkaidősök aránya az összes megyei dolgozó esetében 7,2%	Nyugdíjasok és részmunkaidősök aránya az összes budapesti hálózati dolgozónál 5,2%

A statisztika szerint a beosztottak körében az átlagéletkor a központban, a fővárosi fiókokban és vidéken hirtelen egyaránt jelentősen csökkent. A beosztott dolgozók összessége a központban középkorú volt. Átlagéletkoruk alig haladta meg a 40 évet (40,7 év), s ebben a számban benne foglaltatnak a nyugdíjas és

részmunkaidős dolgozók is, akiknek aránya az alkalmazottaknak a 7,5%-át alkotta.

A nyugdíjasok és a részmunkaidősök aránya csaknem azonos volt a *megyék* esetében is, 7,2%, de az átlagéletkor itt még tovább csökkent 39,4 évre. A központhoz képest a megyék 1,3 évvel fiatalodtak.

Ennél erőteljesebb fiatalodást csak a budapesti hálózatok mutattak. Itt volt a nyugdíjasok és részmunkaidősök aránya a legalacsonyabb, 5,2% és az átlagéletkor a legalacsonyabb, 38,9 év.

Az átlagéletkor csökkenése vezető beosztottak között

Központban	Megyei szinten	Budapesti hálózatban
4,9*	8,2*	9,4*
6,5**	9,1**	9,8**

* Csökkenés a nyugdíjasokat is beleértve

** Csökkenés nyugdíjasok nélkül

Több fontos jelentése van ezeknek a statisztikáknak.

1. A tradicionális bankok az ipari szektorral ellentétben nemhogy nem szorultak a korengedményes nyugdíj eszközének használatára, de továbbra is foglalkoztattak *nyugdíjas munkaerőt*, ami csaknem teljesen megszűnt az ipari vállalatok esetében. E tradicionális bank adatai is mutatják, hogy esetükben a nyugdíjasok szerepe nem igen változott. Arányuk egy nagy bank összlétszámában három évvel a rendszerváltás után (1993-ban) is közel azonos (7,5%, 7,2%, 5,2% — ebben az arányban benne foglaltatnak a részmunkaidős dolgozók is) volt mint a nyugdíjasok aránya az 1986-os munkaerőforrásban (6,2%) (*A nemzetgazdaság munkaerőmérlege* 1992. január 1., 1992:6.).

2. A vezetőkhöz képest a beosztottak, a nyugdíjasokat és a részmunkaidőseket is beszámítva, 4,9—9,4 (nyugdíjasokkal), illetve 6,5—9,8 évvel (nyugdíjasok nélkül) voltak fiatalabbak.

3. A főváros, ahol a *hálózati fiókokban* beosztottként a bank összlétszámának 22,5%-a dolgozott, *fiatalodott legjobban*. Ezt feltehetően a főváros kiemelt helyzete, különös húzóereje magyarázza.

4. A *felsővezetői szinten a középkor határán lévő, az alsóbb kategóriába sorolt vezetőknél* a tapasztalt *idősödő* munkaerő dominált, míg a fiókoknál, ahol fontos volt az ügyfélforgalom, nagy számban alkalmaztak fiatalabb korosztályokba tartozókat, akik a technika és a banki tevékenységek vonatkozásában az újat gyorsabban tanulták.

Összességében az egész állományra kivetítve (nyugdíjas dolgozókkal együtt) az *átlagéletkor a 40 évet* közelítette meg. De nyugdíjas munkaerő nélkül is a korhatár közelített a 40-hez, 38,4 év volt, ami összefügg a bankba több évtizede belépett viszonylag nagyszámú fiatal munkaerő természetes öregedésével.

Az új bankok

Az új típusú követelményrendszer és a rövid múlt miatt a nemrég alakult bankokban a dolgozók *átlagéletkora* általában igen *alacsony* volt: *30—35 év*. Az egyik új, nagy létszámú bank esetében az átlagéletkor mind a *felsővezetőknél*, a *banki tevékenység* egyéb területein a bank megalakulása óta, mely 5 évet ölelt fel, *mindössze 32 év* körül mozgott. Ennek oka, hogy az új bankok igen fiatal gárdával indultak. A természetes fogyásra vonatkozó statisztikák is azt mutatják, hogy alig akadt nyugdíjaskor közelében lévő alkalmazottjuk. Pl. a már említett felfejlődött új banknál a létszám *0,1—0,2%-a* hagyta el a munkaerőpiacot nyugdíjazással.

Egy kisebb bank esetében az egyik vidéki fiók még ennél is érdekesebb képet mutatott. Az ott dolgozók átlagéletkora 25 év volt. A bankok ugyanis olyanokat alkalmaztak szívesen, akikkel *legalább tíz évre* előre lehetett számolni, és akikben nagy volt a becsvágy, az ambíció, a kreativitás, olyan tulajdonságok, amelyek egy új bank kialakulásához elengedhetetlenek. Ezért sok bank szívesen alkalmazott *30 alatti*, a *körül munkaeőt mind a beosztottak, mind a vezetők között*. A már idézett országos méretűvé nőtt bankban pl. a vezérigazgató életkora alig haladta meg a 30 évet, s több igazgatói szintű munkakörben is fiatalok, köztük nők dolgoztak. A fiatal korosztály alkalmazásával magyarázták gyors és dinamikus fejlődésüket. A munkaerőtoborzás többnyire informálisan történt, de támogatták a fiatalok ösztöndíjas tanulását is. Cserébe a végzősnek meghatározott ideig a banknál kellett dolgoznia. Erre azért volt szükség, mert a később létrejött bankok magasabb fizetésért az alig néhány éve alakultaktól is elszívták az elsősorban fiatal munkaerőt.

Képzés nélkül az újonnan alakult bankok nem maradtak volna életképesek. A munkaerőgond néha kényszermegoldásokat is szült. Pl. a már említett vidéki fióknál a vezető 22 éves középiskolát végzett munkaerő volt, aki munka mellett képezte magát tovább. Ez a helyzet ismét összefügg a bankok fejlődésével.

A megnövekedett munkaerőkereslet miatt ugyanis a szakmában erős volt a munkaerőcsábítás mind az igen új, az új és a régi bankok részéről. A bankok, ahol lehetett az eltávozott munkaerőt elsősorban fiatalokkal pótolták, akiket aztán belső és külső képzésben (bankárképző) részesítették. A képzés célja kettős volt:

- A korábban elért minőségi szint megtartása és továbbfejlesztése a banki műveletek többrétűvé tételével és a szolgáltatások színvonalának emelésével.
- Olyan szakembergárda kialakítása, akik közül nehézség nélkül lehet az esetleg eláramló munkaerőt pótolni. Noha a képzésbe elsősorban a fiatalokat vonták be, nyitva állt az út a középkorú munkaerő előtt is.

Összességében elmondható, hogy az újonnan alakult bankok magjában többnyire igen alacsony volt az átlagéletkor, 32—35 év körül mozgott, de voltak olyan régiók, ahol az átlagéletkor 25 évre csökkent. A tradicionális bankokkal összehasonlítva általában három-hat évvel alacsonyabb volt a munkaerő életkora az új

bankok esetében mind a beosztottak, mind a vezetés körében. Az átlagéletkorból egyenesen következik, hogy az új bankokban sokkal kisebb arányban fordult elő a középkorú, 40-es és az ettől idősebb munkaerő. A kép mégsem egyszerűsíthető le ennyire.

A korstruktúra vonatkozásában általában *eltérés* mutatkozott a *főváros és vidék* között. Vidéken, ahol egyszerre sok bank jelent meg, a munkaerőelcsábítás (a kis számú fiókbankok miatt) egy idő után kifulladt. Az új bankok vagy *a*) a teljesen fiatalok felé fordult, s akár képzettség nélkül is felvette őket, vagy *b*) munkaerő-szükségletét más, nem bank szakmában dolgozó cégek pénzügyi, már idősebb szakembereivel oldotta meg.

A második esetben „külsősök” kerültek be a bankszakmába. Ez a szakembergárda valamivel idősebbé tette a vidéki új bankok átlagéletkorát a fővároshoz (központhoz) képest:

- *a felsővezetőknél a 32—35 év helyett az átlagéletkor 30—40 között mozgott, de közelebb állt a 40-hez,*
- *a szolgáltatásnál 35—45 évet ért el. Ez elsősorban a nőket érintette,*
- *a hitel kihelyezéseknél, ahol szinte kizárólag férfigarnitúrával dolgoztak, még magasabb volt a szóródás, 35—50 év.*

Azok, akik a második megoldást választották, abból indultak ki, hogy egy banknak szüksége van kreatív és mechanikus tevékenységeket végző munkaerőre. A mechanikus és egyhangú, de tapasztalatot igénylő munkakörökben szívesebben alkalmaztak *középkorú vagy idősebb* munkaerőt.

Úgy vélték viszont, hogy a *kreativitás* nem viseli el az egyhangú munkát, ezért a fiatalok többsége kevésbé alkalmas mechanikus banki feladatok megoldására. Ugyanakkor egy idősödő munkaerőtől már nehezebb a bank által a talponmaradáshoz, a terjeszkedéshez elengedhetetlen nagyszámú új ötletet elvárni.

Ez a munkaerőpolitika így teret engedett az *idősebb 50* éveseknek, nőknek és férfiaknak egyaránt. Úgyszintén sok volt az idősebb nő vagy férfi az ilyen típusú munkaerőpolitikát folytató bankoknál fiókvezetői szinten is.

A középkorú, 40—45 éves, még lendületes, de már tapasztalt munkaerőt, az irántuk megnyilvánuló nagyobb bizalom miatt (90%-ban férfiakat) az üzleti résznél alkalmazták.

A második csoportba tartozó új bankok az idősekkel szemben semmiféle diszkriminálást nem alkalmaztak. Sőt, az idősödő munkaerő tudatos alkalmazására törekedtek. Tapasztalataik szerint bizonyos területeken a *legjobb eredményeket akkor érték el, ha időst és fiatalot párosítottak*. Ilyen terület volt a hitelkonstrukció, ahol általában egy 30 év alatti jó teherbírású fiatal és egy tapasztalt idősebb, 50 körüli férfi dolgozott együtt.

A fenti munkaerőpolitika egyenes következménye, hogy a bankok nem éltek a korengedményes nyugdíjazás lehetőségével. Semmilyen leépítés nem volt. A munkaerő vidéken is természetes módon távozott a munkaerőpiacról. De többségük nyugdíjast mégsem alkalmazott.

E nem diszkrimináló, tudatos magatartás a nemeket is a bank szempontjából a legelőnyösebb munkakörökben alkalmazta szívesen. Ez sok esetben azzal járt, hogy bizonyos munkakörökben egyáltalán nem alkalmaztak nőket. Pl. a bankok üzemeltetésére, működésére vonatkozó gazdasági feladatokat férfiak látták el. A vezetés véleménye szerint a férfiak alkalmasabbak a kockázatok vállalására, gyorsabban hoznak döntéseket, nagyobb a látókörük.

A főkönyvelői feladatokat ellátó gazdasági vezető viszont csaknem minden esetben nő volt. Ezt a nők rendkívül alkalmas precíziós, adminisztrációs képességével magyarázták.

A magas szintű vezetők között megnyilvánuló férfi túlsúly további okaként (kivételek természetesen itt is voltak!) hozták fel a kétkeresős családmódellet, ami miatt a nők elfoglaltabbak és képtelenek a bankok magas teljesítménnyel egybekötött piaci érdekeit követni. Hangsúlyozták, hogy egy új, terjeszkedő vagy pozícióit megőrizni kívánó bank esetében a munkaóra nem 8 órából, hanem ennek a többszöröséből áll, amit egy családban élő nő csak ritkán képes vállalni, különösen nem a kisgyermekes életciklusukban. Márpedig az új bankok többsége úgy vélte, hogy a karriert fiatalon kell megalapozni, s ezért erre a pozícióra vezetőknél a férfiak a megfelelőbbek. Minden esetben megjegyezték viszont egyedülálló, illetve a karriert előnyben részesítő nő lehetőségeit.

A középvezetők (fiókvezetők) körében sokkal jobb képet mutatott, jobb a nők aránya, mert a vezetés szerint az ilyen jellegű munkát ők pontosabban végzik. Úgy szintén túlnyomó többségben nők dolgoztak a banki szolgáltatásban (a pultok mögött) és az adminisztrációban.

Üzleti ügyekben, gazdasági vonalon, pl. hitel kihelyezéseknél viszont ismét előtérbe került a férfiak túlsúlya.

Az eddigi diszkriminációmentes, munkaerőt felszívó vagy azt megtartani szándékozó vizsgálatok egy lehetséges negatív tendenciát is érzékeltek, amely elsősorban a kis bankokat érinti.

Az 1994-re elszaporodott közepes és kisebb bankok, a negatív gazdasági folyamatok következtében félnek a konkurenciától, az összevonásokról, ami létszámleépítéssel jár. Ez természetesen kihatna az idősekkel szemben alkalmazott munkaerőpolitikára is. Ugyancsak kérdéses, hogy esetükben egy erőteljesebb, nagyobb nyugati tőkét bevonó privatizációs folyamat nem indítana-e el az idős munkaerőre nézve hátrányos folyamatokat. Ettől nem kell azoknak az új, erős bankoknak félniük, amelyek munkaerőstruktúrájukat eleve a modern követelményeknek megfelelően alakították ki.

Úgy tűnik, a nagy állami bankok felfutóban vannak, de legalábbis tartani tudják a korábbi szintet, s így a munkaerő esetükben természetes módon hagyja el a munkaerőpiacot, bár a kereskedelmi bankok privatizálása előidézhet „karcsúsítást”, s akkor elképzelhető, hogy az érintett bankok is élnek majd az ipari szektorban észlelt eszközökkel, amelyek között fontos helyet kapott a nyugdíjas munkaerőpiac csaknem teljes erodálása és a korengedményes nyugdíj.

Összegzés

A vizsgálat *jelentős eltérést mutatott a banki és az ipari szektor vállalatainak időssel szemben tanúsított magatartását illetően.*

Az *ipari vállalatok*, a privatizáció során munkaerőfőlegük lecsapolása, illetve a munkaerő cseréje miatt eredményesen alkalmazták a korengedményes nyugdíjazást. Amennyiben ez az eszköz nem állt a rendelkezésükre korszerűsítési, profitszerzési érdekekből egyszerűen elbocsátották időszedő, fizikailag rossz állapotban lévő dolgozóikat.

De miért szűnne meg ez a „humánus” eszköz? Az okok egyszerűek. A nagy számú korengedményes nyugdíjazáshoz szükséges fedezetet a vállalatok egyre nehezebben gazdálkodják ki, és a kezdetben fizetőképes cégek idővel a társadalombiztosítás adósaivá válnak. 1990 és 1993 között a tb-nek 6,7-szeresére nőtt a vállalatoknál a korengedményes nyugdíjak miatti kintlevősége, amelyek ma már csak milliárdokban mérhetők. A vállalat terheit az állam csak a már leírt esetekben fedezi. A nyugdíjbiztosításnak viszont mindenképp garantálnia kell a már egyszer korengedménnyel eltávozott férfi vagy nő nyugdíját. Ez az 1993-ban önállóvá vált nyugdíjbiztosítás egyik komoly gondja. Ha a korengedményes nyugdíjazás feltételei valamilyen okból szigorodnának, pl. a vállalattól egyszeri nagyobb vagy teljes összegű befizetést kérnének, az beláthatatlan negatív folyamatokat indítana el. Az időszedő korosztály jelentős rétegei maradnának szociális védelem nélkül. Különösen számítani műveletek nélkül is megjósolható, hogy *a vállalatok gyakrabban fogják alkalmazni az elbocsátást mint a korengedményes nyugdíjazást.* Ha ehhez nők esetében hozzárendeljük a fokozatos nyugdíjemelést, a következő kép vázolható fel. Az érintettek (a trend a férfiak esetében is bekövetkezhet!) legalább másfél évig ellátmány nélkül maradnak. Tételezzük fel, hogy egy 49 vagy 50 éves nő a korengedményes nyugdíj helyett elbocsátanak. Az illető munkanélkülivé válik és bekerül a munkanélküli járadék rendszerébe. Onnan, ha nem talál munkát, egy év múlva átkerülhet az önkormányzat hatáskörébe, ahol számára megadhatják (de nem kötelesek megadni) a munkanélküli segílyt. Fiatal kora miatt nem kapcsolódhat be a korai nyugdíjazás másik csatornájába, az előnyugdíjba, mivel az a nyugdíj előtt legfeljebb három évvel jár, s ő ekkor még csak 51—52 éves. Ha a munkanélküli ellátás feltételei is tovább romlanak — a rendszer bevezetése óta folyamatosan rosszabb feltételek között valósult meg: két évről másfél, majd egy évre csökkent — a helyzet még tragikusabb lesz. Az 50 éves korában elbocsátott nő legalább egy-másfél évre kiesik a szociális biztonság hiányos fogaskerekéből, jövedelem nélkül marad, átlagbér alatti fizetéséből nem lesznek felhalmozott tartalékai. Újraelhelyezkedési kísérlete — az ipari munkásság rossz egészségi állapotát, a vállalatok és az egész gazdaság újfajta követelményét figyelembe véve — biztosan sikertelen lesz. Nem véletlen, hogy az előnyugdíjba kerültek aránya 1992 I. félévére az 1991-es 6%-kal szemben 11%-ra nőtt. Előnyugdíjba pedig — mint már leírtuk — csak az mehet, aki legalább hat hónapig munkanélküli volt, nem talált magának munkát, nem tudták átképezni és 3 évvel a nyugdíjkorhatár előtt áll. Átgon-

dolt makro intézkedések nélkül az ördögi körforgásból nem lehet kitörni, az érintettek egyre nagyobb tömeget fogja a szociális fekete lyuk magába szívni.

A bankok, ezzel ellentétben, nem diszkrimináltak. Sőt a tradicionális bankoknál még a csaknem változatlan formában meglévő nyugdíjas munkaerőpiac is megtalálható. Bár minden esetben nagy számban alkalmaztak fiatal munkaerőt, a munkaerőpiaci távozás csatornáit hagyományosak maradtak, ami esetükben csak a természetes fogyást öleli fel. Ez is elsősorban a régi bankoknál érvényesül. Az újaknál az alacsonyabb korstruktúra miatti természetes fogyás (nyugdíjazás) még alacsonyabb.

A régi bankok és az új bankok többsége megtalálta a munkaerőpolitikai stratégiát és egyensúlyt, amelynek során a legjobb eredmény elérése érdekében, fiatal és idős munkaerőt együtt alkalmaznak, a korosztályokat párosítva, illetve egyes területekre specializálják az időseket és a fiatalokat. Ennek a diszkriminációmentes viselkedésnek az oka az ágazat elmúlt időszakban történő felfutásában rejlik.

Ugyanakkor itt is várható enyhe elmozdulás, mivel a gazdaság negatív helyzete hatással lehet a bankok tevékenységére. A bankokat erőteljesebben érinti a privatizáció és ez ugyancsak módosításokat idézhet elő a munkaerő létszámában. A folyamat elsősorban a kisebb bankokat, illetve bizonyos szakterületekre specializálódott bankokat érinti majd negatívan.

IRODALOM

- Boros L. (1993): Társadalmi integráció és társadalmi változás a szocializációs folyamatok tükrében. Budapest. Kandidátusi értekezés.
- Hojnik-Zupanc, I. (1994): Elderly in Slovenia under the Process of Transition. Ageing International, 1994. őszi szám, megjelenés alatt.
- Kohli, M.—Rein, M.—Guillemard, A.-M.—van Guntersteren, H. (eds) (1991): Time for retirement. Comparative studies of early exit from the labour market. Cambridge, New York, Melbourne, Press Syndicate of the University of Cambridge.
- KSH (1992): A nemzetgazdaság munkaerőmérlege. Budapest, KSH 1992.
- Laky T. (1993): A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Budapest: Munkaügyi Kutató Intézet.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1990 (1990). Budapest, KSH.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1991 (1992). Budapest, KSH.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv '93 (1994). Budapest: KSH.
- Munkaerőpiaci Információk (1991), 1991/7:4. Budapest. (különböző számai)
- Nesporova, A.—Simonyi, Á. (1994): Labour Market Developments in Hungary. ILO: Budapest.
- Novák M. (1990): Munka—munkahely—rokkantság, in: Széman (szerk.): Rokkantak—idősek: veszélyeztetettek? 24—40., Szociálpolitikai Értesítő 1990/3, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete—MTA Soros Alapítvány.
- OMK (1992): Statisztikai információk, Budapest.
- Országos Társadalombiztosítás Főigazgatóság (1991): Statisztikai Jelentés 1990: Budapest.
- Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, Statisztikai Tájékoztató (1990, 1991, 1992). Budapest.
- Statisztikai Havi Közlemények (1992), 1992/12, Budapest: KSH.

- Synak, B.* (1994): The Elderly in a Time of Social Transition: Poland, *Ageing International* 1994. őszi szám, megjelenés alatt.
- Szalai, J.* (1991): Exit from the state economy. In: Kohli—Rein—Guillemard—van Gunsteren (eds) (1991): 324—362.
- Széman, Zs.* (1990): Old and Hungry. Budapest. Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences.
- Széman Zs.* (szerk.) (1990a): Rokkantak—idősek: veszélyeztetettek? Szociálpolitikai Értesítő 1990/3, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet—SOROS Alapítvány.
- Tardos K.* (1993): Feláldozott egészség (Munkások, munkakörülmények, betegségek), kandidátusi értekezés, Budapest: kézirat.

Megjegyzés: a címnél jelzett csillaggal meg kell jelölni, hogy a tanulmány az Aktív Társadalom és az OTKA (Jóléti pluralizmusaz időződő munkaerő c. témában) támogatásával készült.

SZÉMAN, ZSUZSA

OLD AT THE AGE OF FORTY?

New forms of Leaving the Labour Market

Summary

As part of a bigger research project, the author has studied the changes that have taken place in the traditional forms of leaving the labour market after the systemic change of 1989. The labour market of pensioners has disappeared, and in addition, the different forms of early retirement have become dominant (pre-retirement, anticipatory retirement, disability pension). The form of pre-retirement has been most favoured on the macro level as well as by the firms, which, in the industrial sector has become one of the most humane means of draining labour during the course of privatisation. Companies have shed 15 to 30 percent of their labour force as a result of privatisation and mainly used the methods mentioned above in order to get rid of the older segment of manpower. Hence there has been a change of paradigm in the labour market of the industrial sector, where manpower has become significantly younger.

The banking sector shows different trends. In the late 80s the sector set out along the path of capitalist transformation and a flourishing period has begun. Labour force was needed as besides the traditional banks new ones were founded. The new ones tried to drain labour from the old banks. Experienced labour was given excellent salaries, the on the job, and full time training of young employees was offered, or well-trained young people were employed right from the outset. Whereas in the traditional banks labour had a natural ageing, in the new ones the average age of the staff has been so low that no pre-retirement whatsoever could be employed.

The present paper gives an insight into the tendencies of the labour market in the two sectors of industry and banking, on the basis of in depth interviews in several parts of the country.

MUNKAERŐPIACI FOLYAMATOK LENGYELORSZÁGBAN

1. Bevezetés

A munkaerőpiac kialakulása a piacgazdaságba való átmenet integráns része. Az átalakulási folyamat ezen aspektusát nem szabad alábecsülni, ha az ember arra gondol, hogy 1990 óta a munkanélküliek száma jelentősen megugrott, s a munkanélküliség égető gazdasági és társadalmi problémává vált. A munkanélküliek száma 1993. december 31-én elérte a 2,8 milliót, a munkanélküliségi ráta pedig a 15,7%-ot, ám az egyéni parasztgazdaságokon kívül foglalkoztatottak arányában e ráta magasabb, kb. 25,2%. A munkanélküliek 52,2%-a nő, 7,1% frissen került ki az iskolából, a regisztrált munkanélküliek 44,8%-a pedig több mint 12 hónapja volt munka nélkül. Egy betöltetlen és a munkaerő-hivataloknál bejelentett munkahelyre átlagosan 133 munkanélküli esett, de ebben országreszenként jelentős eltérések vannak.¹ A munkanélküliség növekedése — ami 1994 első hónapjaiban is tapasztalható — az ország gazdasági fejlődését fenyegeti, s a már elért pozitív eredményeket (mint például a gazdasági növekedés és a süllyedő infláció) is megsemmisítheti.

A munkaerőpiac hatékonysága, valamint a munkaerőpiacnak az emberi erőforrások allokációs mechanizmusaként működő funkciójának érvényesülése több tényezőtől függ. *Kaufmann* alapján e tényezők „piaci”, „intézményesült” és „társadalmi-kulturális” feltételekként definiálhatóak.² A munkaerőpiacon lezajló változások bemutatásánál *Kaufmann* felosztását elemzési bázisként kívánjuk kezelni és a továbbiakban az egyes faktorokat a lengyel valóság figyelembevételével vizsgáljuk.

A gazdasági feltételek csoportjába olyan faktorok sorolhatók, mint a bruttó társadalmi termelés, az inflációs ráta, a termelékenység, a privatizáció, a munkaképes korú népesség és a mobilitási folyamatok.

* Dr. Alicja Mis és Dr. Aleksy Poczowski a „Akademia Ekonomiczna Krakow” munkatudományi tanszékének adjunktusai. Kutatási területük a munkaerőpiac és az emberi erőforrások gazdaságtana. Az itt közölt tanulmány eddig még nem került publikálásra.

Az intézményesült feltételek címkéje alá olyan problémák tartoznak, mint az állam politikája, a szakszervezetek tevékenysége és a munkaadók szervezetei. Társadalmi-kulturális feltételek alá sorolandók a lengyel társadalom azon szociológiai, pszichológiai és kulturális változásai, amelyek a munkaerőpiaci folyamatok alakulásához kötődnek.

2. Gazdasági feltételek

1993-ban a lengyel gazdaság az egyik legmagasabb növekedési rátát érte el. A bruttó társadalmi termelés 4,5%-ra ugrott, az inflációs ráta alacsonyabb mint a megelőző években, jóllehet még mindig magas volt. A munka termelékenysége — a bruttó társadalmi termelés és az egy évben átlagosan foglalkoztatottak összefüggéséből számolva — is növekedő tendenciát mutatott. Az egy főre eső termelés 1990-ben 33,9 millió zloty volt, 1992-ben pedig 35,4 millió zloty.³ A következő táblázat adatai a lengyelországi bruttó társadalmi termelés és inflációs ráta alakulását mutatják Magyarországgal és Csehországgal összehasonlítva.

A bruttó társadalmi termelés változása (%-ban)⁴

Ország	1991	1992	1993
Lengyelország	-9,0	1,0	4,5
Csehország	-14,5	-6,7	0,0
Magyarország	-11,9	-4,6	-2,0

Inflációs ráták (%-ban)⁵

Ország	1991	1992	1993
Lengyelország	70,0	44,0	46,0
Csehország	55,7	11,5	14,5
Magyarország	32,2	21,6	21,0

A lengyel gazdaság eme legújabb pozitív jelenségei azonban semmi esetre sem tükröződnek vissza a munkaerőpiac mozgásában. Ennek egyik oka az 1990-es év első hónapjainak mély termelési visszaesésében keresendő. Ekkor ugyanis a termelés radikális csökkenésének semmiféle összehasonlítható következménye nem volt a foglalkoztatásra nézve, más szavakkal: a foglalkoztatottak száma lassabban esett vissza mint a termelés. Mindennek következtében a termelés fellendülése 1992-ben és 1993-ban még nem hatott a foglalkoztatottak számának emelkedésére. Sőt ezzel ellentétben tovább csökkent a foglalkoztatottak száma, de lényegesen kisebb ütemben. A foglalkoztatottak száma 1989 óta összesen több mint 2 millióval esett vissza, ami kb. 12%-os csökkenésnek felel meg. E negatív trend mindenekelőtt az ipart és az építőipart érintette, a kereske-

delem ellenben a foglalkoztatottak számának figyelemre méltó emelkedését könyvelhette el. Mindez persze azt is jelenti, hogy nemcsak a foglalkoztatottság szintje változott, hanem a foglalkoztatottság szerkezete is.

A szerkezeti változásra utal mindenekelőtt a foglalkoztatottaknak a magán- és az állami szektor közötti eloszlása. Az állami szektorban dolgozók létszámának csökkenése a magánszektorban dolgozók számának jelentős növekedésével áll szemben. Példaként említhető, hogy az állami szektorból 1989—1992 között elbocsátott 3,9 millió ember közül 2,2 millió a magánszektorban talált magának munkahelyet, akár mint munkavállaló, akár mint önálló vállalkozó.⁶ Megváltozott a munkavállalók és az önálló vállalkozók közötti arány is, az utóbbiak javára.

A foglalkoztatottság szerkezetének átalakulása az iparon belül is megfigyelhető. Jóllehet az ipar egészét tekintve a foglalkoztatottak száma 1989 után több mint 20%-kal csökkent, néhány ipari ágazatra a foglalkoztatottság növekedése volt a jellemző. Olyan ágazatokról van itt szó, mint az állatieredel-gyártás (+24%), a feldolgozó ipar (+20%) az élelmiszeripar (+18%), a színesfémipar (+5%), az energetika (+3%) A foglalkoztatottak száma leginkább a textiliparban (−40%), az elektromos eszközöket gyártó iparban (−32%), a bányászatban és kerámiaiparban (−25%) esett vissza.⁷

Az egyik legfontosabb faktor, ami a munkapiacot befolyásolja, az a privatizáció. 1993-ban a foglalkoztatottak több mint 60%-a a magánszektorban dolgozott, eltekintve a privát mezőgazdaságtól. A privatizáció folyamata leginkább a kereskedelemben haladt előre, itt majdnem 100%-os a magáncégek aránya, de a legtöbb építőipari cég is már magánkézben van. (E szektorban kb. 80%-os a magáncégek aránya). Az iparban az üzemek több mint 40%-át privatizálták, a szállítás területén ez az arány 20% fölött van. Az állam kezében maradt — miképpen korábban — a tudomány és a kutatás (e területeken majdnem 100%-os az állami tulajdon aránya), az iskolai oktatás, az egészségügyi intézményhálózat, a kultúra és a művészet intézményei. A privatizáció folyamata a legtöbb vállalat esetében az adott személyzeti struktúra megváltozásához vezet. Rendszerint e változás a foglalkoztatotti létszám redukcióját jelenti.⁸ Az empirikus felmérések-ből tudjuk, hogy az alkalmazottakat gyakrabban bocsátják el, mint a munkásokat.

A demográfiai folyamatok a munkaerőpiac fejlődését meghatározó legfontosabb faktorok közé tartoznak. Közülük is mindenekelőtt a munkaképes korú lakosság számának alakulására kell felhívni a figyelmet. Lengyelországban a munkaképes korú lakosság legnagyobb arányban 1971—1975 között növekedett (1,3 millió fővel), ettől az időtől kezdve a növekedés üteme csökkent, s 1986—1990 között érte el a mélypontot (0,4 millió fővel). 1986 és 1990 között a demográfiai folyamatok a munkaerőpiacon a statisztikai munkaerőhiány elmélyüléséhez vezettek, de ebben az időben az üzemekben olyan túlfoglalkoztatottság dominált, amit gyakran a konkrét munkahelyeken munkanélküliségként jelelnítették meg. A 90-es évek elejétől fogva újra a munkaképes korú lakosság növekedő trendje figyelhető meg. Az előrejelzések szerint a fiatal korosztályokból 1990—1995 között kb. 0,7 millió, 1996—2000 között pedig 1 millió fő lép majd

a munkaerőpiacra. E növekedés akkor következik majd be, amikor az átalakítás és a privatizációs folyamatok következményeképpen a korábban említett túlfoglalkoztatottság megszűnik. Mindez természetesen új feszültségeket eredményez a munkaerőpiacon.

A munkaerőpiaci kereslet és kínálat együttes játékában nagy jelentősége van a társadalmi mobilitásnak. Néhány ténnyel szemléltetjük az e problémakör területén lejátszódó fejlődést. 1992-ben 494 000 fő változtatta meg az állandó lakhelyét. Ez a szám kevesebb volt, mint az ezt megelőző években, ami arra utal, hogy a mobilitási hajlam a társadalomban csökkent. E tendencia mind a nőknél, mind a férfiaknál megfigyelhető. A migrációs egyenleg a határokon átlépő migráció esetében 1992-ben elérte a $(-)$ 11,6 ezer személyt, és süllyedő tendenciát mutat. A migrációs egyenleg azonban a külföldön határozott ideig dolgozó, lengyel állampolgárságukat fel nem adókat is tartalmazza, jóllehet az évekig tartó, külföldre irányuló migráció gyakran magasan kvalifikált munkaerőt érint. E jelenség az ország gazdasági fejlődésének szempontjából nagyon kedvezőtlen.

A mobilitás folyamatai jellemezhetőek a munkába állás és az elbocsátás jelzőszámaival is. E számok az elmúlt években a következőt mutattak: A munkába állás rátája az 1990-es 12,2%-ról 1992-ben 17,9%-ra ugrott. Az elbocsátási ráta ezzel ellentétesen a következő értékeket mutatta: 1990-ben $-23,0\%$, 1992-ben $-22,4\%$.⁹

3. Intézményes feltételek

A munkaerőpiac különleges módon és mértékben kötődik a lengyel gazdasági rendszer átépítéséhez. Más tényezőkkel szemben határozottabban képes a piacgazdaság megvalósítását befolyásolni. A munkaerőpiaci szervezetek létrehozása meghatározott intézmények szükségszerű alapítását jelenti, azokét melyek a munkaerőpiaci funkcióinak működéséért felelősséggel viseltetnek. Világosabban szólva, a munkaerőpiaci intézményei olyan szervezetek, melyek a munkaadók és a munkavállalók közötti érdekkonfliktusokat tárgyalások útján csillapítják vagy oltják ki.¹⁰

Az államnak az átalakulás folyamatában betöltött szerepe a munkaerőpiaci strukturális rendjének a munkaerőkereslet és munkaerőkínálat közötti egyensúllyal létrejövő alakzatain nyugszik. Szó van itt többek között a munkaerőpiaci aktív és adaptív vezérléséről, a munkanélküliség megoldásának módzatairól, a munkaerőközvetítésről és a munkaerőpiaci folyamatokba való állami beavatkozás formáiról. E terület feladatait szervezetileg speciális intézmények vállalják át.

Az állam különleges munkaerőpiaci szabályozó szerepe Lengyelországban abból a tényből fakad, hogy az állam még mindig a legnagyobb munkaadóként működik.¹¹ Az állami szektor széles részesedése az ország gazdasági életéből szorosan kapcsolódik a piacgazdaságra való átmenethez. E helyzetet a nyugati piacgazdaságtól eltérő tényezők hívták életre — nyugaton ugyanis az állam szerepe

a piac befolyásolására szorítkozik —, mivel Lengyelországban a tulajdoni viszonyok lassan végrehajtandó megváltoztatása áll az állami szerepvállalás hátterében.

A piaci folyamatok aktív szabályozását az állam többféle eszközzel szolgálja. A legfontosabbak közé tartozik a munkaviszonyok törvényi szabályozása. Az e területen megszületett normák a nemzetközi munkaügyi hivatal alapelveire és megállapodásaira támaszkodnak, például az Európai Szociális Charta standard előírásaira, ám e szabályok a lengyel adottságokat is figyelembe veszik.

Az állam legmagasabb végrehajtó intézménye a Munkaügyi és Szociálpolitikai Minisztérium, valamint az 1993. január 1. óta működő Munkaügyi Hivatal, amely speciális állami igazgatási szervezetként a munkaerőpiaci kérdésekért felelős. Mindkét szervezet a munkaerőpiaci politika aktív alakítója. A Munkaügyi Hivatal jelenleg három lépcsős szerkezetben működik: országos, vajdasági, és kerületi hivatalokból áll. E struktúra az 1989 előtt kettős alárendeltségben tevékenykedő munkaügyi irodák hálózatának továbbfejlesztéséből keletkezett; az irodák ugyanis a Munkaügyi és Szociálpolitikai Miniszternek, valamint a Vajdának voltak alárendelve. A szervezeti és funkcionális alárendeltség diszkrpanciáját az 1991. október 16-án elfogadott törvénnyel — törvény a foglalkoztatásról és a munkanélküliségről — szüntették meg.¹²

A szakszervezetek Lengyelországban sajátos tulajdonságokkal rendelkeznek. Olyan feladatok mellett, mint tagjaik munkafeltételeinek javítása és béreinek emelése, a szakszervezetek társadalmi és politikai funkciókat is ellátnak. A munkavállalók képviselőiteneik szervezetei jelentős szerepet töltek be a társadalmi rend ma már történelmi megváltoztatásának folyamatában. Ebből a sajátos helyzetből ered szoros kapcsolatuk az állami szervekkel, de saját egyértelmű identitásuk kialakításának nehézsége is. A szakszervezetekre a nyolcvanas évek első felében jellemző dinamika és erő helyére (különösen jellemző ez a Szolidaritásra) a 90-es évekre a passzivitás és a kényszeredettség lépett. E fejlemények a drasztikus társadalmi feszültségeknek, a kríziskezelés valódi cselekvési mintái hiányának, valamint a szakszervezeteknek az életszínvonal süllyedésben bűnbakként történő beállításának a következményei. A munkavállalók érdekképviselői szervezete identitásának meghatározása megköveteli, hogy a szakszervezetek a kormánnyal és a politikai pártokkal való kapcsolataikban megtalálják a maguk valódi helyét. Ez egy sajátos „többletprobléma”, de megoldása egyúttal a szakszervezeti szerep törvényben meghatározott kialakításának szükségszerű feltétele.¹³

Jelenleg — jóllehet a gazdaságban két nagy szegmens lépett fel egymás mellett — a szakszervezetek tevékenysége majdnem kizárólag az állami szektorra koncentrálódik. Ez az álláspont a munkaerőpiac dualitásának a munkavállalók képviselői szervezete általi elismerésére utal. A további fejlődést e területen a privatizáció üteme, a szakszervezeti identitásnak a változó gazdasági és társadalmi feltételek közepette történő kialakításának folyamata határozzák majd meg.

Az állami szervezetek és a szakszervezetek mellett harmadszor a munkaadók szervezetei a legfontosabb munkaerőpiaci intézmények. Az 1991. május

23-án hozott törvény (Törvény a munkaadói szervezetekről) a munkaadói érdekszervezetek fő feladataként az érdekképviseltek tagjainak és képviselőinek a szakszervezetekkel, az állami szervezetekkel és a helyi igazgatási szervezetekkel szembeni jogi védelmét, valamint tagjaik érdekének képviselését fogalmazza meg.¹⁴ A munkaadói szervezetek térbelileg és ágazatilag tagolódnak. A helyi és az országos szinteken e szervezetek föderációkat és konföderációkat alakíthatnak. Joguk van a nemzetközi munkaadói szervezetekbe történő belépéshez is. Tagságuk önkéntes.

A munkaadói szervezetek működésének területén a lengyel tapasztalatok még nagyon csekélyek. A korábban elfogadott törvény még csak a kezdet. A nemzetközi munkaadói szervezetek szakértőinek véleménye szerint a munkaadói szervezetek pozíciója Lengyelországban sokkal gyengébb, mint a szakszervezeteké. Előreláthatólag a jövőben a munkaerőpiac mindkét aktora egyenlő mértékű szilárd pozíciót foglal majd el. A munkaadóknak és a munkavállalóknak azonos jogokkal kell rendelkezniük. Az állami beavatkozást pedig a lehetőséghez képest be kell szűkíteni.

A gazdasági és társadalmi változások megkövetelik a munkaerőpiaci politika állandó módosítását, az érdekképviseltek szervezeteinek és feladatainak e megváltozott politikához való igazítását. A munkaerőpiaci aktorok közötti helyes viszonyok kialakításánál fontos szerepet játszik azon országok tapasztalatainak feldolgozása, ahol e problémák sikeres megoldást nyertek.

4. Társadalmi-kulturális feltételek

A munkaerőpiacon lezajló változások a társadalom szociálpszichológiai és kulturális kondícióiban tükröződnek vissza. A gazdasági átalakítás programját a társadalom kezdetben nagy lelkesedéssel fogadta. A program megvalósítása azonban sok illúziót és előzetes elképzelést eloszlatt. A változások elfogadása mind nehezebbé vált és egyes programpontokat ma az emberek egyszerűen elutasítanak. Egy társadalomban, ahol az életmódot egy másik társadalmi rend mintái határozzák meg, ahol az elképzelések a nyugatról már-már mitologikus szinten jelennek meg, ott az új gazdasági és társadalmi valóság racionális kategóriákkal való leírása lassan értelmetlenné kezd válni.¹⁵

A munkaerőpiaci változások szociálpszichológiai aspektusai a munka világában (Arbeitsleben) az értékrendszerek és a magatartási minták ingadozásán keresztül mutatkoznak meg. Az értékrendszerek kialakulása hosszan tartó folyamat. E folyamat a nézetek és a lelki komfort különböző élethelyzetekben történő szinkronizálásában fejeződik ki. A lengyelországi rendszerváltás relatív rövid ideje a legkevésbé sem kezdve a mai generációk értékrendszere folyamatos átalakulásának, hanem sokkal inkább ezen értékrendszerek megrázkódtatásához vezet. E folyamat megmutatkozik a beállítódások és magatartási normák inkoherenciájában, a lelki szorongásban, az apátiában és a társadalmi agresszióban. A társa-

dalmi életben pedig egyes csoportok demagógiára való hajlandóságában, gyakran irreális megoldások és ideológiai mozgalmak kialakulásában tör elő. Mindezt még inkább láthatóbbá teszik a gazdasági és a társadalmi életnek egyre jobban a figyelem középpontjába álló olyan patológikus jelenségei mint az árnyékgazdaság¹⁶, a bűnözés és az öngyilkossági kísérletek. E jelenségek a társadalom pszichikai és fizikai kondícióit jelentős mértékben csökkentik. A következmények láthatóak az intim szférában is, úgy mint a családi életben, a belső lelki érzelmi világban, a stresszre adott reakciókban és az akarat regenerációs képességében. Az itt röviden bemutatott jelenségek modellszerűen jellemzik a lengyel társadalmat és statisztikai tényekkel is alátámaszthatóak.

Mind nagyobb problémává válik a társadalom és a hatalmi szervezetek közötti disszonancia. Világosan szólva, léteznek olyan magatartási szokások, amelyeket még a kommunista hatalmi szervezetekkel kialakított nyílt konfliktus idejében sajtótítottak el. Ez számtalan sztrájkban visszatükröződik, abban a meggyőződésben, hogy a tömegtiltakozás a legeredményesebb és a legbiztosabb fegyver az egyéni érdekek védelmében. Mindez a társadalmi élet polarizált víziójának életrekeltesének kedvez, amelynek az a mottója, hogy: Mi és ők. A hatalom új birtokosai új nomenklatúrává váltak — idegenek —, a közösség (Gemeinschaft) pedig velük szemben áll.

Ebben az objektíve nehéz szituációban azonban — pszichológiai és szociológiai értelemben — pozitív jelenségek gyökerei is felfedezhetőek. Növekszik a munka értéke, a munkaszerződés és az alkalmazás elfogadásának megbecsülése, s ezek a hatékonyság pozitív irányú változásához vezetnek. A gazdaságban milderre példaként említhető, hogy a dinamikus fejlődő magánszektorban gyakorlatilag nem tapasztaltak munkás-elégedetlenséget. Változik a képzettség jelentősége is. Nagyon magasra értékelődik a képzettség hasznossága, hasonlóképpen az egyéni képesség- és tudáslehetőségek tökéletesítésére való készség is. Mindez a képzési- és az iskolai rendszer minden összetevőjének megváltoztatását és a piaci szükségletekhez való igazítását kényszeríti ki. Egyes személyes tulajdonságok így nagyon magasra értékelődnek, pl. az individuum kreativitás- és teljesítmény-képessége. Mindez ugyanakkor a társadalomban korábban elfogadott magatartási minták változásához is vezet, s vonatkozik ez az önkiszákmányoló életvezetési modellre vagy a szabadidő eltöltésére. Létrejönnek a társadalmi státusok új szimbólumai, úgy mint egy jó iskolában megszerzett bizonyítvány, a lakóhely minősége, az anyagi javak birtoklása. A korábbi természetes egyenlőség eszményének helyét egyre gyakrabban a társadalmi egyenlőtlenség foglalja el, s általa az egyéni és társadalmi aktivitás is stimulálható.

A társadalmi változások egyik fő oka a munkanélküliség, amely az átalakulás folyamatát a kezdetektől fogva kíséri. Az anyagi biztonság csökkenése, a munkahely megtartásának bizonytalansága megváltoztatták a család funkcióit, mind gazdasági, mind individuális értelemben. A házastárs társadalmi szerepe alkalmazkodik partnere szakmi tevékenységének követelményeihez. A munkán kívül eltöltött időre ma sokan mint a jobb teljesítmény elérésének egyik esélyére tekin-

tenek. Igaz, ez az idő rövidebb lett, ám egyúttal intenzívebben használják ki a fizikai és szellemi regenerációra, valamint a stresszhatás semlegesítésére.

Kulturális szempontból a lengyel társadalom változásai több irányba mutatnak. Szó van mindenekelőtt a korábbi exiomaticus és normatív rend összeomlásának folyamatáról, amit a helyi (lokális) rend kiépítésével pótolnak. E lokális rendet különböző csoportok és rétegek hozták létre. Bizonyítékul álljon itt a fiatal generációk életcéljainak újraértelmezése. Az előtérbe a materiális értékek nyomultak be, s ezek az élet fő orientációinak kiválasztását is eldöntik.¹⁷ Mindehhez hozzászámíthatjuk még a társadalmi élet pluralizálódásának eredményeit, amely szerint a különböző, kicsi helyi csoportok — amelyek korábban a társadalmi élet peremére szorultak —, ma szabadon felléphetnek a nyilvánosság előtt.

A fent leírt változások egyik következménye a kulturális kisebbségek (etnikai, ideológiai, társadalmi rétegek) növekvő aktivitása. Ezek a kisebbségek saját identitásuk felépítésének és kifejtésének fázisában találhatók.¹⁸

A gazdasági és társadalmi változások elvezetnek a kulturális értékek és tartalmak körforgásának alapját képező intézményes rend átalakulásához. A kulturális javak előállításának új finanszírozási alapelvei befolyást gyakorolnak a kulturális életben való részvételre is.

A változások itt bemutatott irányai két ellentétes folyamat fellépését mutatják. Először a lengyel kultúra pluralitásáról van szó, másodsor egy „szabványosításról”, ami a fogyasztási és rétegminták tömegkommunikáció által közvetített befolyásolásának eredménye.

5. Összefoglalás

Összefoglalóan megállapítható, hogy a munkaerőpiac fejlődése a társadalmi és gazdasági élet szinte minden területének változásával összekapcsolódik. Az e területeken végbemenő folyamatok egymást kölcsönösen feltételezik. A munkaerőpiac új helyzetét számos tényező határozza meg, végül azonban mindez a „kettős társadalom” specifikus formáinak kialakulása felé vezet. Az egyik oldalon a státusz, a karrier, a munkával szembeni beállítódás, a munkaidő szabályozás új orientációinak kialakulása áll. A másik oldalon azonban azoknak az embereknek a tanácstalansága lép fel, akik az új körülmények közepette nem találják a „helyes utat”. Szükséges azonban e csoportok számára is valamiféle perspektívát felkínálni.

Az itt érintett problémák kutatását állandó kutatási feladatként jelöljük meg, mert az ember még a gyöngö visszajelzéseket is hasznosítani tudja az átalakítás folyamatának tökéletesítésében.

(Németből fordította Gyekiczky Tamás)

JEGYZETEK

- 1 Informacja o stanie i strukturze zatrudnienia w dniu 31. 12. 1993. Urząd Pracy, Warszawa — styczeń 1994.
- 2 K. Gerlach, O. Hübler: Ökonomische Analyse des Arbeitsmarktes. Ein Überblick über neuere Lehrbücher. In: MittAB 1, 1992, 55. o.
- 3 Angaben in festen Preisen aus dem Jahr 1990. Rocznik Statystyczny 1993. GUS Warszawa 1993. 136. o.
- 4 Untersuchung des CS First Boston. In: Gazeta Wyborcza 1994. február 2. 12.
- 5 Untersuchung des CS First Boston. In: Gazeta Wyborcza 1994. február 16. 12. o.
- 6 W. Krencik: Problemy rynku pracy w Polsce według rządowego raportu o stanie państwa (proba oceny). In: Praca i Zabezpieczenie Społeczne, 1994. Nr. 1. 5. o.
- 7 W. Krencik: Problemy rynku pracy w Polsce według rządowego raportu o stanie państwa (proba oceny). In: Praca i Zabezpieczenie Społeczne, 1994. Nr. 1. 5. o.
- 8 M. Jarosz (szerk.): Privatyzacja, szanse i zagrożenia. ISP, PAN, Warszawa, 1993.
- 9 Rocznik Statystyczny 1993, GUS, Warszawa 1993. 119. o.
- 10 H. Mortimer—Szymczak: Organizacja rynku pracy w Polsce. In: Zabezpieczenie Społeczne, 1993, Nr. 5—6, 6. o.
- 11 Z. Dach (szerk.): Dylematy związane z transformacją systemu gospodarczego w Polsce. Kraków, 1991, 25. o.
- 12 Ustawa z dnia 16. 10. 1991. O zatrudnieniu i bezrobociu (Dz. U. Nr. 106, poz 457. és a későbbi változtatások).
- 13 W. Pankow: Instytucje pracy w procesach transformacji. IFIS, Warszawa, 1993, 142. o.
- 14 Ustawa z dnia 23. 05. 1991. O organizacjach pracodawców. (Dz. U. Nr. 55. poz. 23. S.)
- 15 H. Mortimer—Szymczak: Organizacja rynku pracy w Polsce. In: Praca i Zabezpieczenie Społeczne, 1993, Nr. 5—6, 11. o.
- 16 Az „árnyékgazdaság” lengyelországi nagyságáról csak becslések állnak rendelkezésünkre. Ezek alapján a „szürke zóna” 1992-ben a bruttó társadalmi termék 20%-át, 1993 — pedig 23%-át, állította elő. Bővebben lásd erre: H. Zarychta: Szara strefa rynku w Polsce. In: Praca i Zabezpieczenie Społeczne, 1994, Nr. 1. 19. o.
- 17 A téma vizsgálatát a CBOS végezte el, kutatási jelentésének címe: „Fiatalok a társadalmi rend átalakulásának folyamatában”. Varsó, 1992.
- 18 A munkával szembeni viszony az egyik legfontosabb érték. Ez azonban a kisebbségek esetében nagy eltérést mutat. Ebből fakad azonban az is, hogy a kisebbségek egyes tagjai könnyebben küzdi le a jelenlegi válságot. Lásd erre: A. Jawloska: Kierunki zmiany kulturowej i jej konsekwencje społeczne, In: Społeczeństwo w transformacji. (Szerk.: A. Rychard—M. Federowicz) IFIS PAN, Warszawa, 1993, 194. o.

ALEKSY POCZTOWSKI—ALICJA MIS

PROCESSES OF THE LABOUR MARKET IN POLAND

Summary

The authors present the social and economic context characterising the Polish labour market between 1990 and 1994. Their starting point is that the processes of the labour market are fundamental from the angle of the development of the market economy. At the same time they also acknowledge that the social, economic and political environment, surrounding the labour market, has a multiple influence over its development.

The authors study the labour market in different approaches. They analyse the events of the past four years from the aspect of the economic, institutional and cultural processes of the society. They also consider the negative phenomena striking the society just as well as they take into account the newly developing trends of the new labour market of a new, formative society.

KOVÁCH IMRE

A MEZŐGAZDASÁGI PRIVATIZÁCIÓ ÉS A CSALÁDI FARMOK JÖVŐJE KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Az 1989-es politikai változásokat követően a mezőgazdaság és a rurális települések sorsa válságtényezővé vált a poszt-szocialista országokban. A mezőgazdaság átalakulását a *privatizáció*, a *kárpótlás* és a *piacgazdaság* létrehozásának deklarált igénye határozta meg. Kivétel nélkül minden országban elsődleges fontosságúvá vált a mezőgazdasági privatizáció, Lengyelországban és néhány jugoszláv utódállamban pedig, ahol a mezőgazdasági termelés a magángazdaságokra volt alapozva, a magántermelés feltételeinek javítása. A nagyüzemek magángazdaságokká változtatása, az ehhez szükséges törvények és intézkedések gyakran az első lépéseit jelentették a nagyobb mértékű privatizációnak, amely modellt biztosított a teljes nemzetgazdaság átalakításához. A családi gazdaságok létrehozása a kollektivizáció időszakához hasonlóan ideológiai és politikai célokot is követett, amelynek korán megmutatkoztak a következményei. A volt NDK területén az állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket a szállítók már az átalakulás kezdetén bojkottálták. 1991-ben a csehszlovák mezőgazdasági minisztert lemondásra szólították fel. Magyarországon három mezőgazdasági miniszter váltotta egymást négy év alatt. A Balkán államaiban és a szovjet utódállamok többségében talán még a korábbinál is nagyobb élelmiszerhiány jelentkezett.

A kelet- és közép-európai mezőgazdasági struktúraátalakítás nagy népességcsoportokat érintett. Ennek egyik oka, hogy a rurális településeken élők aránya minden szocialista utódállamban magas. (1. táblázat) Pjotr Eberhardt számításai szerint a kelet-közép-európai államokban 1950 és 1987/90 között mintegy húsz százalékkal csökkent ugyan a rurális népesség aránya, de még így is 37,3% (P. Eberhardt, 1994).

1. táblázat

A rurális népesség Közép- és Kelet-Európában

	A rurális lakosság száma (ezer főben)	A rurális lakosság aránya (%)
Észtország	449	28,4
Lettország	74	28,8
Litvánia	1 174	31,5
Beloruszia	3 447	33,6
Ukrajna	16 970	32,7
Lengyelország	14 623	38,4
Csehszlovákia	3 814	24,4
Magyarország	4 326	40,8
Románia	10 476	45,6
Moldávia	2 293	52,6
Bulgária	3 063	34,1
Jugoszlávia	11 237	48,0

Forrás: Pjotr Eberhardt, 1994

A várossá nyilvánítás a redisztributív gazdaságirányítás rendszerében kedvező lehetőségeket biztosított az állami fejlesztési forrásokért folyó versenyben, ezért a helyi vezetők minden eszközt felhasználtak a várossá válás érdekében. A várossá nyilvánítás gyakran érdekcsoportok politikai nyomásának és nem a települések fejlettségének a következménye volt. A kisebb városok egy része továbbra is megőrizte gazdaság- és foglalkozásszerkezetének mezőgazdasági jellegét, ezért közelebb vagyunk az igazsághoz, ha a közép- és kelet-európai államok rurális életkörülmények között élő népességének arányát az összes népesség felében, közel százmillió főben adjuk meg, ellentétben *Eberhardt* adataival. Oroszország és a volt ázsiai szovjet köztársaságok rurális népességével együtt az agrárprivatizáció által közvetlenül érintett népesség száma meghaladja a százötven millió főt.

A poszt-szocialista országok rurális népességének csak egy része volt a mezőgazdaságban alkalmazva 1990-ben. Nem rendelkezünk a régió minden államára vonatkozó pontos információkkal, de néhány ország adatai arra engednek következtetni, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes rurális népességen belül kevesebb mint egyharmadnyi. (A *bolgár* rurális lakosság 24,7; a *csehszlovák* 25,4; a *magyar* 16,2; a *lengyel* 31,1; a *román* 30 százaléka volt a mezőgazdaságban alkalmazott 1990-ben.) A vegyes foglalkozási összetételű családok nagy aránya miatt azonban a mezőgazdaság privatizálása a rurális lakosság mintegy hatvan-hetven százalékának foglalkozási és kereseti viszonyait közvetlenül befolyásolja. Az elmúlt évtizedekben az elterjedt részidős kisüzemi termelés következtében azoknak a családoknak a legnagyobb része is kapcsolatba került vagy maradt a mezőgazdasággal, amelyekben nem volt a mezőgazdaságban foglalkoztatott családtag. A legfejlettebb kisüzemi termeléssel rendel-

kező Magyarországon az összes háztartás 60%-a vett részt a részidős mezőgazdasági termelésben, húsz százalékkal több mint a rurális népesség az összes népességen belül. Más országokban is nagyobb, nem mezőgazdaságban foglalkoztatott és városi lakos társadalmi csoportok próbáltak részidős mezőgazdasági termeléssel többletjövedelemhez jutni, vagy az élelmiszerhiányon enyhíteni. A privatizáció során a mezőgazdaság kollektivizálásának időszakában kisajátított földek, állatok és felszerelések kárpótlását is célul tűzték ki, amely során azok is újra mezőgazdasági tulajdonhoz és részvényekhez juthattak, akik a kollektivizáció után városokba költöztek és mezőgazdasági tevékenységet nem folytattak.

A kollektivizálás a volt Szovjetunióban és az európai szocialista államokban közel negyven évet vett igénybe a szovjet kezdetektől a hatvanas évek elejéig magyar szövetkezetesítéséig, így a mezőgazdasági privatizáció és piacgazdaság kialakításának kísérlete az európai történelemben alighanem *egyedülállóan gyors és nagymértékű tulajdoni szerkezetváltáshoz és az egyéni és családi gazdasági aktivitásformák átalakulásához vezet.*

Előzmények

A mezőgazdasági termelés szerkezete és a rész- és teljes idős magángazdaságok szerepe szerint a poszt-szocialista országok között különbségek mutatkoznak a családi gazdaságok létrehozásának előzményei szempontjából. Lengyelországban és a volt Jugoszláviában a mezőgazdasági termelés a magángazdaságok működésére volt alapozva, de a magántermelést a közvetlen állami irányítás és a közvetett intézkedések szabályozták. Lengyelországban például a helyi adminisztráció döntötte el, hogy ki vásárolhatott traktort és milyen áron (K. Górlach — P. Novak — Z. Serega 1993). Romániában nem kollektivizálták a magas hegysek családi gazdaságait, amelyek annak ellenére a teljes mezőgazdasági termelés negyedét szolgáltatották, hogy csak a termőföld elenyésző részét művelhették (Neményi Á. 1993). A bolgár mezőgazdasági kisüzemek elsősorban az intenzív részidős zöldség-, gyümölcs- és virágtermelésben tudtak eredményesek lenni. Az NDK-ban és Csehszlovákiában is a részidős kisüzemi termelés volt a családi gazdálkodási forma, ám sokkal inkább szabályozva és ellenőrizve, mint az előbbi államokban. Magyarországon, ahol a legsikeresebb mezőgazdasági termelés folyt a szocialista országok közül, a néhány tízezer magángazdaság mellett a széles körben elterjedt részidős termelés biztosította a teljes mezőgazdasági termelés harmadát, más adatok szerint felét. A Szovjetunió ázsiai köztársaságaiban megjelentek a magángazdasági aktivitás mezőgazdasági formái, de a teljes és a részidős családi gazdaságok a szocialista korszak végéig rendszeridegennek számítottak.

Egy 1974-ben készített statisztikai elemzés szerint a teljes és részidős családi gazdaságok termelték meg az NDK mezőgazdasági termékeinek 11%-át, a csehszlovákok 15%-át, a bolgárok 16%-át, a szovjetek 21%-át, a románok

31%-át és a magyarok 38%-át. A legsikeresebbnek tekinthető magyar kisüzemi termelők a termőföld 20 százalékát művelték a szocialista korszak végén, 1990-ben.

Privatizáció és kárpótlás

A magángazdaságok létrehozása alapvetően függ a volt szocialista országokban a korábban kollektivizált föld és mezőgazdasági felszerelések magánkézbe adásának módjától, amely országoként változó módon történt.

A mezőgazdasági privatizáció a *lengyel mezőgazdaságban okozza a legkisebb változást*, mert a paraszti gazdaságok túlsúlya és a kolhoz típusú szövetkezetek hiánya miatt csak az állami gazdaságok és az Állami Földalap használatában levő földek, épületek és mezőgazdasági felszerelések magántulajdonba adását indították el. Az állami gazdaságok tulajdonában és az Állami Földalap igazgatásában 3,9 millió hektár föld volt.

A privatizáció lebonyolítására, ellenőrzésére és irányítására hozták létre az Állami Mezőgazdasági Vagyont Kezelő Ügynökséget 1991-ben, 14 regionális irodával. A privatizáció első szakasza a privatizálásra szánt állami gazdaság felszámolása, amelyet az alapító szervezet vagy a vajda, illetve a mezőgazdasági miniszter indíthat el. A felszámolási terv elfogadása után az Ügynökség a felszámolás és privatizálás programjának végső kidolgozásáért felelős menedzsert nevez ki. A privatizáció programjának kialakításakor figyelembe kell venni a felelős hivatalok véleményét, az állami gazdaság korábbi irányítóinak és a dolgozók szakszervezeteinek álláspontját és a farmerek előzetes ajánlatait. A felszámolási és privatizálási tervet a helyi és területi önkormányzatoknak és az Ügynökség varsói irodájának is el kell fogadnia. Ezután az ezer mérő rozsnál (38 000 \$) kevesebb vagyonú gazdaságok privatizálására szolgáló aukciókat a helyi önkormányzatoknál, a *gmináknál* és az Ügynökség regionális irodáiban, ennél nagyobb vagyon esetén a kormány lapjában a Rzeczospolitában kell meghirdetni. Az aukciókon elsőbbségi joggal rendelkeznek azok a személyek, akiknek a használatában van az aukcióra bocsátott eszköz vagy föld. Az elsőbbségi jog azokra vonatkozik, akiknek a bérleti szerződése nem régebbi három évnél vagy legalább tíz évre szól. Az 5000 mérő rozsnál kisebb értékű vagyonok aukcióját a helyi polgármesterek szervezik ott, ahol az Ügynökség erre felhatalmazást adott, más esetben az aukciókat az erre a célra létrehozott szervezetek bonyolítják. Az aukciók kezdő árait értékbecsléssel alakítják ki. A farmerek a privatizált föld nagyságának függvényében kaphatnak fizetési időkedvezményt, amely 100 hektár alatt 10 év, 100 hektár felett 5 év lehet. Külön kedvezményt kaphatnak a 35 évnél fiatalabb farmerek. A privatizálás költségeit a privatizált mezőgazdasági vagyon 5%-ára becsülik (E. Streczewski). 1994 tavaszáig a kijelölt mezőgazdasági vagyonnak csak nagyon kis százalékát privatizálták ténylegesen.

Magyarországon a szövetkezeti átalakulásról és a kárpótlásról szóló törvé-

nyek határozták meg a mezőgazdaság privatizációját. A szövetkezeti átalakulást szabályozó törvény értelmében nevesíteni kellett az 1300 szövetkezet 260 milliárd forint értékű vagyonát. A nevesítés elveiről a szövetkezetek közgyűlései dönthettek. A nevesítéssel a kijelölt vagyon 40 százaléka került a szövetkezetek aktív tagjaihoz, 40 százalék a szövetkezeti nyugdíjasokhoz és 20 százalék külső tulajdonosokhoz. A nevesített vagyon értéke az aktív tagok eseteében 300 ezer, a nyugdíjasok esetében 270 ezer, a külső tulajdonosok esetében 100 ezer forint volt országos átlagban számítva. A nevesített vagyont 1992 végéig külön eljárással ki lehetett vinni a szövetkezetekből.

1998-ban az 1300 szövetkezet 5 millió hektáron gazdálkodott, amelyből 1,9 millió hektárt jelöltek ki a kárpótlás céljára. Az 1,9 millió hektár privatizálásában azok vehettek részt, akik kárpótlási jegyet kaptak vagy vásároltak. Azok kaptak kárpótlási jegyet, akik vagy akiknek a családjai a kollektivizáció során veszítettek el földjeiket. A kárpótlási jegy értékét a föld nagysága és aranykorona-értékkel kifejezett minősége határozta meg. A kárpótlási jegy készpénzért értékesíthető vagy fizetési eszközként szolgálhat a kárpótlásra kijelölt földek tényleges privatizálását megvalósító földaukciókon, amelyeket 1992. augusztus 15-én kezdtek el, s amelyek még 1994-ben sem zárultak le.

A kárpótlási törvény végrehajtása során, az első vagyoni törvény alapján 819 141 kérelemre 54 milliárd forint értékű, a második vagyoni törvény alapján 77 354 kérelemre 8,5 milliárd forint értékű kárpótlási jegyet juttattak a jogosultaknak. 1994. január 23-ig 14 652 árverésen 340 227 földtulajdonos 27,5 millió aranykorona értékű földet kapott. A szövetkezetekben is végrehajtották az átalakulással és a kárpótlással kapcsolatos törvényeket, amelyek alapvetően módosították működésük feltételeit.

A mezőgazdasági termelő üzemek tulajdonosváltás során megvalósuló átalakulása az élelmiszeripar privatizációjával párhuzamosan történt. A 139 élelmiszeripari vállalatból 57 privatizálása történt meg, a 18 mezőgazdasági termelő-eszköz-kereskedelmi vállalatból tizenötöt, a 38 erdő- és fagazdaságból hetet, a 121 állami gazdaságból kilencet, az FM-hez tartozó 11 egyéb vállalat közül egyet privatizáltak 1994. január 31-ig. Az élelmiszeripari vállalatok privatizálása a többi termelő egységtől némileg eltérően történt meg. A *külföldi tőke*, amely más mezőgazdasági egységek privatizálásában nem kapott nagyobb szerepet, az élelmiszeripari vállalatok esetében *nagyobb* tulajdoni hányadhoz jutott. Az 57 privatizált élelmiszeripari vállalatból 28 esetében jutott a külföldi tőke többségi tulajdonhoz.

A kárpótlás során vagyonhoz jutottaknak csak a kisebb része működtet családi farmokat. A többség az átalakult szövetkezeteknek vagy más gazdasági társaságoknak adta *bérbe* a földjét. Az 1300 szövetkezet közel egyötödét kellett *fizetéseképtelenség* miatt felszámolni. A szövetkezetek és állami gazdaságok átalakulása kisebb, önálló gazdasági egységek létrehozását eredményezte. A szövetkezetek száma 1988 és 1994 között 505-tel szaporodott, a gazdasági társaságoké 69-ről 2074-re. A magángazdák száma 1988 és 1993 között 78 700-ról

120 000-re nőtt, míg a részidős mezőgazdasági termelésben 1 400 000–1 500 000 háztartás vesz részt.

Az NDK-ban 1989-ben 4530 termelő szövetkezet, 580 állami gazdaság és 3558 magángazdaság működött. A szövetkezetek az egységes német állam megteremtése következtében gazdaságilag válságba kerültek. A pénzügyi unió például a felére csökkentette a szövetkezeti vagyon értékét és termékeiket a nyugati bojkott sújtotta (*Th. Bergmann* 1992). 1992 végén 20 111 mezőgazdasági egység tevékenykedett, amelyből 80,3% volt egyéni vállalkozás. A magánvállalkozások a művelt terület 17,5 százalékát használták. Az átalakult szövetkezetek a földterület 43,9%-át, míg többi részét más jogi formájú gazdasági társaságok művelték. A volt keletnémet szövetkezeteknek 1991. december 31-ig kellett átalakulniuk a *Landwirtschaftsanpassungsgesetz* 1990, az átalakulási törvény alapján. A szövetkezeti vagyont, a magyar módszerhez hasonlóan, nevesíteni kellett, de míg Magyarországon a szövetkezetek tagsága dönthetett a vagyonnevesítés elveiről, a volt NDK-ban törvény szabályozta, hogy a kollektivizált föld és felszerelés arányában a vagyon 80 százalékát, a szövetkezetnél munkában töltött idő szerint pedig a vagyon 10 százalékát lehetett felosztani, 10%-ot tartalékvagyonként kellett meghagyni. A nevesített vagyon kivihető volt a szövetkezetekből. A vagyonkivétel sok esetben meg is történt, visszaélésekre is alkalmat adva.

Az NDK mezőgazdaságában a szövetkezetek a tagok és az állam földjét művelték. Az állami tulajdonú földek 1990-ben a *Treuhandanstalt* kezelésébe kerültek, amelynek az volt a feladata, hogy azt szövetségi, kommunális és magántulajdonná alakítsa. A földterület 70 százaléka formálisan magántulajdon maradt. 1992 elején 1,95 millió hektár művelhető terület tartozott a *Treuhandanstalthoz* és 1,96 millió hektár erdő. A privatizálandó területek értékesítésére vagy bérbeadására bankkonzorciumot hoztak létre. Az előzetesen felmért igények 1 millió hektárra szóltak, a többi területet a területi testületek, *Gebietskörperschaftok* igényelték. Az egy fő vagy egy gazdasági társaság által megvásárolható, illetve bérbe vehető területet maximálták. 300 hektár eladásához, 500 hektár bérbeadásához a magánszemélynek külön engedéllyel kellett rendelkeznie. A privatizáció során, ha egy területre több igénylő is jelentkezett, előnyben kellett részesíteni azokat a helyi lakos gazdákat, akik a kollektivizáció vagy földreform során veszítették el földjeiket. A földprivatizáció új szakaszát jelentette, amikor Földértékelő és Igazgató Társaságot hoztak létre (*Bodenverwertungs- und Verwaltungsgesellschaft*). A szervezethez 1,2 millió hektár termőföld és 0,7 hektár erdő került, míg a *Treuhandanstalt* kezelésében maradt 250 000 hektár, a hajdani állami gazdaságok területe. A földterületek java részét, 1,1 millió hektárt rövid távú bérletbe adták az átalakult szövetkezeteknek. A *Treuhandanstalt* kezelésében levő 300 000 hektárból 50 000-ret adtak bérbe, a többi központi kezelésben maradt. 1993 februárjáig a Vagyon Hivatalokhoz (*Vermögensamt*) 150 ezer kárpótlási kérvényt nyújtottak be, 500 000 hektár földre jelentve be igényt.

A Cseh Köztársaságban, Szlovákiában, Bulgáriában és Romániában a volt

földbirtok *teljes visszaadására* törekedtek, és a privatizációt igyekeztek nem a licitálásra, vagy a kiárusításokra alapozni.

Romániában az 1991/18. törvénycikk rendelkezik a föld és erdő kollektivizálás előtti tulajdonjogának visszaállításáról. A tulajdonjog visszaállítására vonatkozó kérelmeket 1991. március 21-ig kellett benyújtani. A 9,2 millió hektár szántóból 8 milliót vettek magánhasználatba, de a kérelmezők tulajdonjogának teljes visszaállítása 1993 végéig csak egyharmad részben történt meg. A késedelem oka a nyilvántartások hiányos volta és a mezőgazdasági vállalatok ellenállása volt (Á. Neményi 1994). Nem adták vissza az egyházak földjeit és az erdőket, legelőket. A volt állami gazdaságok földjeinek reprivatizálását törvény akadályozta meg, kárpótlásként részvényeket kellett volna szétosztani. Ez nem történt meg, helyette pénzt vagy gabonát adtak. Összesen 9162 ezer hektár tulajdonjogát kellett volna visszaállítani, amelynek 17 százaléka került vissza eredeti tulajdonosaihoz, 23 százalékra tulajdonjogot igazoló átmeneti bizonylatot osztottak ki. Nem privatizálták a művelhető föld 12 százalékát használó állami gazdaságokat. A szövetkezetek felszerelését gyakorlatilag ellenőrizhetetlenül osztották és hordták szét (Á. Neményi—J. Neményi, 1993). A romániai privatizáció nehézségeit pontosan jellemzi, hogy a korábban még mezőgazdasági termékek kivitelére is képes ország szántóinak 40 százaléka 1993 őszén nem volt felszántva.

Bulgáriában a Nagy Nemzetgyűlés 1991-ben, a többi volt szocialista államhoz hasonlóan viszonylag későn fogadta el a földtulajdonról és földhasználatról szóló törvényeket, amelyek szerint a kollektivizáció során elvesztett földhöz hasonló nagyságú és minőségű földet kellett a károsultaknak visszaadni. A törvény nem rendelkezett a szövetkezetek pénzének, felszerelésének, állatainak és gépeinek privatizálásáról, amelyből számos nehézség keletkezett. Az 1992-es szövetkezeti törvény értelmében a szövetkezetek újjáalakítására is lehetőség volt, de a szövetkezetek használatában maradt földet és ingó vagyont nevesíteni kellett (S. Dobrev—V. Kouzhoharova 1993). 1993 júliusáig 431 196-an kérték tulajdonjoguk visszaállítását, a termőföldek 18 százalékára jelentve be igényt. A tulajdonjog teljes visszaállítása meglehetősen lassan halad. A kérelmezők fele a szociológiai felmérések szerint a szövetkezeteknek kívánja bérbeadni földjét.

1993 júliusáig 1055 szövetkezet alakult újjá, amelyből 729-et regisztráltak törvényesen. A teljes legalitású szövetkezeteknek 207 763 tagja van. A szövetkezetek által művelt földek 41 százaléka privát tulajdonú. A 4 640 171 hektár összes művelhető föld 15,4 százalékának, 750 804 hektárnak a tulajdonjogát állították vissza, és a földbérletekkel az összes föld 32,5 százalékát, 1 545 904 hektárt művelnek farmerek. A privát használatban levő földek 82,9 százaléka szövetkezeti tagsággal is rendelkező farmereké (M. Draganova 1993).

A Cseh Köztársaságban a legteljesebb körben adták vissza a kollektivizálás során elvesztett földtulajdont, csak a háború után kitelepített német kisebbség maradt ki a Szlovákiából elköltöztetett magyar kisebbséghez hasonlatosan a föld tulajdonjogának visszaállításából. A cseh szövetkezetek átalakulása 1993 januárjára fejeződött be. A szövetkezetek az 1992-es Átalakulási Törvény értelmében a

vagyon nevesítésével indították a privatizációt. A vagyonjegyek 50 százalékát a szövetkezet létrehozásakor kollektivizált föld, a 30 százalékát a kollektivizált egyéb vagyon, 20 százalékát a szövetkezeteknél végzett munka arányában osztották szét. A privatizáció időszakában a szövetkezeteknél dolgozók nyolcvan százaléka nem rendelkezett kollektivizált vagyonnal és földdel, ezért a nevesített vagyon nagyobb része kívülállókhöz került (*N. Swain* 1994). Az átalakult szövetkezetek adják a domináns részét a cseh mezőgazdasági termelésnek. Átlagosan 1788 hektáron gazdálkodnak. A farmerek száma néhány tízezer. A gépállomások vagyonának 70,3, az állami gazdaságok vagyonának 33,3, az egyéb szolgáltatásokat nyújtó vállalatokénak 96,4 százalékát privatizálták, és 1993-ra 95—96 százalékig privatizálták az élelmiszeripart is a kuponos privatizáció módszerével.

Szlovákiában a Földtörvény és az Átalakulási Törvény (1992) rendelkezett az agrárprivatizációról, amelynek célja az eredeti földtulajdon visszaállítása, az ingó mezőgazdasági vagyon tulajdonviszonyának regisztrálása volt. A mezőgazdasági földterület tulajdonjogának visszaadását 150 hektárnál, az összes földterületét 250 hektárnál limitálták. 1992 végéig 45 955-en kérték vissza földjeiket. 1993-ban 12 és félezer olyan farm működött, ahol a mezőgazdasági termelés volt a családok elsődleges megélhetési forrása (*I. Námerova* 1993). A szövetkezetek száma 1988 és 1993 között 630-ról 968-ra növekedett. A szövetkezetek elsősorban a korábbi gazdaságok kisebb egységekre való felbomlásával keletkeztek, 1989-ben 2667, 1993-ban 1755 hektár volt az átlagos szövetkezeti üzemméret. A szövetkezetek által használt vagyon 41 százaléka külső tulajdonosok birtokában van, amely számos konfliktus forrása, 37 százalék a földbirtokkal rendelkező tagság, míg 15 százalék olyan tagok birtokában, akik csak munkájuk révén részesedtek a vagyonból a nevesítés során (*G. Blaas—A. Pitonak* 1994). Az állami gazdaságok privatizálása is a kisebb gazdasági egységek kialakításával kezdődött, majd az első privatizálási hullám 269 állami tulajdonú gazdaságot, mintagazdaságot, szolgáltató vállalatot érintett.

A *volt Szovjetunió* országaiban, különösen az ázsiai köztársaságokban, a közép- és kelet-európainál lényegesen lassabban halad a mezőgazdasági privatizáció. A balti államokban a legerősebb az államilag irányított privatizáció, ahol deklarált cél a piacgazdaság kiépítése, és ahol technikailag mód van rá, a tulajdonjog visszaállítása vagy a kárpótlás.

Litvániában 1994 kezdetén 52 ezer farm működött, mintegy 61—17 hektár átlagos területen. 1994-ben folytatják a kárpótlásba nem került földek kiárusítását, amely a vártnál lassabban haladt eddig, ezért 1994 végéig 20 ezer új vagyoni egység regisztrálását tervezik. Ez év végéig kell a mezőgazdasági szolgáltató vállalatok 80 százalékát privatizálni.

Észtországban 1993. árilis elsejével számolták fel a régi szövetkezeteket és állami gazdaságokat, lehetővé téve átalakulásukat. A privatizáció és a szövetkezeti átalakulás eredményeként az új észt mezőgazdasági struktúrában 1200 részvénytársaság, 769 szövetkezet és mindössze 4500 privát farm létezik (*K. Loogma* 1994).

2. táblázat

A magángazdaságok a szovjet utódállamokban (1993 július)

	A farmok száma (ezer)	A farmok területe az összes föld arányában (%)	Átlagos farmnagyság (HA)
Oroszország	258,1	5,1	42,0
Ukrajna	24,6	1,2	19,6
Beloruszia	2,6	0,6	19,9
Moldavia	2,4	0,3	2,7
Örményország	281,9	33	1,5
Kazaksztan	14,3	3,2	444,0
Kirgizisztán	16,7	3,6	22,0
Üzbegisztán	5,3	0,2	10,1
Türkmenia	0,1	<0,1	11,0
Tadzsikisztán	0,008	<0,1	15,0
Azerbajdzsán	0,2	0,2	—

Forrás: OECD

Ukrajnában és Belorussziában inkább csak a privatizáció tervezésénél tartanak, amit kétségkívül megnehezít, hogy a kollektivizálás előtti tulajdoni állapot szerinti kárpótlás, vagy a földek visszaadása technikailag kivitelezhetetlen. A privatizációnak egyelőre inkább spontán változata valósul meg. Ukrajnában 1992-ben elfogadtak ugyan egy földprivatizációval foglalkozó dekrétumot, de a hatalmas országban 1993-ban mindössze 13 ezer farm működött. Hat év alatt kívánják a földek többségét kollektív (65%) és egyéni (23%) tulajdonba adni (*N. Lakiza-Sachuk* 1994). Belorussziában a föld kevesebb mint tíz százalékán működnek magángazdaságok, de ezek nagyobb részének sincs birtokában a föld.

Oroszországban előírás a szovhozok és kolhozok átalakulása, amely 95 százalékig meg is történt 1993-ban. A kollektivizált gazdaságok átalakulása azonban nem eredményezte a farmgazdaságok gyors elterjedését. A 24 344 kolhoz és szovhozból 8373 maradt kolhoz és szovhoz, valamelyest más szervezeti struktúrát elfogadva. 272 részvénytársaság, 11 493 korlátolt vagyoni helyzetű társaság, 936 családi farmok szövetségeként működő gazdasági egység és 4000—4500 más típusú gazdasági társaság vagy szövetkezet jött létre, 237 szovhoz pedig kolhozra alakult át. 1992-ben 134 ezer, 1993-ban csak 87 ezer új farm jött létre, átlagosan 43 hektáron gazdálkodva. A farmoknak az egész orosz mezőgazdaságon belüli arányát jelzi, hogy a művelhető földterület 3,3 százalékát használják és az összes mezőgazdasági termelés 0,9 százalékát állítják elő (*I. Martinova* 1993). 1994 elején 270 ezer privát farm működött. 1994-ben az új farmok 7,1 százaléka szűnt meg.

Az ázsiai volt szovjet köztársaságokban még vontatottabb a mezőgazdasági magántermelés térnyerése. Míg Oroszországban legalább az elveket deklarálták, ha nem is szervezik államilag a privatizációt, *Türkmenisztánban, Üzbegisztánban*

nem merik az állam legfontosabb exportárujának, a gyapotnak a termelését felgyorsított privatizációval kockáztatni. *Kirgíziában* már gyorsabb privatizáció figyelhető meg. A privát farmok (17 850), amelyek létrehozásában az Állami Vagyongyűnökség segédkezett, és a 235 privát tulajdonon alapuló szövetkezet és 45 társaság birtokában levő föld a kolhozok és szovhozok földjeinek negyedével egyenlő. *Kazahsztán* 2000 kollektivizált gazdaságának a negyedét privatizálták, amely azonban csak névleges privatizáció, mert nem jelent többet az állami tulajdonú vagyon közösségi tulajdonná alakításánál. Az átalakult gazdaságok a lényegét tekintve nagyon keveset változtak. A kazah földek 3 százaléka került ténylegesen a 17 000 parasztcsalád használatába. *Örményországban* a bolgárhoz hasonló technikájú és eredményű mezőgazdasági privatizációt hajtottak végre (*M. Shaninian* 1992).

Privatizáció és családi farmok

Az agrárprivatizáció kelet- és közép-európai módjai előnytelen helyzetet teremtettek a családi üzemek újjászületéséhez, és még inkább a farmszerű gazdálkodás létrehívásához. A privatizáció rendkívül rövid idő alatt változtatta meg a tulajdoni szerkezetet, de mégsem elég gyorsan ahhoz, hogy a tulajdon biztonságát a termelés fellendülésére is hatva megszilárduljon.

A nyolcvanas és kilencvenes években a világpiac élelmiszerek iránti kereslete csökkent, és olyan országok is, mint például Kína vagy Finnország önállóvá és élelmiszer exportálóvá váltak. Európában túltermelési válság van, a nyugati kormányok is a mezőgazdasági támogatások hatékonyabb módjait keresik és a rurális területek túlélésének megoldásán dolgoznak (*D. Symes* 1993).

3. táblázat

A bruttó mezőgazdasági termelés 1993 (1988 = 100%)

Oroszország	81,0
Kazahsztán	76,0
Litvánia	62,0
Lettország	85,7
Észtország	60,0
Románia	93,7
Szlovákia	59,0
Cseh Köztársaság	77,8 (1989–1992)
Bulgária	76,7
Lengyelország	94,3
Beloruszia	76,6 (1900–1992)
Ukrajna	67,0 (1990–1993)
Magyarország	60,0

Forrás: OECD

A családi gazdálkodás keleti újjászületése az általános gazdasági recesszió és a parlamenti demokrácia kialakításának kiegyensúlyozatlan körülményei között történik. 1989-et követően a térség agrártermelése csökkenni kezdett, 1988 és 1993 között a mezőgazdasági bruttó termelés jelentősen visszaesett (3. táblázat). A belső élelmiszerfogyasztás is csökkent, Magyarországon például a harmadával, máshol élelmiszerhiány jelentkezett. A részleges túltermelés és élelmiszerhiány együttes hatására megerősödött az önellátásra termelés, meggátolva a specializált termelés felerősödését (M. Draganova 1993, Harcsa I. 1993, Neményi Á. 1994).

A családi gazdaságok nem kapnak megfelelő segítséget a transzformációs válságot alig menedzselni képes kormányoktól. A cseh, a szlovák magángazdák, de a lengyelek, magyarok, bolgárok és románok többsége is finanszírozási nehézségekkel küszködik. Egy reprezentatív felmérés szerint a korábbi Csehszlovákia farmerei egyharmadának például nem voltak gazdasági épületei (H. Hudecova—M. Losták 1992). A privatizációt nem követte a hitelezés megoldása, az infrastruktúra hatékony fejlesztése és a politikai érdekképviselet szervezeteinek kiépülése.

A privatizációt masszív munkanélküliség kíséri. A volt NDK területén 40 százalékos a *munkanélküliség*, amely egyes magyar területeken is eléri a 30—50 százalékot, Romániában és Bulgáriában még az ennél is magasabb arányt. A mezőgazdasági foglalkoztatottság Románia, Észtország és Litvánia kivételével mindenhol csökkent (4. táblázat). Közép- és Kelet-Európa túlnépesedett vidéki régióiban új társadalmi csoportok jelentek meg a munkaerőpiacon, a korábbi ingázók, városi lakosok, a bevándorlók és külföldi idénymunkások. A munkanélküliség mind többeket kényszerít teljes vagy részidős mezőgazdasági termelésre. Többségük nem rendelkezik a piacképes termeléshez szükséges gyakorlattal.

4. táblázat

A mezőgazdasági foglalkoztatottság 1988—1993 (%) a teljes foglalkoztatottság arányában

	1988	1993
Lengyelország	29,5	26,9
Bulgária	18,6	17,4 (1992)
Cseh Köztársaság	9,4 (1989)	6,5
Szlovákia	13,8	11,6
Románia	28,2 (1990)	32,2
Észtország	12,7	15,4 (1992)
Litvánia	17,4	19,0
Oroszország	13,5	13,3 (1992)
Lettország	—	18,4
Ukrajna	—	20,0
Magyarország	18,5	9,9

Forrás: Employment Observatory és OECD

A rurális társadalom várható átrétegződése

A mezőgazdasági privatizáció a kárpótlással újra mezőgazdasági tulajdonhoz jutók, a mezőgazdasági kisüzemi-részidős termelők tömegei és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak miatt a volt szocialista országok nagy társadalmi csoportjainak változtatja meg társadalmi státusát. *Négy olyan társadalmi folyamattal* lehet számolni, amelyek hozzájárulhatnak a közép-kelet-európai rurális társadalom átrétegződéséhez, és amelyekben a mezőgazdasági privatizáció meghatározó szerepet tölt be (*polgárosodás, parasztosodás, proletarizáció, és az a folyamat, amelynek során sokan új típusú alkalmazotti vagy tagi-tulajdonosi státusba* kerülnek a létrejövő új szövetkezetekben, az állami vagy a magánszféra vállalatainál). A privatizáció hatása egy sor más folyamattal együtt érvényesül, de a rurális társadalom újratermelési rendjének megváltozásában a tulajdoni struktúra átalakulása a döntő. Ez az újratermelési rend a szövetkezetesítést követően, politikailag meghatározott konstrukcióként jött létre. Alapmodellje szerint nagy tömegek, szinte a vidéki társadalom egészének a kettős gazdaságban történő részvételére épült. A vidéki háztartások döntő többsége, de még a városiak egy része is, a szocializált gazdaságban való főfoglalkozás mellett részt vállalt a mezőgazdaság köré szerveződő második gazdaságban, elsősorban a kisüzemi mezőgazdasági termelésben, amelynek intenzitása és formája országonként eltérő volt, de szerves részet alkotta a szocialista mezőgazdasági termelésnek. A magántulajdonra alapozott mezőgazdasági termelés politikailag konstruált kollektivizációja után a nagyüzemi és kisüzemi termelés szimbiózisa és az alkalmazotti-kistermelői lét kettősége sajátos újratermelési viszonyokat hozott létre.

A politikai rendszerváltáskor nem volt kétséges, hogy a továbblépés egyik legfontosabb akadályja a mezőgazdaság üzemszerkezetében és tulajdoni viszonyaiban keresendő, a nagyüzemek és miniüzemek mellett szükség van a mezőgazdasági középüzemekre is. A mezőgazdasági termelés üzemszerkezetének az átalakítását csak a privatizáció valósíthatta meg, amely azonban nemcsak tulajdoni, hanem alapvető újratermelési viszonyokat is megváltoztatott. A termelés szerkezetének és a mezőgazdasági tulajdonnak az átalakítása is rendkívüli feladat, de következményeit tekintve nem csak gazdasági természetű, hanem társadalmopolitikai is, mert az elmúlt három évtizedben működő újratermelési rend *alapfeltételei változtak meg* a mezőgazdasági kárpótlás, privatizáció következményeként. Mindezt a társadalomtudomány részéről azért szükséges hangsúlyozni, mert a kormányintézkedésekben, de azok jogos kritikájában, vagy a politikai ellenzék programterveiben sem szerepel annak a felismerése, hogy az önmagában is rendkívüli tulajdonátalakulás az újratermelés rendjének a megváltozásával egy időben történik (*Harcza I. — Kovách I. — Szelényi I. 1993, N. Swain 1993, Répásy H. — D. Symes 1993, D. Symes 1992, 1993*).

A várható és megindult átrétegződési folyamatok hatásai közül az a legkérdésesebb, hogy *mely társadalmi csoportok lesznek képesek bekapcsolódni a polgárosodásba* (Szelényi I. 1988). Az egyik ilyen csoport mindenképpen azoké, akik

eddig is elegendő tőkét, termelési eszközt, tudás- és kapcsolattőkét tudtak fél- vagy teljes magángazdasági tevékenységük során, vagy más pozíciók révén felhalmozni. A farmerek, vállalkozók egyik csoportja azok közül kerülhet ki, akik a leg-sikeresebb résztvevői voltak a mezőgazdasági kisüzemi termelésnek, illetve azokban az államokban, ahol nem volt kiterjedtebb kisüzemi termelés, a képzettebb mezőgazdasági alkalmazottakból (*H. Hudečková—M. Losták 1992, M. Draganjova 1993*). A Központi Statisztikai Hivatal felvételének adatai szerint az 1992-ben legnagyobb volumenben termelő farmerek többsége már a nyolcvanas években árutermelő kisgazdaságot vezetett (vö. *Harcsa I. —Kovách I. —Szelényi I. 1993*).

A mezőgazdasági vállalkozók, és így a polgárosodásba legsikeresebben bekapcsolódók közé tartozhat az agrárértelmiségiek egy nagyobb csoportja is, akik a szövetkezetek átalakulása és a privatizálás végrehajtása után nem találnak megfelelő munkalehetőséget, viszont tudás és kapcsolattőkéjüket jól tudják majd mezőgazdasági vállalkozóként is kamatoztatni. A szövetkezeti vezetők és diplomások egy része már 1990—1991 folyamán mindent megtett azért, hogy sikeres magángazdaságot alakítson ki. A volt szövetkezeti vagy állami gazdasági vezetők elsősorban azok, akik a korábbi évek kisüzemi termelői és a képzettebb mezőgazdasági dolgozók mellett a legnagyobb hajlandóságot mutatják arra, hogy magángazdasági tevékenységet folytassanak, illetve hogy a szövetkezetek önállósuló részeit vállalkozásszerűen működtessék.

Kisebb arányban várható a nem falusi vállalkozók megjelenése a mezőgazdaságban, mert a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége — különösen a mai agrárvizonyok között — meglehetősen nehezen kalkulálható, és az a tőke, amelyet esetleg be tudnának fektetni, más gazdasági szektorban nagyobb eséllyel kamatoztatható. A volt NDK nyugati, német és holland befektetőinek kivételével nincs sok jele, hogy a külföldi tőke a mezőgazdasági termelés irányába orientálódik. A külföldi tőke a feldolgozó iparban szerzett pozíciókat, és nem valószínű, hogy nagyobb külföldi tőkebefektetés történne a mezőgazdasági termelésbe. Ezt a térség államaiban nem is ösztönzik, néhol kifejezetten gátolják vagy tiltják. A mezőgazdasághoz kapcsolódó szolgáltatásokban megjelenő vállalkozások esetében, különösen a visegrádi szerződés államaiban, vannak jelei annak, hogy a nem falusi és a külföldi tőke nagyobb érdeklődést mutat a rurális terciér szektor iránt.

A mezőgazdasági privatizáció egyik legnagyobb hatású következménye a *vidéki települések hatalmi viszonyainak* a megváltozása. Magyar megfigyelések szerint az önkormányzati választásokkal sok településen olyan polgármesterek és más önkormányzati tisztségviselők kerültek hatalomra, akiknek a családjai a szocialista korszak előtt nagy tekintéllyel rendelkeztek. A falusi *hatalmi pozíciók visszahódítása* már a nyolcvanas években megkezdődött, de a kárpótlási törvény végrehajtása során vált teljessé. A kárpótlás végrehajtásában meghatározó földki-jelölő bizottságok tagjainak a kiválasztása az önkormányzatok joga volt, és az önkormányzati vezetők ezt az alkalmat használták fel arra, hogy a falvakban korábban valójában a legnagyobb hatalomnak számító szövetkezeti vezetőkkel szemben pozíciókat szerezzenek, és hatással legyenek a szövetkezetek átalakulására.

A lengyel, a keletnémet, a cseh és a szlovák privatizációban is fontos szerep jut az önkormányzati vezetőknek. A lokális politikai és gazdasági hatalom átforgatódásának számos helyi változata alakult ki, de a korábban monolit hatalmi struktúra pluralizálódásában a mezőgazdasági privatizáció által felkínált esélynek van legnagyobb szerepe (C. Giordano 1994, J. Kliimask 1994).

A polgárosodással ellentétben *felerősödött a proletarizáció folyamata*, amelynek során társadalmi csoportok és rétegek vesznek el a korábban biztosnak látszó egzisztenciájukat, és tömegesen kell megélniük társadalmi lesüllyedésüket. A munkanélküliség a falvakat sújtja a leginkább a szövetkezetek megszűnésével és a vidékre telepített ipar válságával. A nagyvárosok ipari-gazdasági recessziója során elsődlegesen a nem igazán magasan képzett ingázó falusiakat bocsátották el.

A magángazdálkodás várható térnyerésével az a kisüzemi termelés is újra elterjedhet a mezőgazdaságban, amelyet a szakirodalom *paraszi típusúnak* nevezett el, és amelynek a jellegzetessége, hogy az áruteremelése nem specializált, és fontos szerepe jut az élelmiszer önellátásnak és a munkaerő lekötésének (D. Symes 1993, C. Hahn 1993). Ez a folyamat nagyobb társadalmi csoportok újraparasztosodásához is elvezethet. Bulgária és Románia farmereinek nagyobb része gazdálkodik ilyen stratégiák szerint (M. Draganova 1993, M. Keliyan 1993), de a lengyel farmerek vagy cseh, szlovák és posztszovjet farmerek, és a magyar kistermelők nagyobb csoportjainak gazdasági stratégiája is ilyen volt (Harcza I. 1993, Kovách I. 1991, 1993).

A magántulajdonon alapuló gazdaság megerősödésével sokan kerülnek majd olyan helyzetbe, hogy újonnan megszerzett, vagy a kárpótlás során visszakapott tulajdonukat egyénileg nem tudják hatékonyan működtetni, ezért az *újrászövetkezetesedési mozgalom* megindulása is várható. Bizonyos, hogy nem minden szövetkezet szűnik meg, számolni kell azzal, hogy a falusi társadalom egy része továbbra is a régi-új, illetve az újonnan létrehozott szövetkezetek tagja alkalmazottja lesz. Az újrászövetkezetesedés inkább azokban az országokban történik meg, amelyekben a kollektivizált vagyon természetes visszajuttatására törekedtek, mert a visszakapott tulajdon a jelenlegi gazdasági recesszió és a jelentősebb támogatásra képtelen kormányzatok miatt hatékonyan nem működtethető.

A mezőgazdasági privatizáció és a piacgazdaság intézményei kiépítésének korszakában kérdéses, hogy a sokmillió falusi tömeg, amely a városokban talált és részint talál munkát, milyen jövő elé néz. Nagy részük az átalakulás eddigi tendenciái szerint proletarizálódik, kisebb részüknek lehetősége lesz a magángazdálkodásra, azonban sorsuk annyira kötődik a városi társadalmakhoz, hogy nehezen megítélhető jelenleg, hogy melyik nagy társadalmi folyamat részvevői lesznek.

Összegzés

Az 1989-es politikai változásokat követően Közép- és Kelet-Európában, valamint a szovjet utódállamok rurális régióiban számos válságjelenség tapasztalható. A térséggel foglalkozó elemzések egy része szerint a válság legalább olyan mély,

mint az 1929—31-es Nagy Gazdasági Világválság, és bizonyos vonatkozásokban szélesebb, mert több területre terjed ki (*Harcza I.—Kovách I.—Szelényi I.* 1993). Csökkent a GDP az elmúlt négy évben, az ipari termelés több mint harminc százalékkal esett vissza, a mezőgazdasági termelés pedig még ennél is nagyobb mértékben. A munkanélküliség a régió államainak többségében tíz százalék fölé emelkedett, és a rurális területeken még súlyosabb. Az infláció növekedése jelentősen felgyorsult. A gazdasági recessziót politikai instabilitás kíséri.

A Nagy Gazdasági Világválság a világgazdaság strukturális válsága volt, amely nem járt együtt gazdasági-társadalmi formáció változásával, a tulajdonviszonyok és a társadalmak osztályszerkezete nem változott. A poszt-szocialista falusias régiókban a gazdasági recesszió a tulajdonviszonyok, a társadalmi rétegződés és osztálystruktúra átalakulásával jár együtt, amelyet jelentős *modernizációs válság és értékválság* is súlyosbít.

A poszt-szocialista agrárgazdaságok és rurális társadalmak átalakulásának következménye az agrártermelés három formájának, a vegyes üzemszervezetnek a dominanciája. A családi gazdaságok, farmok szerepe valószínűleg megnövekszik, de Lengyelország kivételével nem válik a mezőgazdasági termelés egyedül meghatározó üzemformájává. A szövetkezetek és állami gazdaságok egy része tovább folytatja tevékenységét, új alapszabályt elfogadva és új vezetőséget választva. A részidős termelés súlya jelentősen megnövekedhet, akár a mezőgazdasági termékek fele is a részidős kisüzemekből kerülhet ki.

A politikai átalakulás és agrárprivatizáció ellentmondásos társadalmi következményei közül a proletarizáció bizonyosan a keleti rurális régiók hosszú távon is ható következménye lesz. A polgárosodás a rurális társadalmak egyes rétegeiben folytatódhat, de nem valószínű, hogy a vidéki társadalmak negyedénél többen a részesei lehetnek. Az új földtulajdonosok többsége nem lesz képes specializált termelésű farmokat működtetni, és ha a látható trendek nem változnak, a modernizálódás folyamatának aligha megfelelő parasztosodás indul.

IRODALOM

- Anastasova, M.* (1993): Start of the Private Agriculture in Republic of Bulgaria, (paper). XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen
- Bergmann, T.* (1992): The Re-privatization of Farming in Eastern Germany = *Sociologia Ruralis*, No. 1—2.
- Blaas, G.—Pitonak, A.* (1993): Review of Agricultural Policy, Market and Trade Developments, In: The Slovak Republic in 1993 (kézirat)
- Blaas, G.* (1993): Agriculture in Slovakia — A Forced Re-structuring? (paper) Annual Convention of Hungarian Sociological Association, Miskolc
- Dobrova, S.—Kouzhuharova, V.* (1993): The Transition in Bulgarian Agriculture: Prestoration of Private Property and Reorganization of Production, (paper) Conference Collectivization and its Alternatives, Sanghai
- Draganova, M.* (1993): Auxiliary Plots of Rural Households as a Starting Point towards Future Family Farming in Bulgaria. (paper) XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen

- Eberhardt, P.*: Depopulation Processes in Rural Areas of East-Central Europe (1950—1990). In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Employment Observatory = Central and Eastern Europe, No. 5. December, 1993
- Fink, M.—Grajewski, R.—Siebert, R.—Zierlod, K.* (1993): It would require a miracle to find a new job. (paper) XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen
- Giordano, C.*: Not All Roads Lead to Rome. In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Gorlach, K.—Nowak, P.—Serega, Z.* (1993): Farm „Repressive Tolerance” to „Agressive Freedom”. Family Farms in Post-communist Poland. (paper) XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen
- Hann, C. M.*: From Production to property Decollectivization and the Family-Land Relationship in Contemporary Hungary = *Man*, Volume 28 No. 2. June 1993
- Harcza I.—Kovách I.—Szelényi I.*: The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Country-Side and Agriculture.
- Harcza I.*: Small-Scale Farming Informal Co-operation and the Household Economy in Hungary = *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXIII No. 1. 1993
- Hartmut, W.* (1993): Az agrárgazdaság szerkezetében bekövetkezett változások az EK-hoz történt csatlakozás után a keletnémet tartományok példája alapján. AGKII, Budapest
- Hudečková, H.—Losták, M.*: Attitudes for Privatization in Czechoslovak Agriculture = *Sociologia Ruralis*, 1992. No. 1—2.
- Hudečková, H.—Losták, M.*: Privatization in the Czech Agriculture. In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Kelyan, M.*: Auxiliary Work in the Household Run Farm in Bulgaria. In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Kliimask, J.*: The Role of Local Centres in Rural Fringe Areas: the Case of South-Eastern Estonia. In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Kovách I.*: Part-time Small-Scale Farming or a Major Form of Economic Pluriactivity in Hungary. In: Eastern European Societies on the Threshold of Change (Ed. *Szmatka, J.—Mach, Z.—Mucha, J.*). The Edwin Mellon Press, 1994
- Kovách I.*: Rediscovering Small-Scale Enterprise in Rural Hungary. In: Rural Enterprise. Shifting Perspectives on Small-Scale Production (Ed. *Whatmore, S.—Lowe, P.—Marsden, T.*). David Fulton Publishers, 1991
- Lakiza-Sachuk, N.* (1994): Report on Ukrainian Agricultural Privatization. (kézirat)
- Loogma, K.* (1994): Report on Estonian Agricultural Privatization. (kézirat)
- Majerová, V.* (1993): The Renewal of Private Farming in the Czech Republic. (papere) XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen
- Martinova, I.* (1993): Agrarian Reform in Russia. (paper) Annual Convention of Hungarian Sociological Association, Miskolc
- Námerova, I.* (1993): Agrarian reform in Slovakia. (paper) Conference of Land Ownership and the Future of Peasantry in Central and Eastern Europe, Berlin
- Neményi Á.—Neményi J. N.* (1993): The Rumanian Macro- and Microeconomic Conditions for Family Farm in Agriculture. (paper) Annual Convention of Hungarian Sociological Association, Miskolc
- Neményi Á.* (1994): Report on Rumanian Agricultural Reprivatization. (kézirat)
- Petras-Voicu, I.* (1993): Romanian Family Farm in the Process of Transformation. (paper) Annual Convention of Hungarian Sociological Association, Miskolc
- Rawert, M.* (1993): LPG-Rechtsnachfolger haben noch lange mit Altsdullen zu kämpfen = *Berliner Landwirtschaft*, 609—624.
- Répássy H.—Symes, D.*: Perspectives on Agrarian Reform in East-Central Europe = *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXIII No. 1. 1993
- Rotariu, T.* (1993): Destructurization and Restructurization of Agriculture in Romania. (paper) Annual Convention of Hungarian Sociological Association, Miskolc

- Róth, A.—Rotariu, T. (1993): The Family Farm in Romania Today. (paper) XVth European Congress for Rural Sociology, Wageningen
- Scholz, H. Dr.: Lage der Landwirtschaft in den neuen Bundesländern = Berliner Landwirtschaft, 161—173. 1992
- Shahinian, M.: From Traditional Village through Collectivization to Privatization. (paper) Conference Collectivization and its Alternatives, Ráckeve, 1992
- Sterczewski, E. (1994): How to Purchase or Rent the State Treasury's Agricultural Property. (kézirat)
- Swain, N.: Transitions from Collective to Family Farming in Post-socialistic Central Europe: a Victory of Politics over Sociology. In: Eastern European Countryside, 1993, 1.
- Symes, D. (1993): Agrarian Reform and the Restructuring of Rural Society in Hungary. (unpublished paper)
- Symes, D.: Agriculture, the State and Rural Society in Europe, Trends and Issues = Sociologia Ruralis, 1992, No. 2—3.
- Szelényi I. (1988): Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. The University of Wisconsin Press

KOVÁCH, IMRE

AGRICULTURAL PRIVATISATION AND THE FUTURE OF FAMILY FARMS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Summary

After the political changes of 1989 the future of agriculture became a crucial issue in all the former socialist countries. The transformation of an agrarian sector took place along the lines defined by the process of privatisation, with a view to the requirements of the emerging market economy. The reason why the agrarian question has gained such significance during the past four years lies in the fact that the rural regions have become overpopulated. In each country the primary objective of the privatisation of agriculture is the establishment of family farms, or, in those countries where family farms had already existed in significant numbers (Poland, states of the former Yugoslavia), the aim was to improve the condition of their production. The transformation of large-scale farms into family farms was often the first phase in the process of large-scale privatisation and it provided a model for the transformation of the whole national economy. The future of the family farm gained ideological and political significance, similar to the large-scale collectivisation of the previous political period.

The dominance of the three forms of agricultural production, the mixed organisation of production, is a consequence of transformation of the post-socialist agrarian economies and rural societies. In all probability the family farms will become stronger, though, with the exception of Poland, they will not become the sole dominant form of agricultural production. In the light of the experiences gained hitherto, some of the co-operatives and state farms may continue to exist, functioning on the basis of new statutes and electing a new leadership. As much as half of agricultural production may be generated by part-time farming in the region. Within the framework of part-time farming production will be carried on both for the market and for subsistence, as well as for a hobby.

VÁRI ANNA

ÚJ JELENSÉGEK A KÖRNYEZETI KONFLIKTUSKEZELÉS HAZAI GYAKORLATÁBAN: AZ MO AUTÓPÁLYA ÉPÍTÉSÉNEK TAPASZTALATAI*

Bevezetés

A környezetre, illetve az emberi egészségre potenciális veszélyt jelentő létesítmények, illetve technológiák telepítése körüli konfliktusok gyakoriak a fejlett tőkés országok gyakorlatában, és a 80-as évek közepe óta egyre gyakoribbak nálunk is. E körbe tartoznak például a zsámbéki veszélyes hulladéklerakó (*Tamás 1987, Kiss 1987*), a dorogi és a garéi veszélyes hulladékégető-mű (*Faragó és mtsai 1990, Lányi és Persányi 1993*), az ófalui radioaktív hulladéklerakó (*Vári és Faragó 1991, Juhász és mtsai 1993*), a gyöngyösorszi akkumulátor-újrafeldolgozó (*Lányi és Persányi 1993*) és az MO autópálya telepítése körül kialakult viták, valamint a nemzetközi konfliktussá szélesedő, bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer körüli konfliktus (*Vargha 1989, Galambos 1993, Farkas*, megjelenés alatt).

A telepítési konfliktusok kezelésének hazai gyakorlata az elmúlt évtizedben jelentős változásokon ment keresztül. Megerősödött a civil társadalom, számos környezetvédő szervezet alakult. A 80-as évek vége óta olyan jogszabályok születtek, amelyek megermentik a telepítési döntésekben való társadalmi részvétel potenciális lehetőségét. Ilyen például az információszabadsággal és adatvédelemmel kapcsolatos, 1992/LXIII. sz. törvény, amely biztosítja az állampolgárok számára a közérdekű adatokhoz való hozzáférést és az önkormányzatokról szóló 1990/XX. sz. törvény, amely kimondja, hogy a fontosabb döntésekkel kapcsolatban informálni kell a lakosságot és lakossági fórumok keretében ki kell kérni a véleményét. E körbe tartozik az 1993-ban kiadott, az egyes tevékenységek környezeti hatásvizsgálatát ideiglenes jelleggel szabályozó 86/1993. sz. kormányrendelet is, amely lakossági tárgyalást ír elő minden olyan esetben, amelyekben részletes hatástanulmány készítésére kerül sor.

A jelenlegi helyzet azonban számos ellentmondást is felvet. Mindmáig nem született meg egy új, átfogó környezetvédelmi törvény, amely az érintettek részvételének jogi feltételrendszerét egyértelműen meghatározná. Másrészt, a gazda-

* A tanulmány „A társadalmi konfliktuskezelés nyugati modelljeinek adaptációs lehetőségei terület- és településfejlesztési, valamint környezetvédelmi döntésekben” című OKTK-kutatás eredményein alapul.

sági nehézségek miatt a környezetvédelem ügye sok helyen háttérbe szorult, az emberek számára a még oly környezetszennyező létesítmények is vonzóak, ha ezek munkahelyeket jelentenek. Fokozottan igaz ez az önkormányzatok vonatkozásában, amelyek számára létfontosságúvá vált bevételeik növelése, esetenként a környezet rovására is (Szirmai 1993).

A központi kormányzat, az önkormányzatok, a lakosság és annak civil szervezetei közötti érdekütközéseket illusztrálják az M0 autópálya telepítése körül kialakult viták. A következőkben *e konfliktusok kialakulását és a kezelésükre alkalmazott eljárásokat* ismertetjük.

A Budapest körüli M0 autópálya építése

A közúti forgalom növekedésével és az ezzel együttjáró súlyos közlekedési és környezeti problémák megjelenésével párhuzamosan világszerte elterjedőben vannak a városokban, illetve azokon kívül vezető körutak, autópályagyűrűk, amelyek tehermentesítik a településeket a tranzitforgalomtól, kapcsolatot biztosítanak az egyes városrészek között és szétosztják a sugárirányú utak forgalmát. A szintbeli kereszteződésektől mentes autópályagyűrűkön a forgalom viszonylag nagy átlagsebességgel haladhat, s ez, valamint a kapcsolódó környezetvédelmi létesítmények (védőerdősávok, zajvédő falak) általában csökkentik a környezetet érő káros hatásokat.

Az előbbi okok motiválták azt a döntést is, amely a fővárost elkerülő M0 autópálya építésével volt kapcsolatos. Budapest közlekedési helyzetét számos tényező, pl. a történelmileg kialakult sugaras szerkezet, és a gyűrűirányú kapcsolatok hiánya nehezíti. További kedvezőtlen tényező, hogy az ország területét érintő nemzetközi utak — egy kivétellel — a fővároson vezetnek át, így a tranzitforgalom kénytelen az amúgy is túlterhelt, sűrűn beépített belső városrészeket tovább terhelni (Pro Urbe és Unitef Kft. 1993).

A Budapest körüli útgűrű először 1942-ben került említésre. Ezt követően, bár minden jelentősebb területrendezési, fejlesztési terv számolt vele, érdemi döntés e téren nem született. A kérdéssel a 60-as évek végén kezdtek el újra foglalkozni, az M7 autópálya bevezető szakaszával összefüggésben. Az országos és a fővárosi főúthálózat kapcsolatára két koncepciót dolgoztak ki:

- A Hungária körúton műtárgyon vezetett városi autópálya, alatta gyorsvillamos és szervízút,
- Egy Budapesttől 30—50 km-re húzódó gyűrűirányú útvonal (Pro Urbe és Unitef Kft. 1993).

Az autópályagyűrűre vonatkozó elképzelés végül 1974-re született meg. Eszerint Pesten autópálya, Budán autóút vagy főút épül. Kialakultak a kiépítési ütemeknek megfelelő szektorok is az alábbiak szerint:

Északi szektor:	M3 autópálya és 11. sz. főút között
Keleti szektor:	M3 és M5 autópályák között
Déli szektor:	M1 és M5 autópályák között
Nyugati szektor:	M1 autópálya és 11. sz. főút között

1977-ben a teljes MO tanulmánytervét a KPM — a Fővárosi és Pest Megyei Tanáccsal egyeztetve — elfogadta. Először a déli szektor építése kezdődött el 1986-ban.

A forgalmi előrejelzések az autópálya déli szektorának együtemű kiépítését indokolták volna, azonban a rendelkezésre álló anyagi források erre nem adtak lehetőséget. Így először az MO ún. IB szakasza épült meg 1986 és 1991 között, amely az M5 autópályát és a 6. sz. főutat kötötte össze. Az M1 autópálya és a 6. sz. főút közötti szakasz építése 1991-ben kezdődött, és 1994-ben került átadásra.

Egyelőre nem született még döntés az autópályagyűrű továbbépítéséről. A keleti szektorban mind ez ideig nem sikerült az önkormányzatok számára is elfogadható tanulmányterveket kidolgozni, és az e szektorban megoldatlan konfliktushelyzetek miatt elképzelhető, hogy az építkezés nem itt, hanem az északi szektorban folyik tovább. A következőkben az autópálya tervezése és építése körül kialakult konfliktusok főbb típusait, az ezek megoldására alkalmazott eszközöket, valamint az ezekkel kapcsolatos tapasztalatokat foglaljuk össze.

Konfliktusok az MO funkcióját illetően

Az MO autópálya funkcióit illetően jelentős különbség van az érintett felek véleménye között. Abban általános az egyetértés, hogy az autópálya legfontosabb funkciója az országos tranzitforgalomnak Budapest belterületéről való elhárítása. Sokak szerint további fontos feladata az ország nagy térségei közötti kapcsolat megteremtése. Egyesek, elsősorban a Fővárosi Önkormányzat képviselői azonban ezt a funkciót kevésbé ítélik lényegesnek, ez szerintük elsősorban egy, a fővárostól 30—40 km-re, Dunaföldvár mélységében haladó körgyűrű feladata lenne, ami a — már korábban említett — korábbi közútfejlesztési tervekben is szerepelt.

Az MO lehetséges harmadik funkciója a külső kerületek egymás közötti, illetve a város környéki agglomeráció és a külső kerületek közötti közlekedési kapcsolatok javítása lenne. A Fővárosi Önkormányzat, amely megfelelő források hiányában a terveiben régóta szereplő ún. külső gyűrű (a Hungária-gyűrű és az MO közötti gyűrű) építésének elhalasztására kényszerült, azt reméli, hogy egy a város határai közé „tolt” belső nyomvonalon épülő MO egyben helyettesítheti ezt a külső gyűrűt is és megoldhatja a külső kerületek egymás közötti forgalmi gondjait. Ezt az elképzelést azonban sokan, az érintett területek lakossága és civil szervezetei mellett számos közlekedési szakértő (pl. a mintánkban szereplő egyik tervező), erősen vitatják. Hangsúlyozzák a belső gyűrű irányú útvonalak megépítésének szükségességét, azonban úgy gondolják, hogy ennek forgalma jelentősen különbözne az MO forgalmától (például a nehéz teherszállító járművek helyett ezeken elsősorban személyforgalom jelenne meg, és tranzitforgalom sem terhelné). Más

szakértők szerint viszont, ha az M0 a főváros határán kívül épülne, a nagy távolság miatt a tranzitforgalom egy része nem kerülné el a várost, hanem a belső gyűrűt vagy más belső utakat választana.

Az M0 funkciója körüli bizonytalanság fontos tényezője számos, a nyomvonal vezetése körül kialakult konfliktusnak, elsősorban annak, amelyik Nagytétényben, illetve a keleti szektorban kirobbant. A nyomvonal „befelé” tolása ugyanis ahhoz vezetett, hogy az autópálya több helyen lakott, esetenként sűrűn lakott területeket érint.

Szükség lenne egy — alternatív fejlesztési elképzeléseket tartalmazó — közlekedésfejlesztési koncepció kidolgozására, hatástanulmányok elvégzésére és ezek széles körű társadalmi vitájára valamennyi érintett fél (a főváros valamennyi kerülete, valamint a tranzitforgalomban részt vevő szervezetek képviselőinek) részvételével, s ennek alapján egy széles körű támogatást élvező koncepció kialakítására.

Konfliktusok a nyomvonal vezetése körül

Az M0 autópálya nyomvonalát illetően több kisebb és néhány súlyos konfliktus alakult ki. A konfliktusok elsősorban az önkormányzati területfelhasználási engedélyek kiadása során, vagy azt követően pattantak ki.

Az IB-szakasz építése során a területfelhasználási engedélyek kiadásával viszonylag kevés probléma volt, mivel e szakasz túlnyomórészt mezőgazdasági szövetkezetek területén haladt át, amelyeket az akkori kisajátítási szabályok szerint megvettek.

Az első, nyomvonallal kapcsolatos *lakossági konfliktus*, amely a Dunaharaszti belterületére tervezett csomóponttal volt kapcsolatos, 1986-ban keletkezett. A lakosság ellenezte a tervezett csomópont megépítését a város amúgy is balesetveszélyes belterületén. A lakossági tiltakozás és a település országgyűlési képviselőjének interpellálási szándéka kikényszerítette, hogy a közlekedési tárca az eredetileg tervezettől néhány kilométerre, Budapest és Dunaharaszti határán építse meg a csomópontot. Ugyanakkor egy korszerű elkerülő út is épült Dunaharaszti, Dunataksony és Dunavarsány körül az 51-es úthoz kapcsolódóan.

A másik konfliktus a halásztelki csomóponttal volt kapcsolatos. Itt az eredeti tervek szerint egy hídon haladt volna az autópálya a halásztelki út fölött. Szigetszentmiklós lakossága viszont azt kérte, hogy e helyütt egy újabb csomópont épüljön, hogy az M0-ról a halásztelki útra közvetlenül rá lehessen hajtani. Ez — az előző módosításhoz hasonlóan — jelentős többletköltséget eredményezett, mivel lakóházakat kellett kisajátítani.

Az IB-szakasz üzembe helyezése megnövelte néhány olyan település forgalmát, amelyek az újonnan átadott szakasz és az M1, illetve M7 autópályák között helyezkednek el. A városon keresztülhaladó forgalom megnövekedése által kiváltott lakossági tiltakozás Érden egy elkerülő út építését kényszerítette ki.

Az IA-szakaszon először Törökbálint lakossága követelte a nyomvonal lakott területektől távolabbra való helyezését. Hosszas vita után a nyomvonalat mintegy

150 m-el áthelyezték. Ez körülbelül egy év késést eredményezett a területfelhasználási engedély kiadásának folyamatában.

Kevésbé volt sikeres Diósd lakosságának tiltakozása. Mire a lakosság ráébredt, hogy a nyomvonal túlságosan közel van a lakott területekhez és lehetőség lenne az utat a közeli katonai lőtéren keresztül vezetni, már túlságosan előrehaladt az engedélyezési folyamat. Végül is a tárcsa és Diósd lakossága megegyezett abban, hogy a tárcsa kompenzációként vállalja néhány utca burkolatának megerősítését.

Az IA-szektorban a *legsúlyosabb konfliktus* Nagytétényben robbant ki.

A nagytétényi szakasszal kapcsolatos konfliktus

A nagytétényi lakosság 1988-ban értesült arról, hogy az MO autópálya nyomvonala a Bartók Béla lakótelep közvetlen közelében fog elhaladni. Ez megdöbbsentette az érintetteket, mivel az eredeti tervek szerint az autópálya nyomvonala és a Duna-híd 3 km-el délebbre, Csepelen keresztül vezetett volna. A nyomvonal tervét azonban időközben megváltoztatták, erről azonban az érintett lakosságot nem tájékoztatták. Egyes szakemberek véleménye szerint a tervmódosítás oka az volt, hogy az eredeti nyomvonal a tököli szovjet repülőter kifutópályájához túl közel haladt volna el (*Horgas* 1992).

1988 őszén és 1989 tavaszán az autópálya kérdésében két lakossági fórumot rendeztek. Ezekben a hatóság szakemberei tájékoztatást adtak a tervekről, a lakosság viszont heves tiltakozással utasította el a nyomvonalat. Ezt követően megalakult a Zöld Jövő Környezetvédelmi Egyesület, amely a lakosságtól ezer tiltakozó aláírást összegyűjtve a lakótelepet elkerülő nyomvonal tervével végigjárta mindazon fórumokat, ahonnan segítséget remélt. Az egyesület aktívan lobbizott a közlekedési tárcánál, a kerületi tanácsnál, illetve később önkormányzatnál, mind az MO autópálya nyomvonalának módosításáért, mind a nagy területet nehézfémekkel elszennyező Metallochemia gyár bezárásáért.

1990 márciusában a közlekedési tárcsa felkért egy MTA ad hoc bizottságot az MO autópálya nagytétényi szakasza környezetvédelmi terveinek vizsgálatára. A bizottság megállapította, hogy a felépült Duna-híd helyzetére való tekintettel a nyomvonalon már nem lehet változtatni, de a bizottság egyetlen tagja sem írta le, hogy megfelelők tartja a nyomvonal tervét és környezetvédelmi intézkedéseit (*Horgas* 1992). Az OKI is készített egy szakvéleményt, amely viszont az útvonal módosítását javasolta, arra hivatkozva, hogy a Nagytétényben lakó gyermekek átlagos vérólomszintje magasabb a főváros egyéb kerületeiben mért értékeknél.

Mindennek ellenére 1990 májusában jóváhagyták az MO autót nagytétényi szakaszának építési engedélyét, figyelmen kívül hagyva a lakosság és az egyesület tiltakozását. A tárcsa 50 millió Ft kompenzációt ajánlott fel az önkormányzatnak, amelyet a kerületet sújtó környezeti károk mérséklésére használhatnak fel. Az egyesület tovább harcol, elsősorban a megígért környezetvédő beruházások (zajvédőfal stb.) megvalósításáért és a károk enyhítéséért.

Az autópálya keleti szektora körüli konfliktusok

Az M0 autópálya keleti szektorának eredeti terveit az UVATERV készítette. Ez a C variánsnak nevezett terv elkerülte volna a fővárost, s az agglomerációs övezeten (Gyál, Vecsés, Üllő, Ecsér stb.) haladt volna keresztül.

A 80-as évek végén a közlekedési tárca és a Fővárosi Önkormányzat közösen bízta meg a BUVÁTI-t és a VÁTI-t azzal, hogy végezzen nyomvonalvizsgálatokat a keleti szektorban. Ennek során olyan alternatív tervek születtek, amelyek a főváros területén vezették volna az autópályát. E nyomvonalakat (A, B, A1, A2 stb.) a tervezők azzal indokolták, hogy így az autópálya az átmenő forgalom elvezetésén túlmenően a kerületek közötti szektorforgalmat is lebonyolítaná. Az érintett kerületek, illetve agglomerációs települések lakossága, önkormányzatai, illetve környezetvédelmi egyesületei azonban igen eltérően értékelik az egyes variánsokat.

A déli szakaszon a XVIII. kerületi lakosság és a Gyáli Önkormányzat tiltakozik az A és B változatok ellen, míg a XVIII. kerületi önkormányzat a kerületet elkerülő C változatot nem tartja kívánatosnak. Az északkeleti szakaszon az önkormányzatok általában a fővároson belül haladó nyomvonalat támogatják, azonban ennek különböző variánsai (A, A1, A2) között megoszlanak a vélemények. Az A változat megépítése ellen lépett fel a Csömöri Polgárok Érdekszövetsége és az Árpádföldi Polgárok Érdekszövetsége. Ez utóbbi nyomására a XVI. kerületi önkormányzat visszavonta az A változatot támogató állásfoglalását. Várható azonban, hogy ha az A2 változat megépítése kerül szóba, akkor a kerepestarcsaiak hoznak létre tiltakozó mozgalmat a nyomvonal ellen.

Az autópálya keleti szektorában kialakult konfliktusok nyomán veszélybe került e szektor további építése. Elképzelhető, hogy a közlekedési tárca e helyett — a viszonylag konfliktusmentesebb — az északi szektor építését kezdeményezi. Ennek számos általános negatív következménye — például a Duna menti észak—déli irányú tengely terhelése — mellett igen rossz hatása lenne a keleti szektor által érintett kerületekre is, mivel az M0 már megépült szakaszaira átvevődő forgalom egy része e kerületeken keresztül keresne utat a 4. sz. főút, az M3 autópálya stb. felé.

A konfliktusok érintettjei

Az M0 autópálya körüli konfliktusok legfontosabb érintettjei a következők:

- A Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium és annak szervezetei (pl. az Autópálya Igazgatóság) mint beruházók érdekeltek az M0 autópálya minél hatékonyabb és konfliktusmentesebb megépítésében. Az építés konfliktusmentesége és gyorsasága azonban ütközhet a forgalom által támasztott követelményekkel. Például forgalmi szempontból a keleti szektor továbbépítése volna indokolt, az északi szektor építése azonban politikai szempontból ígéretesebb.

- A Fővárosi Önkormányzat szakhatósági jogosítványokkal működik közre az autópálya megépítésében. Mivel a Fővárosi Önkormányzat a főváros külső kerületei közötti forgalom lebonyolítására alkalmas, régóta tervezett gyűrű irányú útvo-

nalak megépítéséhez nem rendelkezik megfelelő erőforrásokkal, abban érdekelt, hogy az M0 autópálya ilyen feladatokat is ellásson. Ezért a Fővárosi Önkormányzat a legkisebb sugarú, lehetőleg Budapest területén haladó nyomvonalat támogatja.

- A tervezők (UVATERV, BUVÁTI) feladata elsősorban a megbízók igényeit kielégítő, lehetőleg optimális megoldások keresése. Az optimalitás kritériumai azonban a társadalmi-gazdasági-politikai háttér változásától függően maguk is változnak. Például korábban olyan autópálya tervezésére kaptak megbízást, amely elsősorban a főváros átmenő forgalmát vezetné el. Később a koncepció megváltozott és a külső kerületek szektorforgalmának elvezetésére is alkalmas nyomvonalat kellett keresniük. Végül a tervezőkre hárult az ún. „konfliktuszegény” nyomvonalak kijelölése, illetve ezeknek a lakossággal való elfogadtatása is. Ez utóbbi a műszaki háttérrel rendelkező, de társadalmi kommunikációban általában járatlan tervezők számára igen nehéz feladatot jelent.

- A helyi önkormányzatok ugyancsak szakhatósági jogosítványokkal vesznek részt az autópálya építésében. Feladatuk a területfelhasználási, illetve építési engedélyek odaítélése. Az önkormányzatok érdekeltsége meglehetősen bonyolult. Az autópálya mellett szól, hogy az önkormányzatok érdekeltek az adott kerület vagy település infrastruktúrájának javításában, az autópálya melletti területek felértékelődésében (pl. a XVIII. kerületben), illetve a telepítés fejében ajánlott kompenzációban (pl. a XXII. kerületben). Ugyanakkor az önkormányzatoknak a lakossággal egyeztetési kötelezettségeik vannak, és az érintett csoportok esetleges tiltakozásával is szembe kell nézniük. Több kerületben a lakosság nyomására az önkormányzatnak meg kellett változtatnia korábbi állásfoglalását, illetve el kellett halasztania a döntést (pl. XVI., XVIII. kerület).

- A környezetvédő és egyéb lakossági szervezetek állásfoglalása az M0 autópálya kapcsán igen sokrétű volt. E szervezetek egyik csoportja felismerte, hogy a Budapesten élők többségének érdeke az autópálya mielőbbi felépítése, ezek egyeztetni próbálnak a különféle helyi csoportok között. Ilyen például a *Fadrusz János Környezetvédelmi Egyesület*, a *Levegő Munkacsoport* stb. Ezzel szemben több olyan helyi szervezete van, amelyek ellenzi az autópálya őket érintő változtatát. Ezek közé tartozik a Pestszentimrei *Dr. Székely Endre Történelmi Társaság*, a *Csömöri Polgárok Érdekszövetsége*, és az *Árpádföldi Polgárok Érdekszövetsége*.

Jelenleg a különféle érdekcsoportok közötti tárgyalások holtpontra vannak és valós veszély áll fenn egy minden fél számára hátrányos döntés meghozatalára.

A konfliktus kezelésének értékelése

Hazai és külföldi tapasztalatok tanulsága szerint egy létesítmény telepítésének sikerességét, társadalmi elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az adott létesítmény szükségességét illetően az érintettek körében konszenzus alakult-e ki. (*Kunreuther és mtsai 1992, Vári és mtsai 1994*). Ennek feltétele, hogy a létesítmény funkciója világos legyen és illeszkedjék valamely széles körben elfogadott fejlesztési elképzelésbe.

Az M0 autópálya esetében nincs egyetértés abban, hogy az autópálya funkciói közé tartozik-e — a kelet-nyugati tranzitforgalom Budapest belső területeiről való elhárítása mellett — a főváros külső kerületei közötti kapcsolatok megteremtése is, vagy ezt a célt inkább további gyűrű irányú utak építésével kellene elérni. Az autópálya funkciói körül kialakult nézetkülönbségek, a távlati közútfejlesztési koncepció hiánya nagymértékben elbizonytalanítja és a szükségesnél több konfliktussal terheli meg az M0 nyomvonalával kapcsolatos döntéseket. Egy egyértelmű koncepció esetében világosabbak lennének az elérendő célok, áttekinthetőbbek lennének az érdekviszonyok, és jobban kezelhetőek lennének az érintettek közötti konfliktusok is.

Külföldi és hazai tapasztalatok szerint a telepítések sikerének esélyét növeli, ha alternatív megoldások összehasonlítására, pozitív és negatív hatásaik (költségeik és hasznaik) összehasonlítására és széles körben történő megvitatására kerül sor (*Williams—Massa 1983, Kunreuther és mtsai 1993*).

Az M0 autópálya nagytétényi szakasza esetében kirobbant konfliktus nagyrészt az alternatívák hiányára vezethető vissza. Mivel a 6. sz. főút és az M5 autópálya közötti szakasz, s ennek részeként a Duna-híd az eredeti tervektől eltérően és a nagytétényi lakossággal való előzetes konzultáció nélkül egy korábbi fázisban megépült, a Nagytétényt érintő szakasz tervezése során már nem nyílt lehetőség a nyomvonal olyan kialakítására, amely az érintett lakosság számára elfogadható lett volna, és egyidejűleg műszaki kritériumokat (közlekedésbiztonsági szempontokat) is kielégített volna. Ezt a helyzetet el lehetett volna kerülni, ha még a Duna-híd megépítése előtt konzultáltak volna a csatlakozó szakaszok által érintett önkormányzatokkal, illetve lakossággal.

A közhasznú létesítmények telepítésével kapcsolatos tapasztalatok azt mutatják, hogy az alternatívák elemzése mellett azt is célszerű megvizsgálni, hogy a kiindulási állapot fenntartása milyen következményekkel járna (*Renn 1993*). Ha sikerül egyetértésre jutni a status quo tarthatatlanságával kapcsolatosan, ez jelentősen megkönnyíti a további vitákat.

Az M0 autópálya építése kapcsán nem került sor az építők és a főváros lakossága közötti párbeszédre, amelyben lehetőség nyílt volna arra, hogy ez utóbbi megismerje az autópálya megépítésének fontosságát. Ennek egyik következménye, hogy az építésben alapvetően érdekelt fővárosi lakosság döntő többsége nem képviselteti magát az autópálya körül folyó vitákban. Hasonlóképpen nagyon kevesen tudják, hogy milyen hatása lehet egyes főutak terhelésére annak, ha — a kialakult konfliktusok miatt — elhalasztják az M0 keleti szektorának (az M5 és M3 autópályákat összekötő szakaszának) megépítését.

Általános tapasztalat, hogy a sikeres telepítés esélye nő, ha a technikai szempontok szerint optimális telepítési hely kiválasztása helyett egy valamennyi érintett fő számára elfogadható hely megtalálását célozzák meg. Az ilyen típusú megoldások megtalálásához a műszaki szakértők mellett társadalomtudományi ismeretekkel rendelkező, kommunikációs és tárgyalási technikákban is jártas szakemberek közreműködésére van szükség (*Armour 1991, Massam 1993*).

Az MO autópálya telepítésének „gazdái” ma is a tervezők, akik elsősorban műszaki-gazdasági szempontok mérlegelése alapján igyekeznek a legjobb telepítési variánst kiválasztani és az érintett lakossággal elfogadtatni. Ez sok esetben kudarcba fullad, ami a műszaki képzettségű tervezők számára megoldhatatlan helyzetet teremt. Kommunikációban, illetve közvetítésben jártas szakemberek bevonására legtöbbször már csak a konfliktus kialakulása után kerül sor.

Mivel a közhasznú létesítmények általában egy nagyobb közösség érdekeit szolgálják, negatív hatásai viszont egy kisebb közösségben érvényesülnek, méltányossági szempontból e kisebb közösséget kompenzálni kell. A kompenzációnak kezdettől fogva a telepítésekkel kapcsolatos tárgyalási „csomag” részét kell képeznie (Kunreuther—Linnerooth 1983, Morell 1984). Kompenzáció utólagos — a konfliktus kirobbanása után történő — felajánlása általában eredménytelen.

Az MO autópálya esetében Nagytétény önkormányzata kapott jelentősebb kompenzációt a területfelhasználási engedély kiadása fejében. Mivel a nyomvonal lakott területhez közel húzódik, és ennek hatásait egyes szakhatósági vélemények csakúgy, mint a lakosság jelentős csoportjai egészségre veszélyesnek ítélték, az érintettek igen negatívan értékelték a telepítést. Ezen a kerületnek környezetvédelmi célokra nyújtott támogatás sem változtatott, sőt, sokan vélekednek ma is úgy, hogy „az önkormányzatot megvásárolták”.

A telepítési döntések egyik legfontosabb tapasztalata, hogy csak megfelelő érdekegyeztetési mechanizmusok érvényesülése esetében van esély a konfliktusok hatékony kezelésére. Ehhez olyan tárgyalási módszerek alkalmazására van szükség, amelyek valamennyi érintett fél szempontjainak figyelembevételével kölcsönösen elfogadható megoldások keresésére irányulnak. A közvetítésben fontos szerep hárulhat a szembenálló felek bizalmát élvező társadalmi szervezetekre, illetve a közvetítési technikák alkalmazásában jártas szakemberekre.

Az MO autópálya építésénél a közlekedési tárca valamennyi önkormányzattól önálló döntést kért a nyomvonalak engedélyezése ügyében. Sok esetben a szomszédos önkormányzatok eltérő koncepciókat támogattak, ami a döntés — valamennyi érintett fél számára hátrányos — elhúzódásához vezetett. Az autópálya keleti szektorában kialakult konfliktus megoldására egy Ausztriában működő PR-céget kért fel a közlekedési tárca. A cég különböző — Nyugaton bevált — eszközöket próbált alkalmazni, pl. lakossági fórumokat szervezett, ismertetőket szerkesztett, kevés sikerrel. A sikertelenség valószínű oka, hogy anélkül próbálták beavatkozni, hogy a konfliktus hátterét, mélyebb okait, az érintettek közötti bonyolult kapcsolatokat és érdekviszonyokat megkísérelték volna előzetesen feltárni. Biztatóbb kezdeményezés az önkormányzatok részéről egy 44 önkormányzattól álló szövetség létrehozása, amely a nyomvonal ügyében az érdekek egyeztetésére és egységes álláspont kialakítására törekszik.

Általános következtetések

Az M0 autópálya körül kialakult viták tapasztalatait más telepítési konfliktusok tanulságaival összevetve az alábbi főbb következtetésekre juthatunk (Vári 1994):

1. A hazai telepítési konfliktusok egyik általános jellemzője, hogy a lakosság megkérdőjelezi a létesítmény szükségességét (pl. a radioaktív hulladéktemető telepítése esetében az atomerőmű létjogosultságát). Ez az esetek egy részében azért történik, mert az adott telepítés nem illeszkedik egy széles körben legitimált (pl. energiapolitikai) koncepcióba.

2. Hazai döntéseink gyakorlatában legtöbbször elmarad az alternatív megoldások átfogó vizsgálata. A döntések sok esetben kényszerpályára kerülnek, s az előzetesen meghozott döntések következtében beszűkült „játéktéren” nagyon nehéz konszenzust kialakítani (l. pl. a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer körül kialakult konfliktust). Ugyancsak kevés példát találunk a status quo fenntartásával kapcsolatos következmények elemzésére és ebben az érintettekkel való dialógusra.

3. A lakosság hátrányosan érintett csoportjainak kompenzációját mint eszközt a hazai telepítési konfliktusokban az utóbbi években egyre gyakrabban próbálják alkalmazni. Egyes esetekben (pl. a dorogi hulladékégető telepítésénél) eredményes, más esetekben (pl. az ófalui radioaktív hulladéktemető kapcsán) eredménytelen volt a kompenzáció felajánlása. Általános tapasztalat, hogy a lakosság a kompenzációt elutasítja, amennyiben az adott létesítményt kockázatosnak ítéli, illetve nem győződik meg arról, hogy olyan telepítési hely, illetve technológia került kiválasztásra, amelynél a környezet- és egészségkárosító hatások a veszélyesnek ítélt küszöb alatt maradnak.

4. A hazai környezetvédelmi döntések vonatkozásában legtöbbször hiányoznak a megfelelő érdekegyeztető mechanizmusok. Ezek hiányában sokszor a hasonló érdekelttségű szervezetek sem tudnak egységesen fellépni. *A hosszú ideig háttérbe szorított lakosság nem bízik a kormányzatban, de még a szakértőkben sem.* Kevés olyan társadalmi, illetve környezetvédelmi szervezet van, amely élvezzi az érintettek bizalmát és hatékonyan képes közöttük közvetíteni. Mindezek következtében sokszor a konfliktusok kiéleződése figyelhető meg még olyan esetekben is, amikor valamennyi félnek elemei érdeke lenne a megegyezés (l. az M0 autópálya keleti szektorában kialakult konfliktus).

5. A döntéshozók többféle — a fejlett nyugati országokban bevált — eszközt próbálnak ki a lakosság részvételének biztosítására, illetve a konfliktusok kezelésére. Leggyakoribbak a lakossági fórumok és tájékoztatók, a közvélemény-kutatások, a társadalmi bizottságok és önkéntes munkacsoportok, kompenzáció és tárgyalás. Gyakran kerül sor külföldi vagy hazai szakemberek, illetve PR-szervezetek bevonására is. Néhány esetben sikeresnek mondhatók ezek a beavatkozások, legtöbbször azonban nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket.

Ennek fő okai a következők:

- A módszerek alkalmazása többnyire a döntési folyamatnak csak egy-egy szakaszára korlátozódik, a helyett hogy a teljes döntési folyamat szerves részévé válna.
- Általában csak egyfajta — a közreműködő szakértők által preferált — módszer alkalmazására kerül sor, a helyett, hogy többféle, egymást kiegészítő közelítést kombinálnának.
- A nyugati országokból átvett módszereket legtöbbször anélkül alkalmazák, hogy a hazai jogi, társadalmi és kulturális környezethez adaptálnák őket.

Összegzésül megállapítható, hogy a hazai telepítési döntésekben egyre inkább polgárjogot nyer a fejlett tőkés országokban elterjedten alkalmazott társadalmi részvételi és konfliktuskezelési technikák, módszerek alkalmazása. Ez azonban sokszor nélkülözi az adott probléma és kontextus mélyebb elemzését, például a döntés előzményeinek, magasabb szintű döntésekbe való beágyazottságának, valamint a kialakult érdekviszonyok vizsgálatát. Így az alkalmazott módszerek kiválasztása esetleges, nem egy szisztematikus, többszempontú elemzésen alapul. A Nyugat-Európában és Észak-Amerikában hatékonynak bizonyult módszerek hazai alkalmazásának további fő akadályát jelentik az érdekegyeztetési készség és tárgyalási kultúra hiányossága, az általános bizalomvesztés, valamint a közvetítésre alkalmas szervezetek és szakértők hiánya.

A vizsgálat egyik következtetése, hogy további kutatásra van szükség, elsősorban a különféle módszerek összehasonlítása és alkalmazási irányelveik kidolgozása területén. Ennek keretében javasoljuk néhány sikeresnek ígérkező, lakossági részvétellel folyó döntés (pl. a garéi hulladékégető-telepítés újabb fázisának, az Inotai Hőerőmű bővítésének, a paksi fűtőelemek tárolásának) követését, valamint néhány újabb, Nyugaton bevált módszer modellértékű kipróbálását, a beavatkozás következményeinek részletes megfigyelésével és értékelésével.

IRODALOM

- Armour, A.M.* (1991): *The Siting of Locally Unwanted Land Uses: Towards a Cooperative Approach.* Pergamon Press, Oxford
- Faragó K.—Vári A.—Vecsenyi J.* (1990): *Csak ne az én kertembe! Konfliktus a dorogi veszélyeshulladék-égető körül.* Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest
- Farkas J.*: *Bevezetés a környezetszociológiába.* Tankönyvkiadó, Budapest, (megjelenés alatt)
- Galambos, J.*: *An International Environmental Conflict on the Danube: The Gabcikovo-Nagymaros Dams.* In: *Vári, A., Tamás P.* (szerk.): *Environment and Democratic Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe.* Kluwer, Dordrecht, 1993.
- Horgas L.*: *A nagyfétényiek és az autópálya = Lélegzet,* 1992/2.
- Juhász, J.—Vári, A.—Tölgyesi, J.* (1993): *Environmental Conflict and Political Change: Public Perception on Low-Level Radioactive Waste Management in Hungary.* In: *Vári, A., Tamás, P.* (szerk.) i. m.

- Kiss E. (1987): A veszélyes hulladék kezelésével kapcsolatos helyzet mint ösztársadalmi kockázati szituáció. In: *Vári A.* (szerk.): *Kockázat és társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kunreuther, H.—Aarts, T.D.—Fitzgerald, K.* (1992): *Siting Noxious Facilities: A Test of the Facility Siting Credo.* Report 92-03-01. The Wharton School of the University of Pennsylvania
- Kunreuther, H.—Linnerooth, J.* (1993): *Risk Analysis and Decision Processes: The Siting of Liquefied Energy Gas in Four Countries.* Springer Verlag, New York
- Lányi G.—Persányi M.*: *A hazai hulladékkonfliktusok néhány sajátossága = Környezet és Fejlődés,* 1993. III/10-12.
- Massam, B.H.* (1993): *The Right Place: Shared Responsibilities and the Location of Public Facilities.* Longman, New York
- Morell, D.* (1984): *Siting and the Politics of Equity. Hazardous Waste,* 1.
- Pro Urbe Kft., UNITEF Kft. (1993): *Ismertetés a Budapest körüli M0 autópálya üzemelő, épülő és előkészítés alatt álló szakaszairól. Készült az Autópálya Igazgatóság megbízásából.* Budapest
- Renn, O.* (1993): *Equity in Siting Issues: The Aargau Participation Project.* Presentation at the International Workshop on Risk and Fairness. International Institute for Applied Systems Analysis. Laxenburg, Austria
- Sólyom L.—Szabó M.* (szerk.) (1988): *A zöld hullám.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
- Szirmai, V.* (1993): *The Structural Mechanisms of the Organization of Ecological-Social Movements in Hungary.* In *Vári, A., Tamás, P.* (szerk.) i. m.
- Szirmai V.—Lehoczi Zs.* (1988): *Környezetállapot és érdekviszonyok Ajkán. Esettanulmány. Készült a KVM megbízásából.*
- Tamás P.* (1987): *Érdek- és kockázatfelismerés. Kockázatértékelési és -kezelési módokról a veszélyes hulladék kapcsán.* In: *Vári A.* (szerk.): *Kockázat és társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vargha J.* (1990): *A bős-nagygyarosi vízlépcsőrendszer krónikája.* *Baló Gy., Lipovecz I.* (szerk.): *Tények Könyve,* Budapest
- Vári A.*: *Környezeti problémák—társadalmi részvétel = Környezet és Fejlődés,* 1993, IV/5-6.
- Vári A.* (1994): *Összefoglaló jelentés „A társadalmi konfliktuskezelés nyugati modelljeinek adaptációs lehetőségei terület- és településfejlesztési, valamint környezetvédelmi döntésekben” című OKTK-kutatás I. fázisának eredményeiről (Kézirat)*
- Vári, A., Faragó, K.*: *From Open Debate to Position War: Siting a Radioactive Waste Repository in Hungary = Waste Management,* 1991, 11.
- Vári, A., Reagan-Cirincione, P., Mumpower, J.* (1994): *LLRW Disposal Facility Siting: Successes and Failures in Six Countries.* Kluwer, Dordrecht
- Williams, E.A., Massa, A.* (1983): *Siting of Major Facilities: A Practical Approach.* McGraw-Hill, New York

ANNA VÁRI

EXPERIENCES OF ENVIRONMENTAL CONFLICT MANAGEMENT IN HUNGARY: THE SITING OF A BYPASS ROAD AROUND BUDAPEST

Summary

The siting of industrial and infrastructural facilities with potential negative impacts on the environment has become a burdening experience in most Western countries and has become more and more difficult in Hungary as well. Due to a new legal framework which guarantees the publicity of environmental data and provides for some degree of public involvement in facility siting decisions, as well as the strengthening of civil society, public protest against the construction of energy producing and waste management facilities, highways and bridges have become more frequent and vehement. The practice of environmental conflict management, the tools and methods applied for resolving siting controversies, however, have not developed in accordance with the requirements.

The paper presents the history of and the conflicts associated with the siting of a bypass road around Budapest. The conflicting goals and interests of the various stakeholders, including the central government, the city government, and the local governments, residents, and environmental groups of the affected districts and villages, as well as the tools and methods applied to resolve the emerging controversies are described. The paper claims that in spite of the more frequent use of various public participation and conflict resolution techniques, including public meetings and fora, public advisory groups, surveys, and negotiation, the efficiency of conflict management has been rather poor. The lack of consensus has led to a stalemate in which most parties could lose. The paper concludes with an analysis of the causes of ineffective conflict management and some recommendations.

KIVÁNDOROLT TENGERENTÚLI MAGYAROK ÉLETLEÍRÁSÁNAK ELEMZÉSE*

A magyar kivándorlás „push and pull tényezői”

A magyar történelem legutóbbi 100 évének egyik jellegzetessége — sokáig „sorskérdés”-nek tartott sajátossága volt — az időnkénti *tömeges emigráció*. A kivándorló tömegek mozgási trendjének elemzését a „hullámszerkezet”, az egymásutáni hullámok összetételének, eltérő céljainak vizsgálata biztosítja. Ám a mélyebb megértéshez, a finomszerkezete ábrázolásához más tényezők bekapcsolása is elengedhetetlen és a rendelkezésünkre álló életrajzok ehhez nyújtanak segítséget.

Itt kell említeni az úgynevezett „push and pull” tényezőket, azaz a forrásország taszító és a célország vonzó hatásfaktorait, amelyek az emigrációs szociológia nyugati, elsősorban amerikai irodalmában kulcsfogalmak. Mielőtt azonban az egymás utáni magyar kivándorló hullámok különböző tagjaitól érkezett többé-kevésbé részletes életrajzok elemzésébe kezdenénk, foglalkozni kell a témához szorosan kapcsolódó két kérdéskörrel.

Az *első* a „push and pull” kelet-európai sajátosságainak felvázolása. Mit értek ezen a „kelet-európaiságon”?

Az amerikai szociológusok, akik az USA-ba történt kétszázéves bevándorlás okait, menetét, az oda érkező angolok, írek, németek, a skandináv országok vándorainak viselkedését vizsgálták, egyetértettek abban, hogy ugyan ez az idegen országba történő migráció nyomorszülte nagy kaland, amelynek résztvevőit vonzotta a hatalmas terület szabad térségeinek gazdagsága, de nem volt istenkísértő vállalkozás, hiszen nyelvük rokon volt, hasonló kultúrkör övezte, társadalmi rokonszenv fogadta őket. Viszont a kelet-európai kivándorlása — legyen az szlovákok, magyarok, lengyelek, ukránok, oroszok „odüsszeiája” — a nyomor generálta vándorhullámok mozgása és az USA-ba törekvés csak látszólag azonos például az írékével. Idegen volt számukra a célország nyelve, szokásai, nyomasztotta őket saját, eltérő kultúrájuk terhe, iskolázatlanságuk, alacsony műveltségi szintjük. Zömükben szegényparasztok érkeztek, számottevő értelmiség nélkül. Éveken át harmadrendű, nehéz fizikai munka volt osztályrészük, elszigetelt gettókban éltek emberalatti körülmények közt, a társadalom lenézése kísérte őket. A magyar, a szlovák, a lengyel, az ukrán tömegek vendégmunkásként érkeztek: viszonylag rövid idő alatt, önmaguk teljes kiuzsorázásával minél több pénzt szerezni, visszatérni, földet venni. A munkáséletbe, gyárakba, bányákba átmeneti kirándulásként mentek, de belül parasztok maradtak, az izgatta őket, hogyan alakulnak a földárak Magyarországon, jövőjüket földműveslétként képzelték el otthon.

Ami a nyugat-európai fejlett országokat illeti — Angliától Belgiumig — ott a gyarmatbirodalmak országaiba való néhány éves vagy akár évtizedes hivatalos vagy magánvállalkozások természetes velejárói voltak ezen nemzetek uralkodó helyzetének és százezrek keltek útra — tértek vissza. A gyökeres amerikaiak tízezrei szolgáltak a multinacionális vállalatokban Közép- és Dél-Amerikában. De ez a nyugat-európai migrációs modell egészen más, mint a kelet-európai emigrációs hullámok mozgása. A nyugat-európai külszolgálatos egy uralkodó kaszt tagjaként dolgozott, fölérendelt helyzetben.

* Az OTKA által támogatott azonos című kutatás zárójelentésének részlete

Visszatérve most a magyar kivándorláshoz, világos, hogy a századeleji, vagy a két világháború között, a harmincas években „kitántorgó” magyar tömegek is vendégmunkásként utaztak ki, idegen volt számukra az amerikai vagy kanadai angol nyelv, nekik kellett elsajátítani a befogadó országok nyelvét, kultúráját, szokásait, alkalmazkodni egy fejlettebb szintű civilizációs életmódhoz. Számukra ismeretlen körülmények közé kerültek, minden új volt. (Még a sokkal képzettebb, szívesen fogadott ötvenhatosok is mehökkentek a vadonatúj környezettől. Egy Ausztráliába került asszony életrajzában olvashatjuk: „Nehéz volt megszokni, hogy itt egészen más az élet ritmusa, a növények, a fák ismeretlenek, a holdsarló fordítva áll az égen, nincs Göncölszékér és kánikulában van a karácsony.”)

Az utolsó ötven évben aztán ehhez járult, hogy évtizedekig a hidegháború jégfala vette körül az országot, egész Kelet-Európát, nemcsak képletes vasfüggöny volt a határokon Nyugat felé, de árammal teli drótakadályok is. Aki innen mégis kivándorolt, arról az volt a hivatalos vélemény, hogy „lábával szavazott a rendszer ellen” és ennek megvoltak a súlyos következményei. Ez a bezártság volt a fő tényező abban, hogy 200 ezer ember érezte úgy 1956 végén, 1957 elején: a határzár összeomlását kihasználva világgá lehet és kell mennie.

Amikor 1963-ban a kormány amnesztiát hirdetett az országot illegálisan elhagyóknak, az első két évben kevesen éltek a hazalátogatás lehetőségével, hátha csapda az egész. Később, az utazások háromévente való alkalma, a hozzásegítő szerény valutaösszeggel, szinte egyedüli volt Kelet-Európában, nem is övezte elismerés a szomszédos országok egynémelyike részéről, amelyek továbbra is ellenséges viszonyban maradtak saját emigrációjukkal.

Azt hiszem tehát, hogy joggal beszélhetünk a „push and pull” kelet-európai sajátosságairól. Az eredetileg használt egyszerű képlet, hogy ugyanis a forrásország leendő kivándorlóinak negatív élményei szaporodnak — a célország vonzása erősödik és a két erő együttese végül elszakítja a gyökereket, „katapultálja” a vándort, nálunk nem e séma szerint, hanem sokkal bonyolultabban, módosulásokkal történik. Azt mondhatnánk a magyar tapasztalatok alapján, hogy ahány hullám, annyiféle „push and pull”. Nyilvánvaló például, hogy 1944-ben és 1956-ban, amelyek — legalábbis az emigráció indokolása szerint — tipikus menekülthullámok, az egyik a háború végi visszavonulással, a másik egy összeomlás, egy leverte felkelés utóhatásaként ment végbe. A „push” tényező tehát világos, de mit kezdhetünk a „pull-faktorral” akkor, ha a negyvenégyes vándorok ezután éveket tölthetnek menekülttáborokban és aztán néhány tízezer marad Németországban vagy Ausztriában, „csak” a táborlét átmenetiségét váltják át végleges letelepedésre, míg a többség odavándorol tovább, ahol hajlandók őket végre befogadni. Az 1956-os hullám tagjai is táborokba kerülnek, a zöme Ausztriában, néhány ezren Jugoszláviában és onnan olaszországi átmeneti lágerekből kerülnek azután a különböző befogadó országokba, válogatnak és válogatják őket. A célország sokszor véletlen dolga. Megtörténik tehát a kivándorlás, a letelepedés nem, az csak később következik, máshol.

Ám az öreg amerikások sorsa sem a sablon szerinti: igaz működik a nyomor, mint a fő taszító tényező és ott az amerikai munkalehetőség mint vonzó hatás. De a túlnyomó többségüknél a kivándorlás az átmeneti munkavállalás eszköze és bármilyen furcsán hangzik, a „célország” számukra Magyarország.

Az amerikai kivándorlóktól kapott életrajzokból kitűnően meglepő gyakorisággal fordul elő, hogy a határt átlépve „megálltak” és évekig „tartózkodtak” egy-egy országban és ez nem is szójáték: valóban tartózkodtak attól, hogy mély gyökereket eresszenek, készen arra, hogy tovább lépjenek, az USA-ba jussanak, ha erre lehetőség adódik számukra. Hasonló a helyzet a régi kanadásoknál is. Rendszerint a házaspár indul el, terepkeresőként, a család pedig otthon várta be az eredményt. Legtöbbször évek hosszú sora után indulhattak útnak, amikor az előreküldött családfő rengeteg nehézség árán megszerezte az útravalót.

A „push and pull” elvont elméleti modell, amely a valóságban módosulások, változatok sorát produkálja. A kétféle, időben és térben működő, egy irányba ható erő szétválhat és legtöbbször szét is válik. Gyakori, hogy a „push”, a taszítás nagyon erős, és olyan szükséghelyzetet indukál, amelyben a szenvedő ember rohanna már, de nincs hová (például az áhított célország nem fogadja be, bezárja kapuit a bevándorlók elől, ahogy ez a két világháború közt az USA-ban történt, a szigorú kvótarendszer idején). A „push and pull” tényezők egymáshoz való viszonya Kelet-Európában arra utal, hogy ezek nem feltétlenül egyértelműek, általában nem egyszerre és együtt hatnak, hanem időben elvál-

hatnak a szándéktól a megvalósításig tartó folyamat során. Az elvándorlást, mint kiútkeresést az esetek többségében a kudarc generálja: a nyomor, az elnyomás, az elismerés hiánya. Ez indítja el azt a gondolkodási folyamatot, hogy miután a szülőföldön nehéz megélni, érvényesülni, a vágyott élet-színvonalat elérni, melyik az az ország, amelyben mindez nem fenyeget, amelyben erőfeszítéseit sikerre viheti.

Igaz az, hogy a taszítást még a politikai menekülteknél is az előzetes élmények érelik meneküléssé. A második világháború végén a visszavonuló csapatokkal távozott menekültekben is felgyülemlett az évek során táplált félelem, előítélet, a háborús vereség személyes következményeitől való rettegés. Az ötvenhatosok többségét a hisztérikus, szinte járványszerűen terjedő utazási láz sodorta ki, de a bezártság éveinek élményei, a városokba került falusi fiatalok gyökértelensége, az elromlott házasságok, bezáputt életek újramegződésének lehetősége jelentették az előzményt.

A kivándorláshoz nélkülözhetetlen a különböző okok eredőjeképpen előálló szükséghelyzet, amelyhez adódik az alkalom, az ürügy. Ezt a szükséghelyzetet érhetjük tetten 1914 előtt, a húszas években a meghíúsult vagy nem kielégítő földreformok következtében és az alkalmat a felkínált munkaszereződések hozták. Szükséghelyzet állt elő 1938-ban a zsidótörvények miatt, 1944-ben a vesztes háború végén, 1947-ben a fordulat éve hozta el, 1956-ban a levert népfelkelés.

A kivándorlás ugyanis nemcsak szándék és elhatározás kérdése, nem egyszerűen a vándorakarat és a célország hatásainak misztikus találkozása. A kivitelezéshez kemény anyagi tényezők szükségesek, nem elég önmagában a kedvező pillanat, az adódó alkalom. Ez így volt a negyvenéveseknél is, hiszen a visszavonulók magukkal vitték mozgítható értékeiket, vagyontárgyaikat. A katonák kötelekben meneteltek, vitték a felszerelésüket, járművek ezrei mozogtak kifelé, a polgárok kocsin, autón, vonaton utaztak ki. Az öreg amerikasoknak, akiket az ügynökök toboroztak, szerződéssel kecsegtettek, az indulás előtt elő kellett teremteniük az útiköltséget. Pesten állt össze egy-egy nagyobb kivándorló csoport, vonattal mentek rendszerint Fiuméig, gyakran Brémán át; ott a magyar állammal szerződéses viszonyban álló Cunard Line hajózársaság hajói szállították át őket New Yorkba, ahol Ellis Island, a bevándorlók szigete szűrőjén kellett átjutniuk. Ha az orvosi vizsgálatok alapján megkapták az engedélyt, ha felmutatták a bevándorlási törvény által meghatározott dollárösszeget, szóródhattak szét különböző munkahelyekre.

Ugyanez volt a helyzet a régi kanadások esetében is. Szinte mindegyik — e hullám tagjaitól kapott — életrajzban nagy súllyal szerepel a 150 dolláros útiköltség megszerzésének kálváriája és a 20 dollár „beugró”, amit beutazáskor a hatóság megkövetelt. Lássunk egy-két példát az írásokból:

„Azért jöttünk ki, mert szándékoztunk sok pénzt keresni és szorgalmas munkával megtakarítani, hogy idővel, alkalom adtán visszatérve a szülőhazába, ott tudjuk majd hasznosítani, egy kis földet szerezni, házat építeni, vagy a meglévő adósságot teljesen letörleszteni.”

„Főleg az buzdított, hogy a falumból kivándorolt emberek, akik Amerikába odatelepedtek, rövid idő alatt tudtak annyi dollárt szedni, 4-5 hold földcskét tudtak ragasztani maguknak odahaza, de még olyanok is voltak pár év után, akik merészeltek még 10 holdat is vásárolni, új házat építeni, venni kocsit, lovakat, egy tehénkét, azzal a hátsó gondolattal, hogyha nem futja, akkor még kimennek Amerikába pár hónapra. Igaz van olyan is, mint a Farkas bácsi, aki kölcsönzött egy barátjának útiköltségre, a házára vett fel hitelt hozzá és a jóbarát megcsalta, nem küldte a pénzt, el akarták árverezni a házat, ezért Farkas bácsi is kényszeredett kimenni Amerikába és már 12 éve dolgozik, de még mindig nem elég a hazaküldött dollár pénz. Csak attól félek, hogy a nehéz munkánál nyomorékká legyek és evégett talán még haza is tolonczolnak, amit úgyse viselnék el. Nagy szégyenemre talán még öngyilkos is lennék.”

Amikor a nénye „burdos”-házából, ahol olcsón kapott szállást, kosztot, el akart utazni egy másik városba, mert egy falubelítől hallotta, hogy jobb a kereset, a néni inti őt: „Meg ne feledkezz szüleidről, akik nem érdemlik ezt a pogány eljárást, mert most rajtad a sor, segíteni őket, ők adták össze az útiköltségedet.” ... „Igaz van, apám vette fel a kölcsönt a kállói banktól.” (S.A. USA. 1910-ben vándorolt ki, 1961-es pályázat.)

A másik idézetet H.B. 1924-es kanadai kivándorló írásából vettem. (Ez is 1961-es pályázat.) „Úgy látszik, hogy számunkra nincs már e hazában semmi. Mehetünk a nagyvilágba, boldogulásunkat keresni... Végképp megérlelődött bennem a gondolat, hogy elhagyom szeretett hazámat....” A feleségével beszélgetett a kérdésről. A párbeszédet így írja le.

„Hallod-e, én úgy gondolom, hogy elmegyek a hazából. Vagy Franciaországba, vagy Kanadába vagy Ausztráliába. Mit szólsz hozzá te is: elmenjek vagy maradjak?

Az asszony jó sokáig hallgatott, még egyszer meg kellett kérdeznem, hogy mit szól hozzá. Akkor aztán azt mondja:

— Jó ember! Hát itt akarsz hagyni bennünket? Volna szíved itthagyni ezt a két gyereket, meg engemet is?

— Nem, drága feleségem, titeket nem hagylok itt. Pár év múlva utánam jöttök és élünk valahol más országban, a nagyvilág valamelyik részén.

Azt feleli az asszony:

— Én nem bánom, ha el is mész valamerre, de csak addig légy oda, míg egy házacskát tudunk magunknak építeni és pár hold földet tudunk magunknak venni.”

A vita befejezése után H. B. ezt írja: „Most már anyósom is belenyugodott, hogy elhagyjam a hazát. Amikor megtudta, hogy Pestre készülődök a kivándorlásom ügyében, pénzt is adott úti-költségre.

Az 1956-os hullám tagjai sem úgy keltek át a határon, mint a kéjutasok. Szinte valamennyi ötvenhatos életrajzunk hangsúlyosan szerepelteti, hogyan jutottak át a határon és kiderül, hogy valóságos üzletág alakult ki napokon belül: felvirradt az embercsempészeknek, akik gyakran ki is fosztották; becsapták a kalandos útra vállalkozókat. Általában csoportosan gyülekeztek valamelyik — közvetlenül a határ szélén fekvő — faluban, a valakitől megadott címen és éjszaka, hóban-fagyban, csomagokkal — nem ritkán gyerekekkel az ölükbén — mentek át a határon, rettegve attól, hogy fennakadnak a határőrök, igaz, megritkult láncán. Lássunk erre is egy életrajzi részletet:

Kettőszakadt az Énem: egyik irtózott az utazástól, a másik a kalandot várta. Egy novemberi este percek alatt határoztam el, hogy mégis megyek, a takarítónő már harmadik napja könyörgött, menjünk el együtt, mert csak velem mer elindulni, én tudok németül. Férjem meghalt, családom elvesztetem, magam voltam. (Egy nővérem Amerikában, de sosem voltunk jó viszonyban.) Kis kosár, kis bőrönd, pár szükséges holmi, ruhadarab. Reggel négy óra volt, a takarítónő a 9 éves fiával és a fivérével jött. 1956 novembere volt, a közlekedés még nem állt helyre. Kelenföldig talán órákig gyalogoltunk, mert én csak cammogtam. Havas eső esett, síkos volt az út, elestem. Az állomás zsúfolva volt emberekkel, nyugtalan, elutazni akaró utasokkal, indult a fűtetlen vonat Győr felé. Odaértünk, szennyes volt a pályaudvar. 'Még visszafordulhatok, kis kirándulás' — gondoltam, de belül tudtam, hogy örökre elmegyek. Volt, aki azt mondta, hogy csónakon megy át a Fertő-tavon, másoknak más tippjei voltak. Imádkoztam magamban: Este értünk Óvárra. Szállást kerestünk, volt ürügyünk, ismerős család címe. Egy jószívű fiatalasszony beengedett a konyhába. Egy mogorva gazda vitt minket 16 kilométerre a határig; lovas kocsin, sok pénzt kellett adni. Megmutatta merre kell elindulni egy faluszéli parasztháztól a szántóföldeken át.

Lebuktunk a földre, ha reflektoroztak. Sokan voltunk. A takarítónő kereste a fiát, aki lemaradt vagy előreszaladt. Elestem, nagyon megütöttem magam. Kértem Ilonkát a takarítónőt, segítsen fel, vigye a kosaram, mert nem bírok menni. Nem segített, otthagyt, eltűnt mellőlem. Feltápáskodtam, elindultam újra. Aztán ijedten ugrottam hátra, mert lámpa villant rám. 'Egy öregasszony, egyedül' — mondta valaki. Fűjt a szél, esett az eső, átázott minden ruha rajtam. Hirtelen sokan lettünk, volt aki segített menni, mert az erőm teljesen elfogyott. De odaát voltunk egy osztrák faluban.” (K. B. ötvenhatos USA kivándorló, 1981-es pályázat)

A családi körülmények hatása

A második kérdéskör: *a család szerepe*, amelynek kohéziója vagy belső ellentmondásai hatással vannak a kivándorlási szándéokra, amely eszközeivel segíti a kivitelezést, amely iránti kötelezettség a kivándorlás után életmód meghatározó. Mindez aláhúzza a push and pull-faktorok közt a kivándorlók családi kapcsolatainak jelentőségét. Ez indokolja, hogy erről a témáról külön, előzetesen szóljak.

Amikor a család szerepét vizsgáljuk — kiterjesztve azt a rokonságra is — az életrajzok alapján, de saját előző kutatásaimból is, arra a következtetésre jutunk, hogy például az öreg amerikai kiván-

dorlás elhúzódó, negyedszázadon át tömeges vándormozgalmának későbbi évfjartait a régebben kiment rokonok leveleiből megismert tapasztalatai, meg mindenekelőtt a visszatértek viszonylag sikeres földvásárlásainak közvetlen élménye vonzotta. Ez adta az ötletet, érlelte a szándékot, sok esetben biztosította az útiköltséget, odakin pedig fogadta, segítette, szállást, munkahelyet szerzett a később érkezőknek.

Ugyanez volt a helyzet az öreg kanadások esetében is, noha ez a hullám rövidebb lefutású volt és a huszonkilences gazdasági válság „megroppantotta”. Amikor 1933 után valamelyest stabilizálódott a helyzetük, akkor került sor az 1924—28 közt kiment „elődörők” családgyesítő törekvéseinek véghezvitelére, az otthonmaradt feleség, gyermekek kihozatalára.

Egyik-másik életrajzunk utal rá, hogy az 1938—40 közti nem nagy látszámú, de szellemileg kiemelkedő néhány százas zsidó kivándorlók sorsát befolyásolta például az öreg amerikások közt kiment rokonság (szabók, bőrösök, ékszerkészítők) befogadókészsége.

Az ötvenhatosoknál is komoly szerepet játszott a nyugati rokonság újralfedezése. Közismert, hogy a Rákosi-korszakban a családok nagyrésze igyekezett megszüntetni kapcsolatait ezzel a rokonsággal, amely gyanússá tehetette őket, karriert kizáró tényezővé válhatott. 1956—57-ben azonban ezek a jegelt rokonok szálak egyszerre felmelegedtek, értékessé váltak, mert ezek számára tették lehetővé a táborlét lerövidítését a nyugati családtagok kezességvállalásai, azaz írásban adott kötelezettségük, hogy a határt átlépett rokonaiknak meghatározott ideig szállást, eltartást biztosítsanak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a család nyomora volt az egyik legerősebb taszító tényező az öreg amerikásoknál, kanadásoknál, a célország vonzása pedig nem „közvetlenül”, hanem a rokonság által közvetítve érvényesült. (Ez azért is nyilvánvaló, mert a zsellércsaládok újságot nem nagyon járathattak, onnan nem tájékozódhattak a tengerentúli országok munkaviszonyairól és ha köztük mégis tömegesen terjedtek el a viszonylag pontos információk, ezeket a rokonok leveleiből ismerhették meg és az ügynökök ezeket az alapokra szervezhatték olyan eredményesen a kivándorló csoportokat.)

Az életrajzok száma nem nagy, ezért messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de szeretném mégis megemlíteni, hogy néhány életleírásban — különösen azokban, amelyekben részletesen írnak a gyermekkorról is — relatíve sok írás akad, amelynek írója apja durvaságát, iszákosságát is hangsúlyozza az okok közt, amiért előbb korán elhagyta a szülői házat, elindult szerencsét próbálni először az országban, majd neki indult a világnak. Viszonylag sok olyan anyag is érkezett, amelyek írója fél vagy egész árva — legtöbbször hadiárva — ezért kallódott itthon, míg azután vándorbotot vett a kézbe.

Rátérve most már a fejezet tulajdonképpeni témájára, először is azt kell megjegyeznünk, hogy a rendelkezésünkre álló életrajzi anyag különböző dimenziókban vizsgálható. Ha a kivándorlás *körülményeit* vesszük szemügyre, több alapképlet kínálkozik.

Kezdjük a „rendkívüivel”, amelyet *kataklizma-kivándorlásnak* nevezhetünk. Ilyen volt 1944, a második világháború vége, amikor is több száz ezres menekülő sereg hagyta el az országot. Hasonló volt az 1956 végén, 1957 elején nekilódult menekült áradat is. Tagjait a *pánik*, a *hisztéria* (meg a kalandvágy) sodorta át a megnyílt vagy gyengén őrzött határon át, néhány hét leforgása alatt.

Egészen más típusú volt a *szabályos* kivándorlás, az első világháború előtti tömeges, negyedszázados vándormozgalom. Tagjait ügynökök szervezték be, néhány éves vendégmunkás-szerződéssel, a megadott célországba: az USA-ba és a menetét az USA munkapiacának mindenkorai ár-apály mozgása szabályozta. Hasonló volt a kanadai kivándorlás a század húszas éveiben, 1924—28 közt. Ez esetben is az ügynökökkel kötött szerződések alapján indultak a szervezett csoportok, de ez esetben a vándorlás alanyai előtt a kedvező feltételekkel elérhető földbirtok ígéréte és álma lebegett, amelyhez az előzetesen — már Kanadában — végzett szerződéses munkával szerezhetik meg az anyagi alapot. Siker esetén tehát a szerződéses állapotból végleges kivándorlásra kerülhetett sor.

A körülmények alapján a harmadik modell a *családgyesítő* kivándorlás. A vándorok aszerint indultak el, családokként, véletlen sorrendben, ahogy az egyedül előrement, a családot hátrahagyó családfelek elegendő pénzt tudtak összekaparni az útleveleire és a hajójegyre. (Volt ilyen modell 1956 után is, a hatvanas években és ebbe a kategóriába sorolhatjuk azokat — főleg a hetvenes években — az ötvenhatos gyerekeikhez szabályszerű kivándorlási engedélyt kért és kapott szülőket is, akiknek számára az útiköltséget odakintről küldték meg.)

A tulajdonképpeni „push-tényező”, a kivándorlás oka szerinti elemzési dimenzióknak azt mutatja, hogy szinte mindig a *taszító okok bonyolult láncolata* hozza létre a kivándorlási szükséghelyzetet. Az olyan politikai menekülteknél, mint például a második világháború végén kikerült tömegek, az ok viszonylag egyszerű: a *rettegés*. Féltették életüket, szabadságukat, az új rendszer esetleges megtorlásaitól féltek, akár rászolgáltak erre, akár nem. Az évtizedeken át gerjesztett előítéletek, az 1919-es élmények fantommá növelt rémképei, a nagyra növelt ijesztő ellenségkép, az elvesztett háború utáni revanstól tartó szorongás adták a pánik elemeit. A régi erőszakszervezetek, a rendőrség, a csendőrség tagjainál ez a félelem még érthető, és ez volt az alapmotívum a nyílspárt tagjaiban valamint a régi közigazgatás olyan vezető tisztviselőiben is, akik mindenben kiszolgálták a megszálló német csapatokat, tevélegesen közreműködtek például a zsidóság ellen elrendelt súlyos következményekhez vezető, tömeges népirtáshoz. Más volt a helyzet a katonákkal, leventékkel, a kiűritési parancsoknak félszívvel engedelmeskedő tisztviselőknél, akik közül sokan tértek haza, amint erre lehetőségük volt. A tisztgar tagjai általában maradtak és inkább a táborlétet is vállalták.

Jóval bonyolultabb kérdés az ötvenhatosok tömeges elmenetelének okláncolatát kideríteni. A fegyveres ellenállásban résztvevők száma nem volt jelentős. A harcolók lelkében a megtorlástól való félelem, a menekülés fő oka. De a hullám tagjainak többségénél mások voltak az okok. Nem a taszítás volt a domináns, hanem egy — a Nyugathoz általában és nem egy célországhoz kötött — tehát a sémától eltérő, módosult vonzó hatás: a nyugati nagyvárosok árubőségének, a kiutazások során látott, és kispénzű, kevés valutával turistaként kiment csoportokra gyakorolt demonstratív vonzás, a *jólét reménye*, a *több szabadság*, és a különösen nagyszámú 16—25 év közötti városi fiatalságra gyakorolt hatás, a *világlátás*, a kaland lehetősége. És igen sokan voltak olyanok, akiket egy *elromlott családi kapcsolattól* való szabadulás személyes oka ösztönzött, hogy nekivágjon a határátlépés kalandjának.

Az ötvenhatosok többségét a táborok fogadták be; főként Ausztriában, de néhány ezren Jugoszláviába mentek, ott is táborok vártak rájuk. Ez a táborlét néhány hónapig, rokonoknál csak hetekig tartott. Számukra sem volt eleve adott a célország. Hogy végül is hová kerültek, elsősorban attól függött, hol voltak olyan rokonok, akik garanciát vállaltak értük, de választhatnak is és oda mentek, ahová alkalmuk volt menni, ahová a táborban kialakult és véletlenül összeverődött barátságok vagy az együtt kiment ismerősök tanácsai sodorták őket. Politikailag „kapósak” voltak; a nyugati munkaerőpiacok *konjunkturális* viszonyai kedveztek nekik. Kellett a szakember, a munkáskéz és nem utolsósorban az is szerepet játszott a viszonylag gyors lebonyolításban, hogy minél hamarabb el akarták szállítani a tömegeket a szülőföld közeléből, hiszen a táborélet óhatatlanul előállt kedvezőtlen élményei, csalódásai, keserű tapasztalatai kijózanítólag hatottak, néhány ezren haza is tértek.

A kivándorlás okai szerinti dimenzióban más modell a vendégmunkás és a gazdasági okból kikerülő vándorok helyzete. Kétféle motivációval van dolgunk, annak ellenére, hogy mindkét hullám tagjait a nyomortól való szabadulás sarkallta.

A vendégmunkásként kiszereződött mezőgazdasági cselédek, kisparaszti birtokosok közül először a legbátrabbak, a vállalkozó szellemű emberek indultak el, még a múlt század kilencvenes éveiben már tömegesebben és leveleik, a hazaküldött dollárok, a visszatértek földvásárlásai alapozták meg a derékhad 1900 és 1914 közötti szerződés kötéseit. A konjunktúra és a depressziós időszakok ciklikus változásai szerint nőtt vagy apadt a számuk; volt olyan év például, 1907, amikor tömegesen tértek vissza, olyan erős volt akkor a gazdasági visszaesés, a munkanélküliség. Végül azonban — az I. világháború kitörése miatt — az eredetileg vendégmunkás többség ott rekedt. Érték őket hátrányok, betiltották szervezeteik nagy részét, a négy év kényszerű kapcsolathánya miatti érzelmi szorongás deficitje is súlyos volt, ám ugyanakkor a haditermelés felfutása következtében nőttek a bérek, anyagilag gyarapodtak. Az elvesztett háború utáni, területileg és népességben csökkent új, független ország nyomora, a megszilárdult nagybirtokrendszer, a remélt nagyszabású földreform elmaradása miatt inkább kivártak: hogyan alakul az otthoni helyzet? Minthogy azonban közülük igen sokan voltak az utódállamokhoz került, egykori magyar területekről, őket az ottani magyarságot diszkrimináló intézkedések készítették arra, hogy maradjanak. Az eredetileg vendégmunkáshullám tagjainak zöme a végleges letelepedés mellett döntött, igyekezett megszerezni az állampolgárságot és maga után hozta ki az otthon maradt családot.

Az okok láncolata másként alakult a régi kanadásoknál. Ezek a — zömmel 1924—28 közt szerződéssel kiment emberek — a gyermekkorukban átélt nyomor, a cselédsors miatt szenvedtek. Végig kínlódták az első világháború gyötrelmeit, sokan a hadifogságot, az őszirózsás forradalmat, az 1919-es Tanácsköztársaság nehéz hónapjait, a honvédő harcokat, az arra következő megtorlásokat, a torz földreform csalódásait. Ezekhez a sokat próbált, életpaszttalokban gazdag, politikailag sokféle hatástól érlelt emberekhez jutott el azután az ügynökök sora, akik arról beszéltek nekik, hogy Kanada hatalmas területein óriási kiterjedésű szűzföldek várják a szorgos munkáskezeket, 150 holdas birtokot „foghat” magának, aki vállalja a kockázatot, a szerződések révén pedig biztos munkahelyek fogadják őket, összegyűjthetik a földre a csekély foglalót és jöhet utánuk a család. Birto- kos parasztok, farmerek lehetnek, ahogy erre mindig is vágyakoztak, de itthon hiába, míg ott egy távoli, mesésen gazdag országban ezt elérhetik. A nyomor, a szabadságjogok hiánya, a nemzetiségi elnyomás fenyegetettsége elől Magyarországra átkerültek gyökértelenségéből állt össze a kivándor- lás okláncolata.

A gazdasági kivándorlók említett két csoportjánál tehát hasonlóak a push-tényezők, a taszító okok. Az is, hogy adott számukra a szerződésben szereplő célország, nincsenek közbeeső állo- mások, időszakok, nincs táborélet, nincs fokozatos távolodás, mint a negyvenégyes vagy ötven- hatos hullámnál. A harmadik csoportnál a családegyesítés a kézenfekvő ok, meghatározott a cél- ország: a távollevő, őket kivetítő családfővel való találkozás reménye jelenti a vonzást, a pull- tényezőt.

Harmadik elemzési dimenzióknak a *vándorcél* szerinti típusok elkülönítése. (Az előbbieken fel- sorolt dimenziók: a kivándorlás körülményei, okai és céljai csak elméletileg választhatók el egymás- tól. A konkrét élettörténetekben ezek keverednek, áthatják, átfedik, kiegészítik egymást és az életút más-más fázisában más-más vonás hangsúlyos.) Még azt is hozzátenném, hogy a valóságban szinte nem léteznek „tisztá” típusok. Mégis ki lehet hüvelyezni, hogy az adott életszakaszban melyik a domi- náns tényező; egy-egy pillanatban mi az, ami a döntő elhatározást kiváltja: hogy menni kell ezért, vagy azért.

Hogy megértsük milyen összetett, bonyolult egy-egy döntő lépés háttere, idézek egy részletet kivándorlása eseményeit naplószerűen rögzítő egyik életrajzirónk anyagából. Az időpont 1957. augusztus 2. A helyszín: a Salzburg melletti Liesenheim, a Camp-Roeden, a tábor 209-es barakkja. A naplóró azon szomorkodik, hogy leánya, annak férje, egyetlen unokája, fia és menyje két nap múlva indulhatnak Ausztráliába, ő maga pedig nem kapott utazási engedélyt és kétségbeesett, mert el kell szakadnia tőlük. Ezután így ír erről a családi vállalkozásról: „Most is csak a kalandvágy, a kíváncsiság hozta el a fiukat. És én, az anya és nagyanya hoztam utánuk a feleségeket és a gyermeket, mert nem akartam, hogy a fiatalok szétszakadjanak. Elég volt nekem, saját magamnak férj és apa nélkül kí- nlódni. Kis unokám a szívemhez van növe. Én neveltem, mióta megszületett. Én dolgoztam a Férfiruha- gyár hatos szalagjában éjjeli műszakban, hogy nappal dajkálhassam. Még soha az életben nem vol- tunk úgy, hogy egy nap se lássam őket.” Vagyis a család ifjú férfi tagjait a kalandvágy, az otthon maradtakat a nagymama családegyesítő akarata ösztönözte.

A kivándorlást az adott pillanatban átható közvetlen cél a fő elemzési kritériumunk, amely sze- rint osztályozhatunk, fő és altípusokat alkothatunk. Ha tehát például a „jóléti kivándorlás” kategóriá- jával dolgozunk, ezen belül kell megkülönböztetnünk a vendégmunkásként indulókat — akikből kü- lönféle kényszerek következtében később véglegesen letelepedett kivándorló lett —, az eleve a végleges letelepedés szándékával kiment bevándorlóktól. Erre a cél szerinti dimenzióra az a jellemző, hogy átmetszi a hullámszerkezetet. A közvetlen cél alapján ugyanis az ötvenhatosok nagy része is „jó- léti kivándorló”.

Kivándorlótípusok

Ennyi előzetes megjegyzés után végre hozzáfoghatunk a *típusok felsorolásához*, mégpedig úgy, ahogy az életrajzokból ezeket kiszűrhetjük, és minden egyes típushoz — igazolva a kategorizálás jogosságát — mellérendeljük a magyarázatot, az adott céltípusra utaló életrajzi részletet.

1. Az első típuskőr vagy osztályozási alap: a „jóléti kivándorlók” csoportja. Ennek több alfaja van:

a) A vendégmunkásként kiutazottak, a későbbi kényszerletelepedettek. (A vonatkozó életrajzból egy idézet) „Én a Tisza menti Csapon születtem. Apám vasúti hordár volt, az anyám — mint legtöbb tiszaháti asszony ’dolgos’ volt: nem élünk volna meg az apám fizetéséből, ha az anyám nem gyűrte volna a munkát. Földet vett árendába és vetett, aratott, tehenet tartott, disznót hizlalt, csirkét nevelt. Mire én tízéves voltam, már vele kapáltam a tengerit, a répát. A református iskolába jártunk, a két fiú testvéremmel hárman, de bizony nem sokat tanultunk... Tizenhat éves voltam, amikor a Hegedüs Erzszi hazajött és Herceg Erzszi készült Amerikába: én is kértem szüleimet, hogy engedjenek velem. (Másnap már meg is bántam, de szégyelltem megmondani.) Megkaptam az útlevelet és itthagytuk hazánkat. A fél falu a vasútállomáson búcsúzott tőlünk, de 1912-ben ezerszámra vándoroltak ki a szegény, munkanélküli magyar nők, családos emberek, hogy pénzt keresnek és kihozzák családjukat, a fiatal fiúk, lányok meg pénzzel megrakva visszamennek majd.” (B. E. USA kivándorló, 1961-es pályázat.)

Egy többszáz oldalas, nagyon részletes életrajzból az derül ki, hogy a régi kanadások egy tekintélyes része is vendégmunkásként indult el (és ezt a szándékot azután semmissé tette a sorsuk).

A helyszín Mátraderecske, az időpont 1928 ősze, amikor megint nyomasztotta a falu szegényeit a gond, lesz-e munka télire. Ekkor határozta el az életrajz írója, hogy kivándorol Kanadába. „Az engedélyt megkaptam, az apósom szerzett 200 dollárt egy hazatért ismerős öregembertől, de úgy, hogy 250 dollárról kellett aláírnia neki egy papírt. Orvosi vizsgára kellett mennünk, kalandos volt a hazautazásunk, mert nem állt meg a vonat Derecskén, úgy ugráltunk le, amikor lassított egy kanyarban és csurom vizesek lettünk a nagy hóban. Reggel ötre értem haza, és hatkor már munkába kellett mennem. Nagy volt akkor a hideg, március közepén még kemény fagy volt, állt a hó a földeken. Nem lehetett szántani. Munka alig volt, ezért vándorolt ki akkor a környékről annyi sok fiatal ember. Esténként gyakoroltam az írást-olvasást, mert ahogy írtam, kis gyermekként abbahagytam az iskolába járást, alig tudtam a betűvetést. Most aztán gyakoroltam, mert tudtuk, ez is vizsga és ez se legyen akadály a kivándorlásban. Be kellett menni a jegyzőhöz engedély dolgában és beszélgettünk Kanadáról. A jegyző azt mondta, ott is nagy bajok vannak, munkanélküliség van, vissza akart tartani a kivándorlástól. De én kitartottam és a végén adott erkölcsi bizonyítványt is.... Előkészültünk az útra. Nagy vesszős kosárba a ruhaneműk. Az előző csoportból három fiút visszaküldtek, mert egynek rossz volt a szeme, kettőt meg azért, mert nem tudott rendszeren írni-olvasni. Én is félttem, hogy visszaküldenek, akkor elvész az útiköltség, meg a szegény is nagy az egész falu előtt. 1929. április 4-én volt az indulás, a család itthon maradt, a kisfiú 3 éves volt, a kislány nemrég született. Sírta é én is, mikor menni kellett, mert érzékenyebb voltam, árván nevelkedtem fel. Az állomáson este 11-kor egész sokaság, a barátok búcsúztak tőlünk. A vonat órákat késett, mondta is nagyanyám, hogy rossz a kezdés, menjek inkább vissza, haza, de megvártuk a vonatot.... Úgy gondoltam, hogy 3 vagy 5 évre megyek ki és visszajövök elegendő dollárral a jobb élethez, ha a szerencse is úgy hozza.” (K. L. kanadai kivándorló, 1981-es pályázat.)

b) Azok a kivándorlók, akik — a magasabb életszínvonal reményében — eleve azzal indultak, hogy végleg letelepednek a célországban. Ennek a típusnak első példájaként arra az életrajzra hivatkozom, melynek íróját odakint érte a gazdasági világválság, az évekig tartó szinte reménytelen munkanélküliség. Ahhoz, hogy segílyt kapjon, egy évi helybenlakás igazolása volt szükséges, helyben viszont nem volt munka. Igazi csapdahelyzet, hiszen segíly nélkül az éhhalál fenyegette. Mégis maradt csellel, erővel, ha kellett koldulva is. A kisváros szociális ügyekkel foglalkozó tisztviselője felajánlotta, hogy államköltségen visszaszállítják Magyarországra. Erről így ír: „Azt mondta, hogy nincs tovább pénz a segílyre, ezért fel lett szólítva minden nőtlennek beírott, segílyen élő egyén, hogy visszavitetik az Óhazába. Megkérdezte tőlem, akarok-e hazamenni? Idegrázó érzés volt. Akkor már jobban kezdtem érteni az angol szavakat és gagyogtam is, mint a beszélni tanuló gyerek. Felelnem kellett erre a rohadt ajánlatra, törve az angol beszédet, megmondtam; én haza nem megyek. Még nem tudtam megkeresni azt a pénzt sem, amit én a kanadai utamra költöttem, nem tudtam egy rendes ruhát venni, pedig dolgozni jöttem ki. Kiabált, hogy bőrtönbe csukat, erre azt feleltem neki, hogy a bőrtön is jobb, mint az utcát járni korgó hassal és aludni a hideg kunyhóban. Fenyegtetett, de én mondtam

neki, hogy én nem azért jöttem a gazdag Kanadába, hogy koldus módjára hazamenjek, adjon munkát, vagy küldjön börtönbe, de én maradok.” (R. L. kanadai kivándorló, 1961-es pályázat.)

c) Ma már világos, hogy a jóléti kivándorlók közé kell sorolnunk az ötvenhatosok zömét is. (Ugyanis nem az a lényeges, hogy a határ átlépése utáni meghallgatás során, a légerekben való tartózkodás heteiben mivel indokolták kimenetelüket, hanem az, amit — ezekre a napokra visszatekintve, a hazalátogatások során vagy rokonaiknak odakinn ezerszámra magyaráztak: távozásuk gondosan rejtett, akkor elhallgatott igazi belső célja az volt, hogy a gazdag Nyugaton elérjék a vágyott életszínvonalat. Legyen saját házuk, kocsijuk, gondtalanul élve legyen elég pénzük kedvükre beutazni a világot.)

Az erre utaló életrajzrészlet egy ötvenhatos család egyik nőtagjának naplójából való: „Az apu 1957 januárjáig dolgozott. Amikor megnyíltak a határok, akkor felmondott. A pénzt, amit kapott, felhasználtuk egyes dolgok megvételére, amire szükség volt. Nekem kellett venni magasszárú téli cipőt, mert csak szandálom volt, meg téli nadrágot. Apu akkor mondta meg, hogy el akarja hagyni Magyarországot, hogy jobb életet biztosítson a családnak, amíg elég fiatal és dolgozni tud. Azt hitte, hogy négy gyerekkel más országban jobban megél. Arra nem gondolt, hogy új nyelvet is kell tanulnia. Anyu nem tudott dolgozni, mert mindig betegeskedett.” (E. F. Ausztrália, 1981-es pályázat.)

II. Osztályozásunk második csoportját a *politikai menekültek* adják. Ez sem egységes kategória, mert beletartoztak az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után menekültektől, a zsidótörvények miatt kivándoroltaktól, az 1944-es Dipi-visszavonulóktól az ötvenhatos fegyveresekig sokféle típus, megtoldva ezt még azokkal, akik azt hitték, hogy a Rákosi-rezsim összeomlása után visszatér a Horthy-rendszer és ezért vettek vándorbotot a kezükbe. (Közülük aztán sokan visszajöttek a stabilizáció idején, de voltak, akik nem mertek, vagy már beletörődtek, beleszoktak a nyugati életformába.) Vegyük sorra most ennek a széles kategóriának említett altípusait.

a) *A 19-es menekültek.* Érkezett néhány életrajz a Tanácsköztársaság után kivándorolt embe-
rektől is. Az egyik írásból idézzük az alábbi részletet. Az anyagot író kivándorló az egyik budapesti peremvárosban volt a direktórium tagja, a vasútnál dolgozott. A bukás után hajóval megy Bajára, de le-
tartóztatják. Így ír erről: „A különítményes zászlós revolverét rám szegezve kísért ki a partra és átadott két csendőrnek, hogy vigyenek alkalmas helyre és löjjenek a Dunába. Két csendőr összekötözte a kezem és kísért Baja irányába.” Ch. V., az író beszélgetni kezdett velük, igyekezett meggyőzni őket arról, hogy ő mindig a szegényeken segített és kérte őket, adják át a város szerb őrségének és őt sose látják többé Magyarországon. Véletlen, hogy az egyik csendőr ismerte V. apját és végül is ráálltak az alkura. A szerb őrség átvette, Bajára kísérté, fogházba került, ahonnan sikerült üzennie egy elvtársának, aki kiszabadította. Vonaton ment vissza Budapestre. A történetet azután így folytatja: „Ezután nézni kellett, hogy minél gyorsabban elhagyjam az országot. Rövid terv után éjszaka átléptem a Sajót, és átjutottam cseh-szlovák területre, Érsekújváron megtaláltam egy régi bajtársamat, innen vettem utam Poczsonyba, felvettem a kapcsolatot Bécsbe irányító barátainkkal. Megvettem a szabályos menetjegyet, több igazoltatáson át jutottam a hajóra. Nekem a lehető legkevesebbet kellett magam mutatni. A határállomás előtt az irányítóm a kazánházban rejtett el. Az ellenőrzés rendőrökkel keresett, átkutatták a hajót, de a szén mögött nem fedeztek fel. A támogatóim közölték velük, hogy a keresett utas közben már kiszállt. Ezután a hajó indult tovább és Bécsben a barátok a szénfelvevő állomáson kitétek a partra.” (Ch. V. USA-kivándorló, 1961-es pályázat.)

b) *A zsidótörvények elől menekülők.* Több olyan életrajz is érkezett, amelyek írói a kirekesztő törvények hatására vágta nekik a világnak. Az alábbi életrajz részlet egy Ausztráliából küldött anyagból való, írója elektromérnök. Az idézett rész az indulás hangulatát festi meg. Az időpont 1940, a vándor 38 éves, vonaton megy Budapestről Nagykanizsára. „Ez volt a legnehezebben elviselhető, legnyomasztóbb és legfájdalmasabb része és eseménye a negyven éve tartó emigrációs életemnek. Ma sem tudom, hogy tudtam végigélni. A hó már két napja szakadatlanul esett. A vonat több órai késéssel indult el és amikor fáradt kimerültséggel végre leültem az ablak mellett, néztem és néztem a hó hullását a mindent elborító fehér takaróra. Agyamban és szívemben csak egy szó élt, bántott, kínozza gyötört és unszolt, hogy menjek vissza; felháborított és fájt. Egy szó: miért? Miért kell elhagynom mindent, amit harmincnégy éves életemben elértem, egy országot, melyet égető hűséggel mindig hazámnak éreztem, családomat és barátaimat, akiket annyira szerettem és akik sírva búcsúztak tő-

lem; egyszóval: az otthonomat. A válasz rövid volt, megint csak egy szó, de ennek a szónak több ezer éves múltja és átkos gyökere volt és van; egy szó, ami tudást, haladást, munkát, hitet és erkölcsöt, de ugyanakkor sokszor üldözést, szenvedést és korai halált jelentett. Egy szó: zsidó. És én zsidónak születtem.

És ahogy ritmikus zajával a vonat robogott, visszajöttek életem szomorú és vidám emlékei. Ahogy a vonat száguldott, úgy rohant agyam memóriája életem eseményeinek színes és változatos útján. Pályafutásomnak zivataros és nehéz éveit. A sikerek és csalódások, szomorúan, keserű félárva gyermekkorom. Az ide-oda, faluról falura szaladás családom múltját kutatva, hogy magyar állampolgárságunkat igazolni tudjuk az új törvények szerint. Egy déd-déd-ükapámnak sírja 1711-ből. A vonat fűtült, dübörgött tovább, mindig kevesebb és kevesebb maradt hátra a magyar földből: nemsokára már nem fogok tudni senkivel sem magyarul beszélni. Aztán szemem véletlenül a vészfékre tapadt, ha most meghúzom megáll a vonat... itt a Balaton mellett. Becsukom a szemem és megpróbálok elaludni. De mint a lidérc jönnek vissza megint az emlékek. Örület... istenem legyen már vége...nem lehet elszakadni...angolul kell majd beszélnem...másképp kell majd öltözködni, gondolkodni...talán jobb volna meghalni...nem, nem lehet vissza menni...erősnek kell lenni. Végre megérkeztünk Nagykanizsára. A vonat megállt...csend. A kupéban mindenki sápadtan, fáradtan vár. Az ajtó kinyílik. Egy magasabb rangúnak kinéző vámtiszt áll az ajtóban, mögötte másik két vámos. 'Ebben a fülkében mindenki podgyásztát átkutatjuk. Szíveskedjék az összes táskáit a szomszédos üres fülkébe vinni.' És rám mutat. Én felállok, nehéz podgyászomat és táskámat átviszem a szomszédba. Szó nélkül leteszem az ülésre. 'Szíveskedjék kinyitni.' Kinyitom a nagy podgyászt. A ruhák tetején egy tartóban vannak írásaim. A legfelül van egy búcsúlevelem, amit egy egykorú középiskolai tanáromhoz írtam, akit nem csak én, hanem mindenki rajongva szeretett és aki sokat segített rajtam diákkoromban. Ő volt az, aki bejuttatott a műegyetemre. Közben egyik vagy talán a legnagyobb magyar újságíró és szerkesztő lett, a Magyar Nemzet szerkesztője: dr. Pethő Sándor. Neki nem tudtam és nem volt okom panaszkodni. Egy bánatos levélben még egyszer megköszöntem mindazt amit velem és értem tett. A levél így kezdődött:

'Kedves Tanár Úr.

Tudom, hogy magának most más megszólítás jár, de nekem mindig az marad, amit ez a három szó jelent együtt és külön-külön: kedves is, tanár is és úr is.' És így fejeződött be: 'És most ki kell vándorolnom. Elmegyek és odakünn zsidó vallású magyarból magyar vallású zsidó leszek.'

A fővámtiszt végigolvasta a levelet. Aztán csendesen visszatette. A koffert becsukta, a kapcsolat lezárta és azt mondta: 'Sok szerencsét és boldogságot kívánok mérnök úrnak az új hazájában.' (S. Ausztráliai kivándorolt, 1981-es pályázat.)

c) 1944 — visszavonulás, előbb a Dunántúlra, a kiűrtési parancsnak engedelmességgel, majd a határt átlépve menekülők nagy tömege. Tőlük kevés életrajz érkezett, de azért ilyen is akadt, nem is egy. Az alábbi részlet egy ápolónő írásából való, akit 1949-ben egy kiküldetésben Németországban dolgozó hidépítő mérnök feleségül vett és férjével került az USA-ba, Texasba. „Szüleim halála után 2 év telt el. Európa egén tornyosultak a fekete felhők. Megszületett második kisfiam is, Zoltán. Én voltam a legboldogabb anyja és feleség a világon. De boldogságom nem tartott sokáig, jött a háború — német megszállás, s férjem betegsége, akit a háború utolsó évében elragadt tőlem a kegyetlen halál. Itt maradtam — egyedül, 2 kis fiammal, egyedül, támasz és kenyér nélkül. Pestre költöztem s az egyik egyetemi klinikán elvégeztem a műtősnői tanfolyamot. A háború sodra sodort. A német nácizmus kényszerére és parancsára egy hadikórházban kaptam beosztást. Keményen dolgoztam. Fiaimat elhalt férjem édesanyja vette gondozásba. Elérkezett 1945. március 14. A Szombathelyen állomásozó hadikórház, német parancsra elindult Németország felé. Salzburg volt az első állomás, majd a háború befejezése, Magyarország felszabadulása után, Münchenbe, Bajorországba helyeztek át. De júli 1-én, 1945-ben a hadikórházak feloszlottak. Keserves hónapok következtek: Nem volt állás, nem volt kenyér. A németek visszautasították minden kérvényemet, mivel magyar állampolgár voltam. Haza, haza Magyarországra! Ez volt minden gondolatom és vágyam! Végre sikerült a nevemet egy hazainduló szerelvényre felvétetni. De a vonat csak Passau (Bajorország)-ig jutott. Itt — a német hatóságok rendelkezéseire nem engedték át a vonatot a határon, 1946-ot írtunk akkor.

Ismét vissza Münchenbe, a reménytelenségbe, a kenyér nélküli sivár láger életbe. Két fiam Budapesten egyedül maradt, — anyósom 1946 őszén meghalt. Kétségbeesítő volt a helyzetem, csak a halált kívántam. Végre hosszú keserves út után, sikerült egy szerény álláshoz jutni: egy német szállodában, mint szobalány kaptam állást. Szobát súroltam, ablakot mostam, mostam, vasaltam, de még is örömmel tettem, mert volt betevő falatom. Gyermekeim miatt az aggodás majd megölt.” (A. C. USA kivándorolt, 1961-es pályázat.)

d) Azok az ötvenhatos menekültek, akik az *esetleges megtorlás*, a félelem miatt lépték át a határt. Közülük az 1961-es pályázatra nem érkezett írás — ez szinte természetes. 1981-re már kaptunk olyan anyagot is, amelyből világos, hogy a kimenetel közvetlen célja a fenyegetettség elől való menekülés. Jellemző módon azonban ez az életrajz a vándor feleségétől érkezett, aki hosszú írásában szinte regéyszerűen írja le a távozás előtti órák feszültségét. „Ádám tábla salonnát, szalámit, kenyeret, hagymát csomagol a bőröndjébe és mellé tesz egy üveg pálinkát is. Rápillant, tekintetéből kiolvassa a kérdést. Igen, megyünk. Senkitől sem búcsúzunk, nem vagyok hajlandó beszélgetni egy egérfogóba. Hivatalos idézésem van a belügybe, nem fogok megjelenni, ez az idézés a végemet jelentheti. Az asszony nem érti, mivel vádolhatják férjét, aki így magyarázza helyzetét. Barikádoztam, állítólag fénykép is van róla, és most, hogy a rend helyreállt, vannak a felgöngyölítések. Vannak jómájú emberek, akik valószínűleg engem is feljelentettek. Nem fogom tudni igazolni magam és ki az atyaisten fogja elhinni nekem, hogy a két katonát, akiket a mi tetőnkéről lőttek le és akiknek a hulláját én is segítettem eltüntetni a járdáról, nem én intéztem el.

Aztán ott van a csempészügy szeptemberről, aminek csak azért nem lett folytatása, mert nem volt rá kellő idő. Benne voltam sajnós, amit hoztak és amit nekem adtak át, én haszonnal továbbpasszoltam. Tehát jobb, ha szedjük a sátorfát és megyünk Nyugatra.”

e) Az *ötvenhatos menekülteknek* az a csoportja — többségük párttag volt —, akik attól féltek, hogy *polgárháború* lesz és *nyugati segítséggel visszatér a szélsőjobboldal*.

Az alábbi életrajzi részletből az is kiderül, milyen sokféle tényező játszott közre abban, hogy 1956-ban a nagy menekülthullám átlépte a határt és hangsúlyosan szerepel benne az előbbieken említett faktor is, az antiszemitizmus miatti félelem. „Ismerősökkel való vitáim folyamán, egyre gyakrabban felmerült a kérdés, hogy miért is jöttünk ide Amerikába? Önmagam előtt is tisztázni kellett erre a választ. Kalandvágyból? Talán ez is közrejátszott. Hisz nem volt módunk világlátásra olyan formában, ahogyan az idősebb generációnak megvolt. De ez maga még nem indított volna el erre a nagy útra felnőtt embereket.

Az is kétségtelen, hogy a hibák és tévedések, amiket felelős tényezők 56 előtt elkövettek, amikről maguk az otthoni újságok is írtak, részes volt abban, hogy sokakat elkedvetlenített az otthoni viszonyokkal szemben. Ennek különösen személyes vetülete volt jelentős. Számos ember érezte úgy, hogy vállalat vezetője, hivatali felettese visszaélt hatalmával, elnyomta, uraskodott felette. Itt Amerikában találok például egy fiatalemberrel, akinek szülei uradalmi cselédek voltak a múltban, maga pedig munkás volt. Elmesélte, hogy mérnök akart lenni, de számtalan akadályt gördített eléje a bürokrácia és az előítélet. Végül sikerült bekerülnie az egyetemre, de nem bírta az állandó áskálódást és zaklatást. Csapot, papot otthagytott és kijött ide. Amerikában persze nem folytathatja a tanulmányait. Lehet, hogy ha megértőbb emberekkel került volna össze otthon, talán nem lépett volna erre, a számára oly döntő útra.

Voltak, akiknél az antiszemitizmus is szerepet játszott abban, hogy elhagyták szülőföldjüket. 1956 október—novemberében gyakran lehetett hallani zsidózást. A lincselések 1944 szörnyű emlékeit idézték fel a volt üldözöttekben. Olyan alakok, akik jobboldali vagy nyílas múltjuk miatt, addig meghúzódtak a háttérben, előretolakodtak és sok helyen átvették az irányítást és vezetést. Ezt aztán nem adták ki a kezükből, még az ellenforradalom leverése után sem, egy ideig. Mindenre elszánt kalandorok és karrieristák lépték el a közéletet azokban a napokban, akik úgy érezték, az ellenforradalom az ő idejüket hozta el, mert a zavarosban nagyszerűen tudtak halászni. Több hasonló részlettényező hatása adta meg az impulzust ahhoz, hogy átkerültünk az Újvilágba” (D. I. USA, 1961-es pályázat).

III. A harmadik nagy csoport a *családgyesítő* kivándoroltak köre. Ez is más metszet, valamennyi hullám egyik sajátos migrációs modellje. Az öreg amerikások, kanadások, amikor erre meg-

teremtették az alapot, maguk után hozták az otthonmaradt családot. A második világháború után ke-resték egymást a háború viharai által szétszórta családtagok. És ez a családjegyesítő cél gyakran fel-tűnő motívum az ötvenhatosoktól érkezett életrajzokban. Végül a hatvanas, hetvenes években indult a nagyszülők kirajzása — szabályos kivándorló útlevéllel — ötvenhatos gyermekeikhez. A bonyolult kérdéskör sokféle típusának megértéséhez adnak támpontokat ilyen vonatkozású életrajzaik.

a) *Az első típus tehát, a férje után kiutazó feleség.* A gyermekekkel vág neki az útnak, nyelvtu-dás, előzetes ismeretek, utazási tapasztalatok nélkül. A rövid életrajz írójától megtudjuk, hogy a férjért — noha volt őt holdjuk, megélték abban a Tisza menti faluban, ahol születtek, de nem volt házuk — a Kanadából jövő hírek arra készítették, hogy elinduljon szerencsét próbálni. Ez 1926-ban volt, eleinte volt munka, 1928-ban már alig, mégis az aratással, csépléssel összegyűjtötte a család számára az útiköltséget. Akkor már egy négyéves kislánnyal és egy hároméves kislánnyal ült fel a vonatra. „Auszt-riában feljöttek a vizsgálók és egy szót sem értettem. Azt a sok papírt, amit Pesten kaptam, odaad-tam, hogy keressék meg, ami az övék. Akkor már folyt a könnyem, mint az eső, még az egyik férfi ideadta a zsebkendőjét, hogy töröljem meg az arcomat. Én már akkor visszafordultam volna, ha lehetett volna és ez így volt egész úton. Már féltem, ha gyött felém egy ember, ez mit akarhat. Azt az érzést nem tudom leírni, de már akkor elátkoztam ezt az egész Kanadát. Párizsban voltunk már többen is így, volt 4 család Szolyvárról, hozzánk csatlakozott egy magányos szlovák asszony is. Ők sem tudtak több-et, mint én. Ottan nagy vizsgán mentünk keresztül, de már jobb volt, mert tolmács is volt. Busszal vittek Cherbourgba, ott éltünk öt napig, jó húsleveset kaptunk, finom volt a koszt. Ha most visszagon-dolok, nevetem magam, de akkor olyan volt, hogy folyton csak sírtam, annyira féltem mindentől. Hát még, amikor a hajóra kellett felmenni. Reszkettem, aztán a matrózok megunták, hogy nem visz a lá-bam, kibántak velem, kettő felvette a két gyereket, a harmadik a podgyászunkat, én meg mint az őrült oroszlán úgy futottam át a gyerekek után.” (D. J. Kanada, 1981-es pályázó.)

b) *A második típus* egy 1949-es kivándorló házaspár testesíti meg, akiknek gyermekei — az életrajzban nem részletezett okokból — osztrák egyetemen tanulnak, a hidegháborús időszak, a „for-dulat éve” után leereszkedik a szögesdrótokból font áthatolhatatlannak látszó fal és kívülrékednek a fiatalok. Az apa volt gyárigazgató, akit az államosításakor eltávolítanak és hosszú kálvária után saját munkái igazolnak és hozzák vissza az üzem élére. Látszólagos a megnyugvás. Az anya az életrajz írója, már Ausztráliából küldi visszaemlékezéseit a megtett életútról. „Bennem rendeződött sok fájó csalódott érzés, de feltörtek az alatta rejtőzők, amit eddig a sok izgalom lefojtott. Csendes volt szá-momra a házuk, üresnek éreztem magam körül mindent, hiányzott a két fiam otthonunkat betöltő derűje, zaja, két vidám szempárja. Hiányoztak a fiaim, akik nem voltak már kicsinyek, kisemberrnyi nagyok voltak s messze-messze tőlünk egy idegen egyetem könyvein rágódva tanultak. Van-e tiszta ingük? Ki főz nekik? Ott az ablakban könyökölve mellbe vágott egy rettenetes érzés és rámeredtem a szomszédék gyümölcsfáira. Hát ez lesz az életem célja ezután? Titeket nézni és a két drága fiamat a sorsukra hagyni? Nem, és nem, így nem lehet élni és így nem fogok és nem tudok élni. S ez a mellbe-vágás döntötte el az egész családuknak jövődöntő sorsát. Egy pillanatig sem jutott eszembe, hogy bizony-talanságba megyünk, vagy hogy mi lesz a sorsunk.” (K. P. Ausztrália, 1981-es pályázat.)

c) *A harmadik típus* már ötvenhatos. Idős nyomdász. Van ugyan felesége, de az öregúr éppen szerelmes. Barátnője elvált asszony. Voltaképpen tőle függ végleg távozik-e az országból, mert közvet-len oka nincs a kivándorlásra, a lányát akarja átsegíteni a határon. „Mikor 56-ban a lányommal és az unokámmal készültem elhagyni az országot, bár akkor még úgy képzeltem ezt, hogy a lányomat kiki-sérem Bécsbe és onnan visszamegyek Pestre, mert hiszen nekem ott nem volt semmi bajom, éppen azért a nyomdában, a Szikrában kértem két heti fizetés nélküli szabadságot, és mielőtt elindult volna a vonat velem, felmentem hozzá, aki a Keleti közelében lakott és mondtam neki, hogy megyek, és hiába vártam marasztaló szót, ő néma maradt, csak elsírta magát, úgy véltem, hogy nem fontos neki az egész ügy velem, ezért, amikor már Bécsben voltam, bizony nem fordultam vissza. Így történt, hogy amikor Panni lányom azzal jött, hogy Anni barátnője és a férje a gyerekekkel mennek, ő is velük akar menni, elhatároztam, hogy velük megyek, mint fentebb írtam, Bécsig kísérem őket és onnan visszajövök. De hát nem így történt. Akadálya nem volt annak, hogy menjen, mert férjétől még 56 ele-jén elvált és így nem kötötte őt Pesthez semmi, és akihez nagyon ragaszkodott, az a nővére, akik még 49-ben kimentek Ausztráliába és akikhez kíván ő is menni. Tehát 1956. decembere 6-án útnak is in-

dultunk. Az utolsó éjszakát a Rózsa utcában töltöttük, Anni egy rokonánál, hogy közel legyünk a Kele-tihez, ahová kora reggel szándékoztunk kimenni és amikor ott elhelyezkedtünk a már ott bentálló vo-natba, akkor szaladtam el Katicához, hogy elbúcsúzzak tőle, ahol nem a várt lebeszélés fogadott, ha-nem a szokatlan beleegyezés.” (R. V. Ausztrália, 1981-es pályázat.)

d) A *negyedik típus* egy ellenkező előjelű „családegyesítő” kivándorlás, amely nagyon gyakori volt 1956-ban és jellegzetessége, hogy az elromlott, kiürült házasságból, családból „hátrált ki” az emigráns, de a rendszerint meglévő háromszög eddig rejtett szereplőjével távozik, vele akarván új éle-tet kezdeni.

e) Az *ötödik típust*, amely a hatvanas—hetvenes években fordult elő sokszor, úgy nevezném: „Kicsábítva és elhagyatva.” Ehhez a tragikus sorsú csoporthoz azok a szülők tartoznak, akiket ötven-hatos gyerekeik vitettek ki. Feladtak mindent, engedéllyel, szabályos kivándorló útlevelel keltek útra. Addig volt szükség rájuk, amíg viszonylag jó erőben voltak, vezették gyerekeik háztartását. Aztán fel-nőttek az unokák, ők gyengültek, elmagányosodtak. Jó néhány életrajz érkezett e típus tagjaitól. „Egy napon jön a fiam motorkerékpáron a feleségével és azt mondja: anyu Galyatetőre kaptam két heti üdülést. Három éves kislányuk volt Ágnes. Kérdezem: hol van? A másik nagymamánál. Keresztúron. Még vissza szóltak: anyu az egyetemnél zúr van. E napon tört ki az 1956-os forradalom. Pincébe vo-nultak a 3 emeletes ház lakói. Egy nap a rádión hallok: üvegesek-üvegesek repülünk Kanadába. A fiam disszidált. Itt maradt a hároméves unokám Ágneska. Másik fiam az Optikai Műveknél dolgozott, és vitorlázórepülő-oktató volt. Másodsor nőszült, első házasságából két gyereke volt és nálam laktak. Mikulás-este viszem unokám részére az ajándékot, sehol a család. Egy levél várt. Anyu „Ceglédre mentünk”. Már rend kezdett lenni. Indultak a villamosok, megnyíltak az üzemek, üzletek. A fiam nem jött. Már jöttek érte. Akkor tudtam meg, hogy ő is disszidált. Egyedül maradtam. Ágnes unokám anyai nagyanyja, aki a saját szép házában lakott, nem vállalta a hároméves Ágneskát. Én lettem a gyámja. Egy üzlet és egy gyermek. Rengeteg kellemetlen úgy szakadt a nyakamba. Múltak az évek, a férjem is disszidált — a ’nővel’. A sok munka gyümölcsét és 30 éves házasságát eldobta.”... Jöttek a levelek, Monteárból a fiamtól. Anyu gyere, hozzád Ágnes, ne sajnáld az otthonod és üzletedet. Nagyon sokat gondolkoztam, mit tegyek. Haza vagy a gyerekek? Nagyon nehéz volt dönteni. Nagyon szeretem a szakmám. Első női üveges önállóság, közszeretet és 60 év. Hazát cserélni, nyelvtudás nélkül, de Ági-kám két karja átölelt: nagyanyuskám, úgy szeretlek, de nincs semmim, tudod mit? Neked adom a lel-kem. Már 5 éves volt. Balettra járatam az erzsébeti kultúrházba. Három kérvényem elutasították. Írt a fiam, anyu, ajánld fel az összkomfortos lakásod és üzlethelyiséged.... Mentem, mert húzott az uno-kám. Mikor beadtam az iparom, ezt mondták: minek megy Amerikába? Hisz jól megy az üzlete, szép otthona van. Ezt feleltem: kint a két fiam, férjem elvált. Egyedül maradjak? Nem részletezem a 19 év küzdelmet, az idegen kenyér keserűségét. Mint mindenhol, az anyós sose jó.... Négy éve vagyok ame-rikai állampolgár, 10 évig dolgoztam, hogy nyugdíjat kapjak. Végül a fiam házában lakom. A nyugdí-jam 239 dollár, a megélhetésre elég. De az orvos és a gyógyszerek, túl sok. Ágnes unokám férjhez ment, diplomát szerzett, kitűnően beszél és olvas magyarul, ez a szülők érdeme és az ő szorgalma. Kaliforniában él. A fiam is ott önálló iparos, itt New-Jersey-ben, a másik fiam, ő is önálló iparos, tőlem távol. Kijöttem, hogy ne legyek egyedül. Végül 76 évesen teljesen egyedül vagyok.” (M. K. USA, 1981-es pályázat.)

IV. A *negyedik* nagy csoportot azok képezik, akiknek kivándorlásában „a világot látni, utazni, kalandozni” szenvedélye volt a domináns célja. (Ebbe beleértem a gyökértelen kalandorokat is, akik mindig és mindenütt kockáztatnak, sokszor egyetlen lapra téve fel mindent, amit addig megszereztek. Továbbállnak és kezdik előlről, újra.)

a) Az első altípus ebből a körből az *utazási szenvedély* megszállottja. Egyik amerikai életrajzunk ennek az emberfajtának a modellje. Minthogy hosszú életrajzának nagy részében úti kalandjait írja le, pontosan vezetett „hajónaplója” alapján, eltérően az eddigiektől e típus leírásánál röviden összefog-lalom azt, amit az illető az előzményekről ír: mi vezette odáig, hogy az általa művelt csavargó éle-tforma szabályos keresőfoglalkozássá vált. Ugyanis szakmája hivatásos tengerész lett. Egy vendég-munkásként kivándorolt házaspár gyermekeként született, Amerikában, 1911-ben. Szülei a Kis-Bala-ton környékéről kerültek ki, anyja földműves, apja iparos családból származott. 1900-ban utaztak ki az USA-ba, ahol édesapja jól kereső asztalos volt. Anyjának azonban olyan honvégya támadt, hogy

a gyerekek hazatért, azután sürgetésére az apa is visszajött. Rövid idővel később kitört az I. világháború, apját besorozták, a frontra küldték, ahonnan tüdőfővénnyel, idegbetegen került haza és ezt soha nem bocsátotta meg sem feleségének, sem a fiúnak.

A gyereket ütötte verte, ezért az többször megszökött otthonról, majd útlevelet szerzett, elment az országból, csavargott mindenfelé Európában, Észak-Afrikában. Alkalmi munkákból élt. Marseillesben összeharátkozott egy amerikai hajó néger szakácsával, és amikor ez a barátja megtudta, hogy a fiú Amerikában született, elvitte az USA konzulátusra. Mivel igazolni tudta, hogy az USA a szülőföldje, megkapta a beutazási engedélyt. Ekkor 19 éves volt. Amerikában is csavargott, biciklivel járta be az országot, ott sem vállalt állandó munkát. Végül 20 évesen váltotta át ezt a vándorlási életformáját, megtalálva ehhez az alkalmas formát. Tengerész lett és nyugdíjaskoráig járta a tengereket.

b) Van az utazó, *világra kíváncsi* emberek körének egy olyan sajátos altípusa, akinél szinte természetes *életforma* a világjárás. Ezek a turnézó művészek, akik világkarrierre vágyva hagyták el végleg az országot. Minthogy pedig az USA a kulturális divatot szétszűrő központ, Amerikában telepedtek le, hiszen ha ezt az országot meghódítják, ölükbe hull a világhír.

Három életrajz képviseli ezt a típust, mindhárom az 1981-es pályázatra érkezett. Kettő közülük 56-osok, ezeket a feleségek írták. Egyikük festő, a másik énekes. A harmadikat egy 1938-ban kiment zongoraművész küldte, aki kétszer jutott be a Liszt Ferenc tiszteletére rendezett nagyszabású, nemzetközi zongoraversenyek döntőjébe. Mindkétszer 3. díjas lett, ami bizonyítja kiemelkedő tehetségét. Több mint 10 éven át koncertezett Béctől Londonig, szinte minden európai fővárosban játszott, mindenütt sikere volt. 1938-ban visszatért családjához Budapestre, szívesen lett volna zongoratanár Sárospatakon, szülővárosában, de minden kapu bezárult előtte. Az akkor híres, divatos városligeti Hangliban játszott esténként, kétfonórás műsort adtak, az átiratokat is ő készítette, partnere pedig a fiatal Cziffra György volt. Aztán Hitler bekebelezte Ausztriát és Budapesten megfagyott a légkör. Szülei unszolására Amerikába készült. Szellemes, izgalmas életrajzában így ír a szorongató helyzetről: „Anyám kora reggel ájtott a lakásomra. Kelj fel, lusta, mondja nekem, mégy Amerikába, most nem sokára megbeszélésed lesz az amerikai konzullal. Amit én nem tudtam, az az volt, hogy anyám már dolgozott ezen az ügyön úgy, hogy az Amerikában élő fivére útján szerzett nekem amerikai vízumot. Az öcsém volt az, aki évek óta ki akart menni Amerikába, értesítették is, hogy sorra került és bevándorlási vízumra rendelkezésre áll. Öcsém azonban most, az új helyzetben lemondott az én javamra, mert nem akarta szüleinket egyedül hagyni. (A náciák Németországban, mint munkaszolgálatost mészárolták le. Az életét adta azért, hogy én éljek.) Elindultam az új honfoglalásra.”

c) *A minden kalandra kész ember típusát egy kanadai életrajz modellezte számomra. Az illető 1946-ban szökött át a határon, Ausztriába. Erről így ír: „Ez év tavaszán lementem Somogyba, ahol összeakadtam egy sváb embercsempésszel, akivel elintéztem, hogy átsegít Ausztriába. Ehhez az elhatározásomhoz a számomra érthetetlen helyzet, a rendetlen családi élet játszott közre, meg a propaganda, valamint a kalandvágy is hajtott.” Bécsben „népi német” igazolványt szerzett, segélyen élt, szegényesen, míg végül valakitől ajánlatot kapott: álljon be a francia idegenlégióba. „Elfogadtam, mert mindig is érdekelt a Légión. 1946 november közepén jelentkeztem a laktanyában. A parancsnok pár nap múlva egyenként személyesen hozta tudomásunkra — magyar ügynök által szervezett csoportban voltunk vagy 25-en —, hogy erről senkinek se szabad említést tenni, még a rendőrségi kijelentést is mellőzni kell. Ismertette velünk, hogy a szovjet—amerikai zónahatáron érvényes útlevelünket majd személyesen kezeli. Abban az esetben, ha a zónahatáron bárki felteszi a kérdést, hogy hova és miért megyünk, azt a választ kell adni, hogy dolgozni megyünk a francia megszállási övezetbe. Így is történt. Ott orvosi vizsgálaton estünk át és aláírtuk a szerződést.”*

Amikor azonban a gyűjtőhelyre vitték őket, megvesztegette a szállítmányt szervező magyar ügynököt, akinek segítségével leszerelték. De akkor már a francia övezetben volt. Ennyi talán elég is, a kép azt hiszem világos.

NYELV, TUDÁS, OKTATÁS

Bevezetés

A különböző tudásfajták eloszlása egy társadalomban többnyire igen változó — vannak nagyon egyenetlenül és egyenetlesebben elosztott tudásfajták. Vannak egyes kérdéseknek behatóbb ismerői, szakértői, ezeket csak kevesen ismerik, míg más dolgokat mindenkinek tudnia kell adott korban és társadalomban való élethez, ezen tudásfajták bárki számára hozzáférhetők, sőt, a társadalom intézményes oktatás keretében gondoskodik róla, hogy mindenki el is sajátítsa ezeket (pl. írni, olvasni, számolni tudás). A kevesek által birtokolt, egyenetlen tudás véletlenszerűen is el lehet osztva (pl. a gyertyakészítés titkai a gyertyakészítők és az ezzel hobbiként foglalkozó mások körében), értéke-sebb fajtái azonban nem véletlenszerűen oszlanak el az adott társadalomban, nagy valószínűséggel más társadalmi különbségekkel is összekapcsolódnak. A határ a privilégizált és a mindenki számára hozzáférhető tudás közt egyes területeken időben változik (pl. az írni, olvasni tudás is privilégium volt néhány száz évvel ezelőtt), de többnyire más területeken újratermelődik. Ma egy ilyen helyzet előtt állunk az idegennyelv-oktatás esetében.

Az idegennyelv-tudás jelentősége az utóbbi években rendkívüli mértékben megnőtt. Az európai integráció a kommunikáció jelenlegi fejlettsége, a táguló mozgási lehetőségek idején a nyugati nyelvek ismerete egy társadalomban mindenki számára elengedhetetlen, mindenki számára hozzáférhető és mindenki által elsajátított, „egyenletesen” elosztott tudás kell legyen. Az általános hozzáférhetőséget és ennek eredményét egy adott társadalomban intézményes keretek közt az oktatási rendszer kell, hogy biztosítsa, nem szabad, hogy privilégium legyen hosszú távon.

Ma Magyarországon az idegennyelvtudás igen értékes tudásfajta: ennek birtokában szinte biztos az elhelyezkedési lehetőség, a jó kereset, s igen megnő a továbbtanuláshoz való hozzáférés lehetősége is. Ugyanakkor az idegennyelvtudás egyelőre egy igen ritka tudásfajta, ami nagy valószínűséggel más társadalmi különbségekkel jár együtt, s újabbakat eredményez. Feltevésünk szerint a nyelvtudás ma még a társadalomban nem véletlenszerűen elosztott tudásfajta, s nyelvenként valószínűleg különböző mértékben, de a társadalmi hovatartozás, a társadalmi-területi fejlődés, a modernizáció egyik jó mutatója. Az alábbiakban azt vizsgáltuk: milyen mértékben jár együtt az idegennyelvtudás más társadalmi különbségekkel, s összefügg-e az iskolarendszerben az idegennyelv-oktatás más intézményi különbségekkel? Van-e e tekintetben különbség az egyes nyelvek esetében? Végső soron: milyen eséllyel válhat az idegennyelvtudás belátható időn belül mindenki által hozzáférhető tudásfajtvává?

A nyelvtudás

Magyarországon az idegennyelvtudással, nyelvismerettel kapcsolatos empirikus vizsgálat kevés előzményre támaszkodhat (*Terestyéni* 1980, *Csepeli* 1985). Ez feltehetőleg nagyrészt a nyelvismeretre vonatkozó vizsgálatok nehézségeiből adódik: a nyelvtudással, nyelvismerettel kapcsolatos empirikus vizsgálat szükségképpen korlátozott érvényű, mivel egy ilyen tárgyú adatfelvétel esetén

mind a nyelvtudás ténye, mind annak mértéke bevalláson illetve a kérdezett saját megítélésén alapul. Nemzetiségi nyelvek esetében előfordulhat a nyelvtudás eltagadása, más esetekben (modern nyelvek) annak felfelé történő torzításával kell számolni. Ez a tény óvatosságra készítet a kapott adatok elemzésénél, de talán nem teszi eleve értelmetlenné a kérdés arra irányuló vizsgálatát: hogyan alakul a nyelvtudás, a nyelvismeret Magyarországon s hogyan jellemezhető az idegennyelvtudás társadalmi-demográfiai mutatók mentén?

1990-ben a népszámlálási adatok szerint a lakosság 9,1%-a beszélt csak valamilyen idegen nyelven, ami nem volt az anyanyelve. (1. táblázat)

1. táblázat

Az idegennyelv-ismeret a lakosság és a nyelvet ismerők %-ában, 1990

	A lakosság %-ában	A nyelvet ismerők %-ában
németül	4,01	44,21
angolul	2,21	24,32
franciául	0,51	5,63
oroszul	1,48	16,28
beszél		

Az idegen nyelven beszélők képe a fontosabb demográfiai adatok (életkor, nem, iskolai végzettség, település, regionális különbségek) szerint a következőképpen alakul:

1990-ben az idegen nyelven beszélők 53%-a nő, életkor tekintetében ma is a fiatalok és az idősök közt vannak nagyobb számban nyelvismerettel bírók. (2. táblázat)

2. táblázat

A lakosság egyes korcsoportjainak idegennyelv-ismerete, 1990^a

	0—14	15—39	40—59	60—x	Összes
Összes	2 130 549	3 687 555	2 596 873	1 959 846	10 374 823
Ebből:					
csak anyanyelvén	2 060 510	3 274 862	2 361 113	1 736 998	9 433 483
angolul	13 793	146 288	49 622	19 610	229 313
franciául	1 632	23 358	12 443	15 771	53 204
németül	19 954	166 505	123 977	142 781	416 182
oroszul	12 344	91 500	40 022	13 553	157 419
beszél					
Százalék	100	100	100	100	100
csak anyanyelvén	96,7	88,8	90,9	88,6	90,9
angolul	0,6	4,0	1,9	1,0	2,2
franciául	0,0	0,6	0,1	0,8	0,5
németül	0,9	4,5	4,8	7,2	4,0
oroszul	0,6	2,5	1,5	0,1	1,5
beszél					

^a Forrás: 1990. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. KSH, Budapest, 1992

A nyelvet nem ismerők legnagyobb tábora — a legfiatalabb korosztály (0—14) ezúttal nem tekintve — a középkorosztály, akik 90,9%-a csak az anyanyelvén tud megszólalni. Ez a korcsoport már/még a szocialista rendszerben járt iskolába, részt vett a kötelező orosznyelv-oktatásban, az orosznyelv-ismerettel rendelkezők alacsony száma az iskolai orosz nyelv oktatását is minősíti. Nagyobb szám-

ban ismer nyelveket a náluk fiatalabb és idősebb korosztály, a kettő nyelvtudása azonban igen *eltérő szerkezetű*: az időseknél szerepe van még kismértékben a (táblázatban nem szereplő) nemzetiségi nyelvek ismeretének illetve a német nyelv tudásának. A fiatalabb korcsoport nagyobb arányban beszél angolul és oroszul is, bár ez az arány még mindig messze elmarad a több évi tanulás utáni nyelvtudás lehetőségétől. A francia tekintetében lényeges változás nincs köztük, e nyelv hiánya szintén a középkorosztálynál szembeötlő.

Az iskolai végzettségtől szintén erősen függ a nyelvismeret, a határ itt a középszintű végzettség, egyes nyelvek esetében pedig a felsőfokú végzettség. Nyelvenként: az iskolai végzettséggel való összefüggés a legerősebb a francia nyelv esetében, ezt követi az angol, legkevésbé a német nyelv ismerete függ az iskolai végzettségtől. (3. táblázat)

3. táblázat

Az idegen nyelvet ismerők iskolai végzettsége, 1990^a

	8 alatt	%	8 oszt.	%	szkmkp.	%	kisk.	%	ffok.	%
angol	11 863	5	29 405	13	4 375	2	73 573	32	110 097	48
francia	1 803	3	6 329	12	681	1	16 551	31	27 840	53
német	65 960	16	83 970	20	27 121	7	126 807	30	149 359	36
olasz	593	4	2 426	15	565	3	5 993	37	6 960	43
orosz	12 724	8	22 022	14	3 453	2	42 404	28	76 816	50

^a Forrás: 1990. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. KSH Budapest, 1992

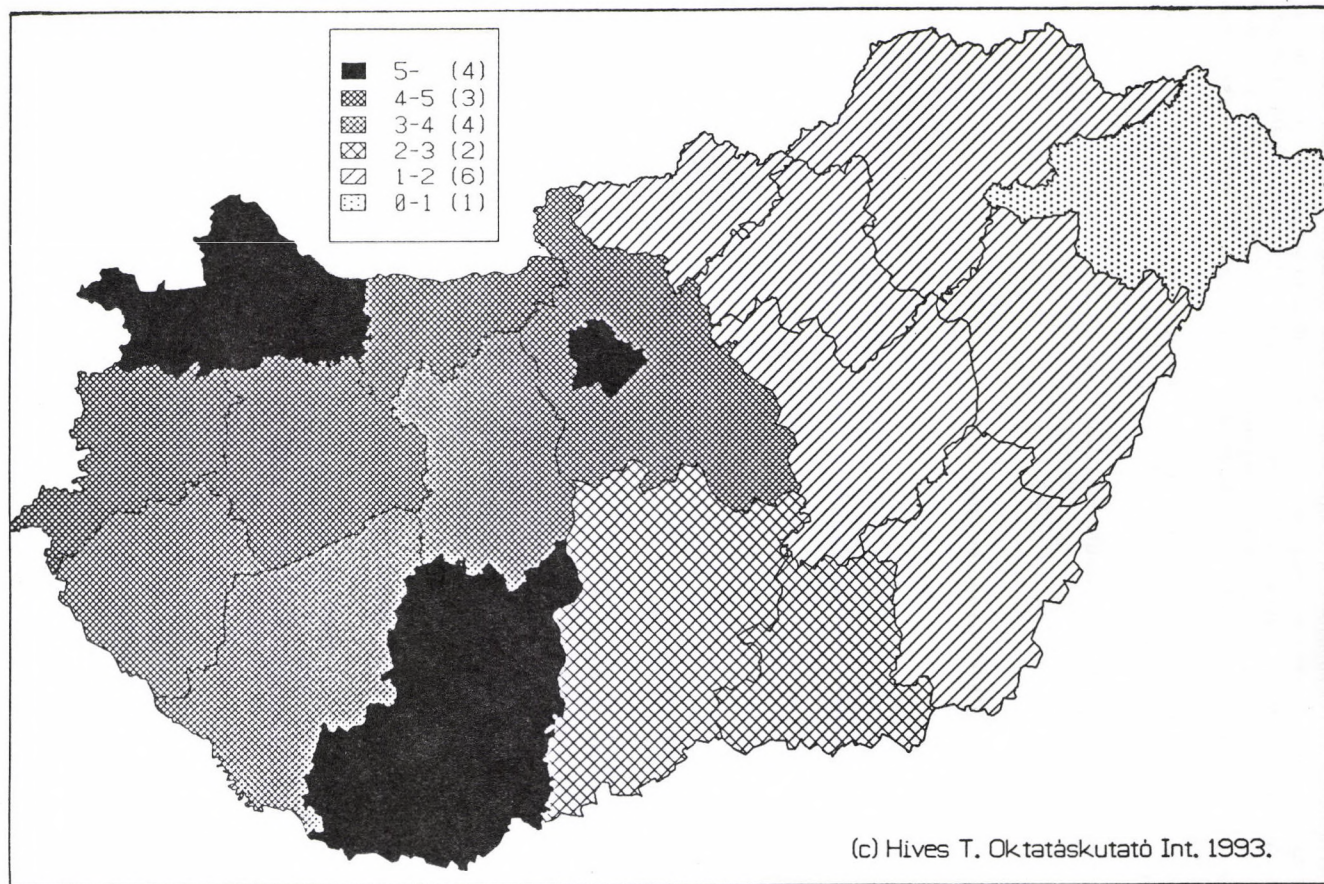
A változások az egyes nyelvek esetében területileg is differenciáltan alakulnak. Jelentős *területi különbségek* az angol és a német nyelv esetében vannak, a franciául, illetve oroszul tudók egyenletesebben helyezkednek el. A két előző nyelvet területileg vizsgálva kitűnik, hogy a németnyelvtudás *regionálisan igen egyenetlen*, a Dunántúlra koncentrálódik, ahol a nemzetiségi lakosság nagyobb számban található, időben több-kevesebb stabilitást is mutat. A területi megoszlásban változások történetileg elsősorban az angol nyelv esetében figyelhetők meg, az ország déli részének „fözlárkódásával”.

Németül beszélők vannak legnagyobb arányban mindenütt az ország területén, de különösen nagy számban az ország nyugati részén: 1990-ben németnyelv-ismeret tekintetében az egész Dunántúl az országos átlag felett van. (1. térkép)

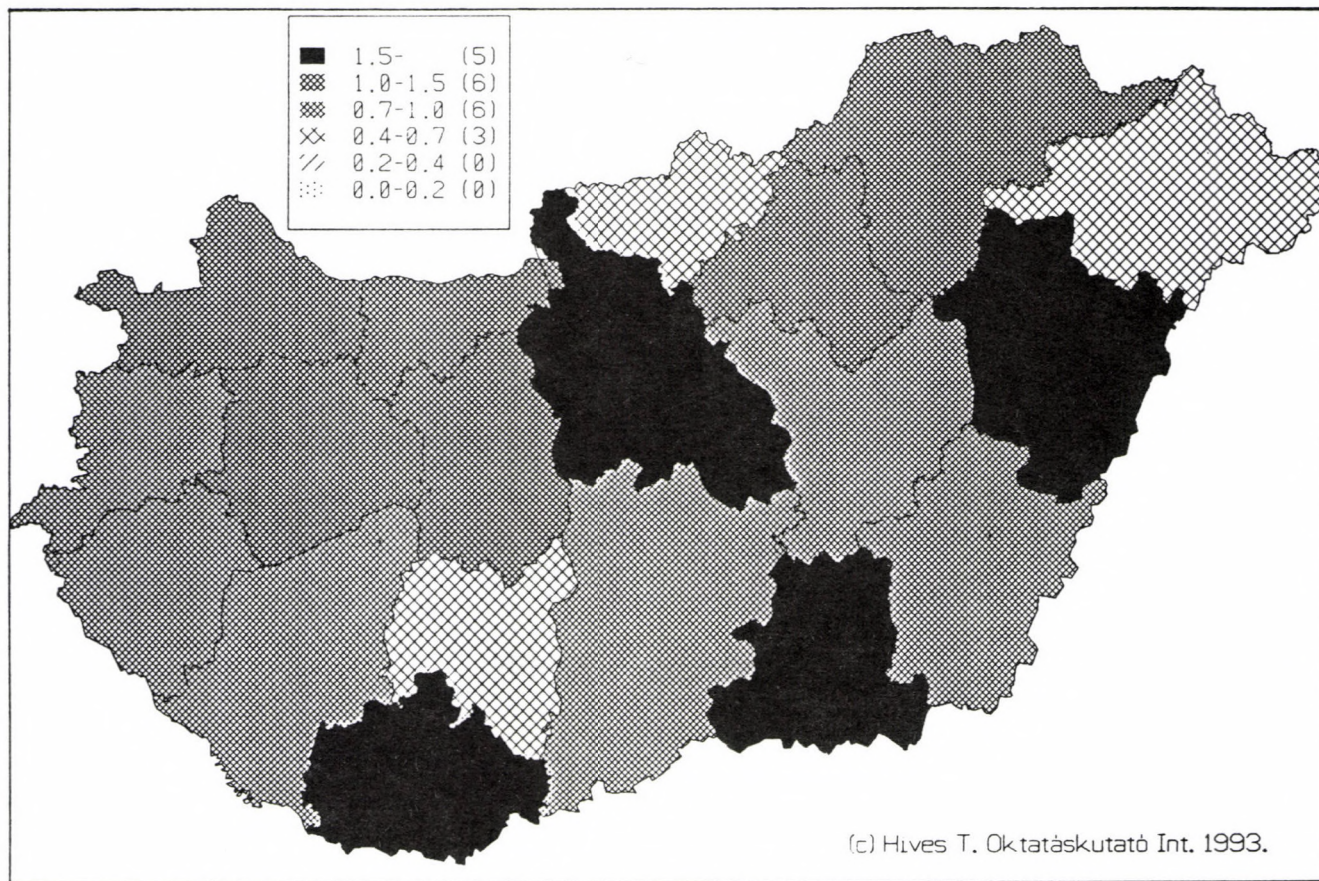
Angolul nagyon kevés ember beszél, s rendkívül nagy ezek területi szóródása: az angolul tudók túlnyomó többsége Budapesten él. Vidéken egyetlen megye éri el az országos átlagot (2,2%): Csongrád, ahol a lakosság 2,3%-a beszéli a nyelvet. (2. térkép)

Területileg vizsgálva a nyelvenkénti megoszlásokat úgy tűnik, hogy a területi elhelyezkedés önmagában csak a német nyelv esetében meghatározó, többi nyelv esetében a különbségek inkább más, *modernizációs mutatók* különbségeivel függnek össze. A lényeges különbségek ezek esetében inkább településkategóriák mentén vizsgálva tűnnek ki, a meglévő regionális különbségek is feltehetőleg az egyes térségek fejlettségével mutatnak szorosabb kapcsolatot.

Településtípusok mentén vizsgálva az adatok szerint az angol és a francia a „legurbanizáltabb” nyelvek, ezen nyelven beszélők túlnyomó többsége, 81, illetve 82%-a nagyvárosokban él (Budapest vagy megyeszékhely). Jelentős még ezen belül is Budapest túlsúlya: az angolul tudók 60%-a, a franciául tudók 66%-a budapesti! A németül tudók településtípusok közötti megoszlása egyenletesebb, az orosz ennél valamivel „urbanizáltabb” nyelv (4. táblázat). (A Budapesti és a vidéki — Budapest nélküli országos átlag adatok különbsége történetileg tartósan fennálló, időben követve az angol és a francia esetében némileg csökkenő tendencia. Az orosz esetében a különbség mindvégig kb. 3-szoros, a német esetében 3—3,5-szeres, a franciánál 1941-ben 15-szörös, 1990-ben 8-szoros, az angolnál 1941-ben 20-szoros, 1990-ben már „csak” 7-szeres.)

1. ábra. A lakosság hány százaléka beszél németül, 1990

2. ábra. A lakosság hány százaléka beszél angolul, 1990

4. táblázat

A lakosság idegennyelv-ismerete településtípusonként 1990^b

	angol	%	francia	%	német	%	orosz	%
Budapest	138 007	60,2	35 018	65,8	174 623	42,0	62 689	40,9
megyeszékhely	48 517	21,1	8 898	16,7	81 291	19,5	39 993	26,1
egyéb								
város	27 691	12,1	5 714	10,7	79 256	19,0	30 289	19,8
község	15 098	6,6	3 574	6,7	81 023	19,5	20 309	13,2
összesen	229 313	100,0	53 204	100,0	416 182	100,0	153 280	100,0

^b Forrás: Uo.

A beszélt nyelvek felől vizsgálva az egyes változókat, az alábbi képet kapjuk:

- Az angolul beszélők 53%-a férfi, túlnyomó többsége fiatal (15–39 év közt 64%) és nagyon kis hányada idős (60 fölötti mindössze 9%-uk), magas iskolai végzettség jellemzi őket (48% felsőfokú végzettségű, 32% középfokú).
- A németül beszélők 52%-a férfi, köztük több az idős (34,3%-uk 60 feletti, 30%-uk 40–60 év közötti), alacsonyabb iskolai végzettségűek: a középiskola mellett (30%) az alsófokú iskolai végzettség (nyolc osztály vagy kevesebb: 20%, illetve 16%) jellemző még körükben.
- Az orosz nyelven beszélők nemenkénti megoszlása értelmezhetetlen, túlnyomó többségük fiatal (40 alatti 60%-uk), és szintén magas iskolai végzettségűek! (50%-uk felsőfokú végzettségű, 28% középfokú).

Összegezve az eddigieket: a nyelvtudás mértékének és szerkezetének tekintetében a vizsgált változók közül mind az életkor, az iskolai végzettség, mind a területiség, a település kategóriája fontosnak, jellemzőnek tűnik. Kicsit sarkítva a dolgot, a jelentős eltérések révén az egyes nyelveket ismerőkhöz jellemző társadalmi jegyek társíthatók: az angolul beszélők fiatalok, magas iskolai végzettségűek és budapesti vagy nagyvárosi illetőségűek, a németül tudók inkább a középkorosztályhoz tartozó, középfokú végzettséggel rendelkező városi lakosok, nagy valószínűséggel valahol a Dunán-túlton, a franciául tudók lehetnek idős hölgyek éppúgy, mint fiatal, vagy középkorú férfiak, de mindenképpen igen magas iskolai végzettségűek és Budapesti lakosok, az oroszul tudók (már nem egészen) fiatal, magas iskolai végzettségű, nagyvárosi lakosok.

A nyelvoktatás

A nyelvtudás elégtelen „mennyisége”, szerkezete — és feltehetően minősége is — tükrözi az iskolai nyelvoktatás eddigi gyakorlatát: az 1945 előtti kötelező német oktatását az idősek esetében, azt követően a mai középkorosztályt érintő orosz nyelvoktatás gyakorlatát és a fiatalabbak esetében a nyugati nyelvek tanulásának bővülő lehetőségeit. Mi a helyzet ma, milyen a jelenben a helyzet megváltoztatásának esélye, hogyan tud az oktatási rendszer ebben közreműködni?

A Művelődési Minisztérium az 1989/90-es tanévtől lehetővé tette az idegen nyelvek szabad választását megfelelő feltételek mellett, és ezzel párhuzamosan átképzési programot hirdetett meg az orosztanárok számára. Az iskolák többsége számára igen nagy kihívást jelentett a lehetőség feltételek nélküli megteremtése — elsősorban az általános iskolák számára. A középiskolai nyelvoktatás számára a szabad nyelvválasztás bevezetése mellett az igazi kihívást a művelődési és közoktatási miniszter 1989-es rendelete jelentette, amelynek alapján a nyelvvizsgálóval rendelkező középiskolai tanulók mentesülnek az idegen nyelv tanulása alól és év végén jeles osztályzatot kapnak, továbbá nem kell érettségi vizsgát tenniük, és az érettségire ugyancsak jeles osztályzatot kapnak, valamint a felső-

oktatás felvételi gyakorlata az utóbbi években: a nyelvvizsga pontértéke a felvételinél. A nyelvvizsgát a módosított 3/1980/X. 25./MM 1980. évi rendelet értelmében 14 éves kor felett bárki leteheti.

A kettős kihívás az évek óta jelenlévő nyelvvoktatási igényekkel együtt a nyugati nyelvek oktatásának látványos és gyors expanziójához vezetett mind az általános és középiskolában, mind a felsőoktatásban.

Az expanzió egyszerre több formában is megvalósul: korábbi életkorban kezdődik a nyelvvoktatás sok helyen, több iskolatípusban, új képzési formák és képzési tartalmak jelentek meg, illetve mára alapvetően átalakult az iskolai nyelvvoktatás szerkezete.

A nyelvvoktatás mennyiségi növekedése igen jelentős mértékű, s nem annyira központilag irányított folyamat, mint inkább szülői, iskolai kezdeményezés következménye. Ma általánosan a 4. osztályban kezdődik a nyelvvoktatás, de számos helyen ennél is korábban, az 1. osztályban vagy az iskolai oktatást is megelőzően, az óvodában. (Sőt: egyes helyeken, a nyugati határ mentén egy-két bölcsődében is felmerült bevezetése!) A nyelvtanulásra fordított óraszám az általános iskolában heti 2-3 óra.

Középfokon a gimnázium mellett, ahol heti 7-5-3-2 órában tanulnak ma nyelvet, a nyelvtanulás egyre elterjedtebb a szakközépiskolai oktatásban (heti 2-2-2-2 órában), s megjelenik egyre több, nyelvigényes szakmát oktató szakmunkásképző intézményben. A 80-as évek végén a gimnáziumokban indult kéttannyelvű középiskolai oktatás is „elszaporodott”: megjelent mára néhány általános iskolában és szakközépiskolában. Legutóbbi fejleményként új képzési tartalom — a szaknyelvi oktatás — terjed egyes szakközépiskolákban és a felsőoktatásban.

A nyelvvoktatás szerkezete is jelentős átalakuláson ment keresztül, e folyamat szintén nem központilag szabályozott, sokkal inkább a szülői igények, iskolai lehetőségek mentén alakul.

A nyugati nyelv(ek)et az egyes iskolák a lehetőségek és — ahol tehették — igények függvényében vezették be: ez az angol vagy a német a legtöbb helyen, jellegzetes területei, iskolatípusonkénti és iskolafokozatonkénti eltérésekkel. Az iskolai fokozatokon felfelé haladva az általános iskolában a német a legelterjedtebb idegen nyelv, főként a gimnáziumban és a felsőoktatásban már eltűnik, itt a továbbtanuláshoz többoldalúan használható angol kerül előtérbe. (5. táblázat)

5. táblázat

Idegen nyelvet kötelezően tanulók számának és arányának alakulása az általános iskolában^b

	1990/91		1992/93	
	tanulók száma	%	tanulók száma	%
angol	107 799	14,1	224 024	31,6
francia	7 864	1,0	12 122	1,7
német	165 923	21,7	325 408	45,9
orosz	476 286	62,2	138 249	19,5

Idegen nyelvet tanulók számának és arányának alakulása a gimnáziumban és a szakközépiskolában 1992/92^b

	Gimnázium		Szakközépiskola	
	tanulók száma	%	tanulók száma	%
Összes tanuló	136 729		186 225	
Ebből:				
oroszul	33 080	24,2	23 577	12,7
angolul	94 083	68,8	77 149	41,4
franciául	20 307	14,8	9 703	4,9
németül	72 159	52,8	76 763	41,2
tanul*				

* Megjegyzés: a %-összeg 100 felett van, mivel a középiskolában a tanulók egynél több nyelvet tanulnak.

A felsőoktatásban:

nyelvet tanul	fő	%
angol	27 165	48,2
francia	2 849	5,1
latin	2 735	4,9
német	15 139	26,9
olasz	1 366	2,4
egyéb		21,6
összes	56 355	100,0

^a Forrás: Statisztikai tájékoztató. Alapfokú oktatás 1992/93. Művelődési és Köznevelési Minisztérium Budapest, 1993

^b Forrás: Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás 1992/93. Művelődési és Köznevelési Minisztérium Budapest, 1993

Az országos adatokat területi, regionális összefüggésben vizsgálva kitűnik, hogy mögöttük jelentős „szóródás” tapasztalható: ez az általános iskolai adatok tanúsága szerint az orosz nyelv esetében erősen összefügg az egyes országrészek fejlettségével és a nyelvtudás jelenlegi helyzetével (az elmaradott országrészekben található az átlagon felüli számban orosz nyelvet tanulók). Az angol nyelv esetében a fejlettebb, illetve más nyelv hatásának kevésbé kitett országrészekben felülreprezentált a nyelvet tanulók száma. A német nyelv esetében a szomszédos ország közelsége emeli az átlag fölé a tanulók számát. (3–4, 5–6, 7–8. térkép).

A jelentős regionális különbségek az egységes központi szabályozás hiányának következményeként a piaci helyzetet és a lehetőségeket mutatják, a szülői igények területi különbségeiből, illetve a meglévő nyelvtudás, az elérhető nyelvtanárak különbségeiből adódik.

A nyelvoktatás látványos expanziója, mennyiségi növekedése egyelőre eltakarja az esetleges minőségi problémákat, ami ugyanakkor újratemmelheti a nyelvtudásban tapasztalható hiányt. (6. táblázat)

6. táblázat

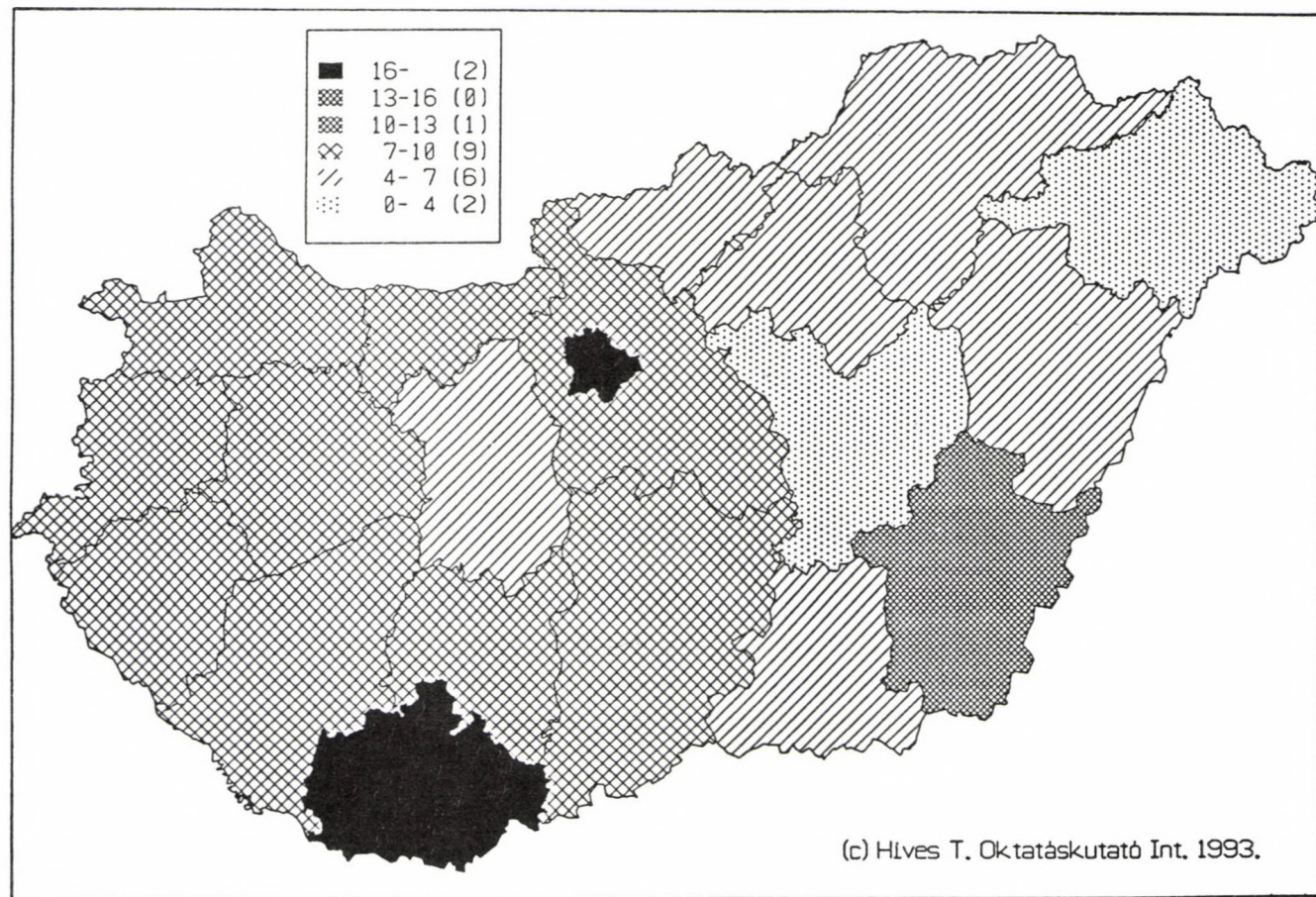
Szakszerűen ellátott idegennyelvi órák az általános iskolában 1992/93^a

	%	ebből: községek
orosz	93,8	56,4
angol	74,6	48,6
német	66,3	69,4
francia	89,5	89,2

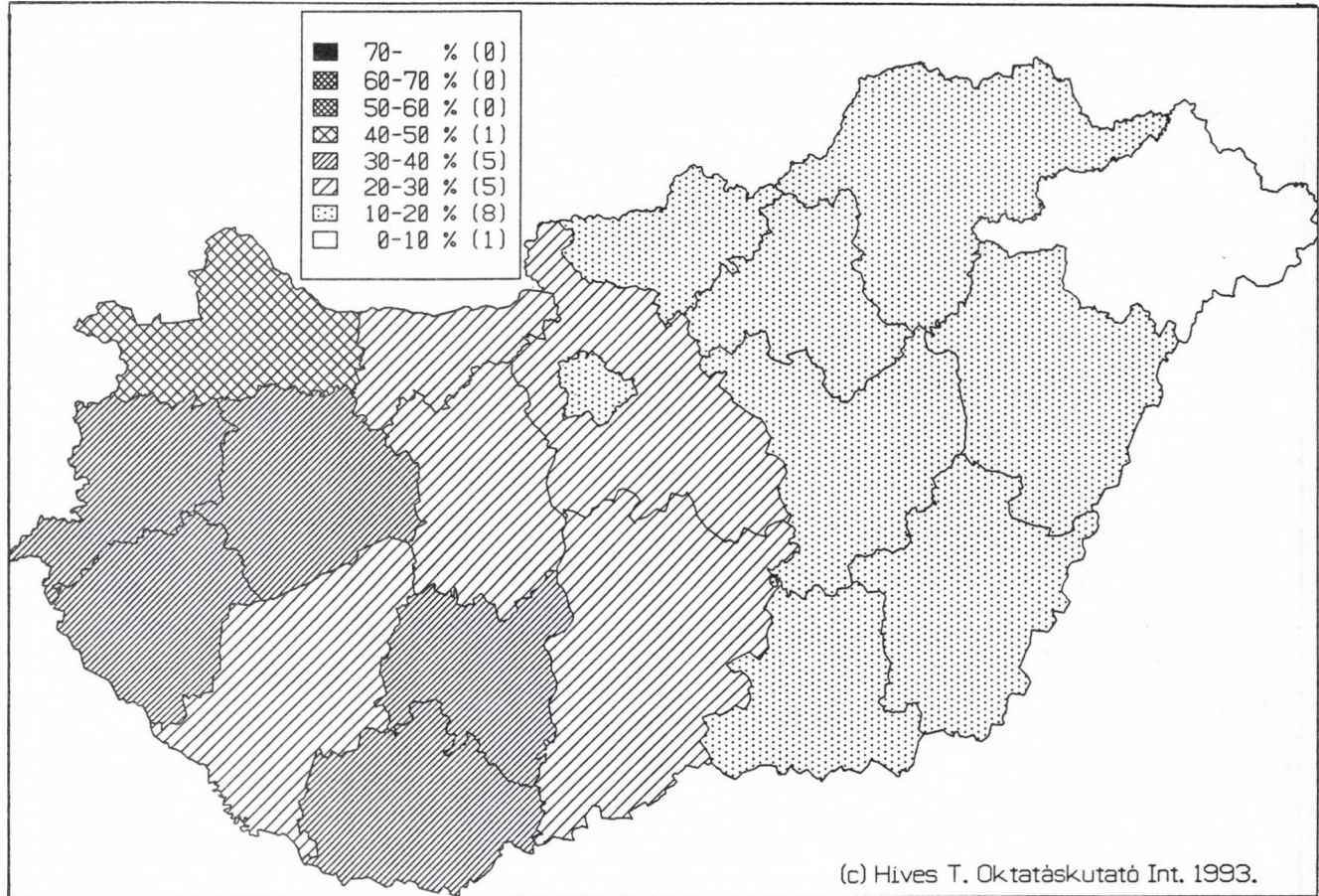
^a Forrás: Statisztikai tájékoztató. Alapfokú oktatás 1992/93

A nyelvoktatás mennyiségi vagy minőségi különbségeit befolyásoló legfontosabb tendenciák összefüggnek az iskolarendszer egészét befolyásoló legfontosabb tendenciákkal: a gyerekszám csökkenésével, a finanszírozási rendszer átalakulásával, az iskolák gyerekekért való versenyével, az önkormányzati, iskolai, iskolahasználói érdekek előtérbe kerülésével.

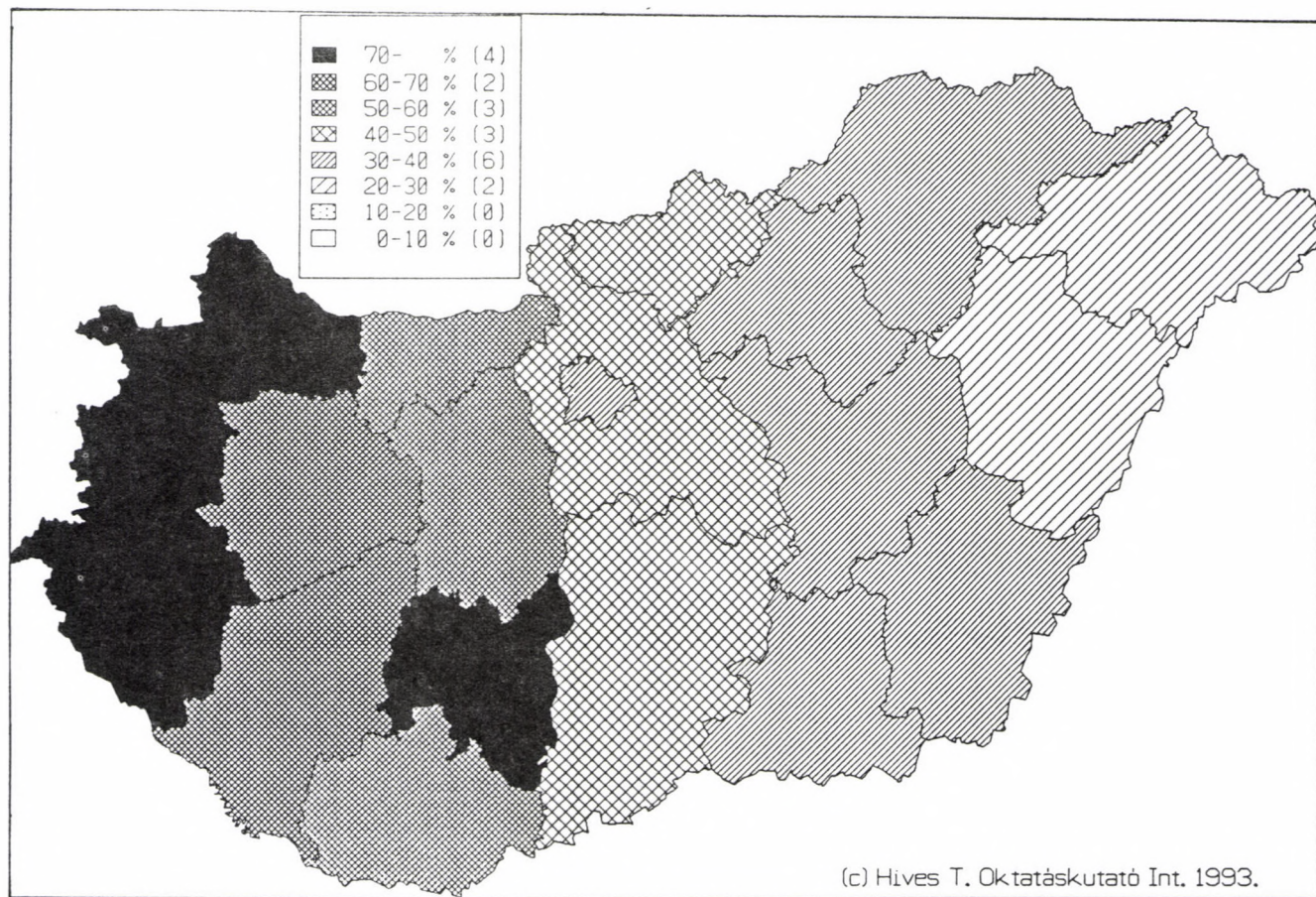
A nyelvoktatás iránti keresletre ma komoly verseny épül az iskolák piacán. A nyelvoktatás körében is verseny terepe volt: a speciális tagozatos, a kéttannyelvű iskolákban a minőségért, a jó képességű gyerekekért folyt a verseny, ma már sok helyen pusztán a mennyiségért, a gyerekek számáért.

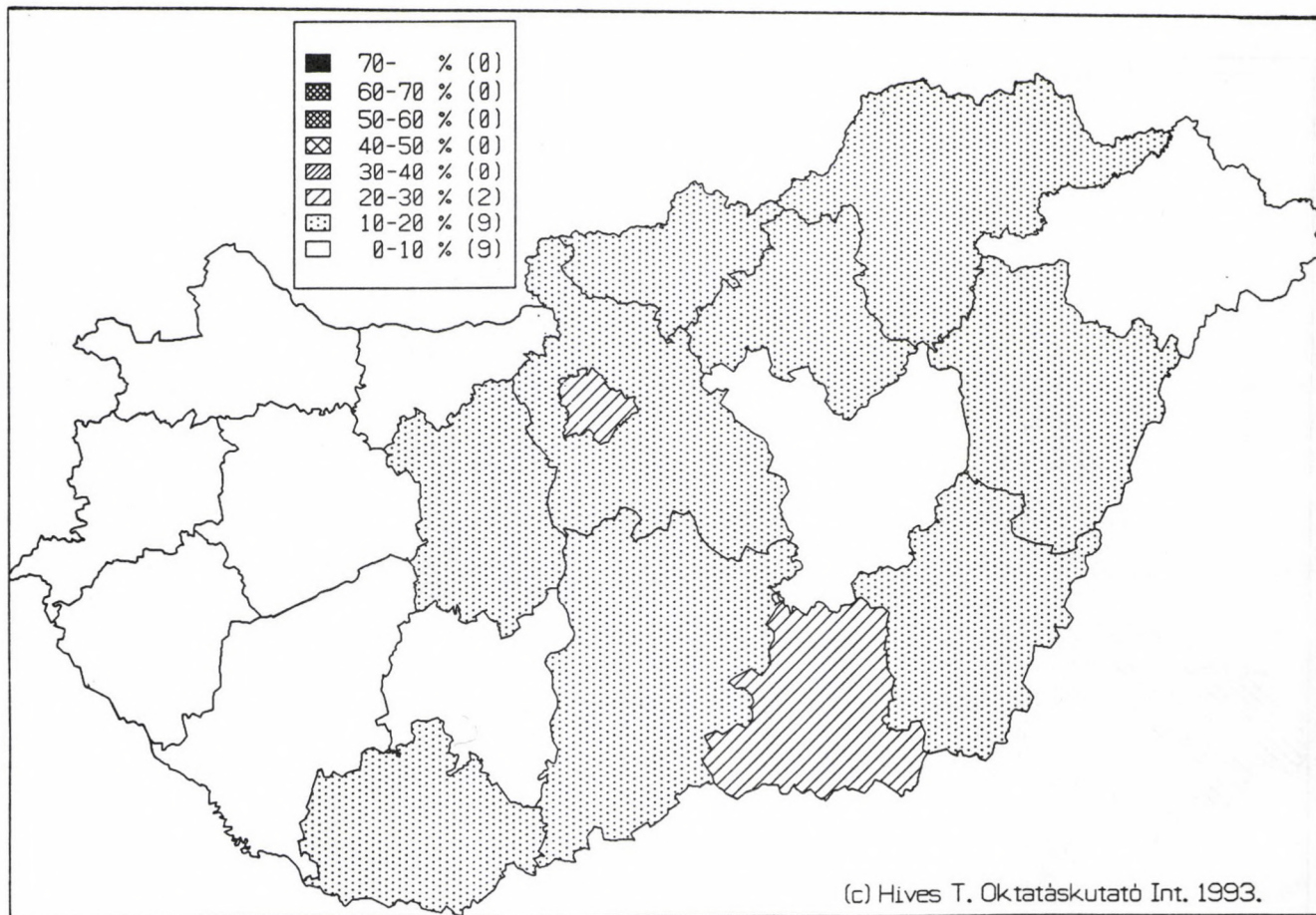
3. ábra. A lakosság hány százaléka beszél idegen nyelvet, 1990

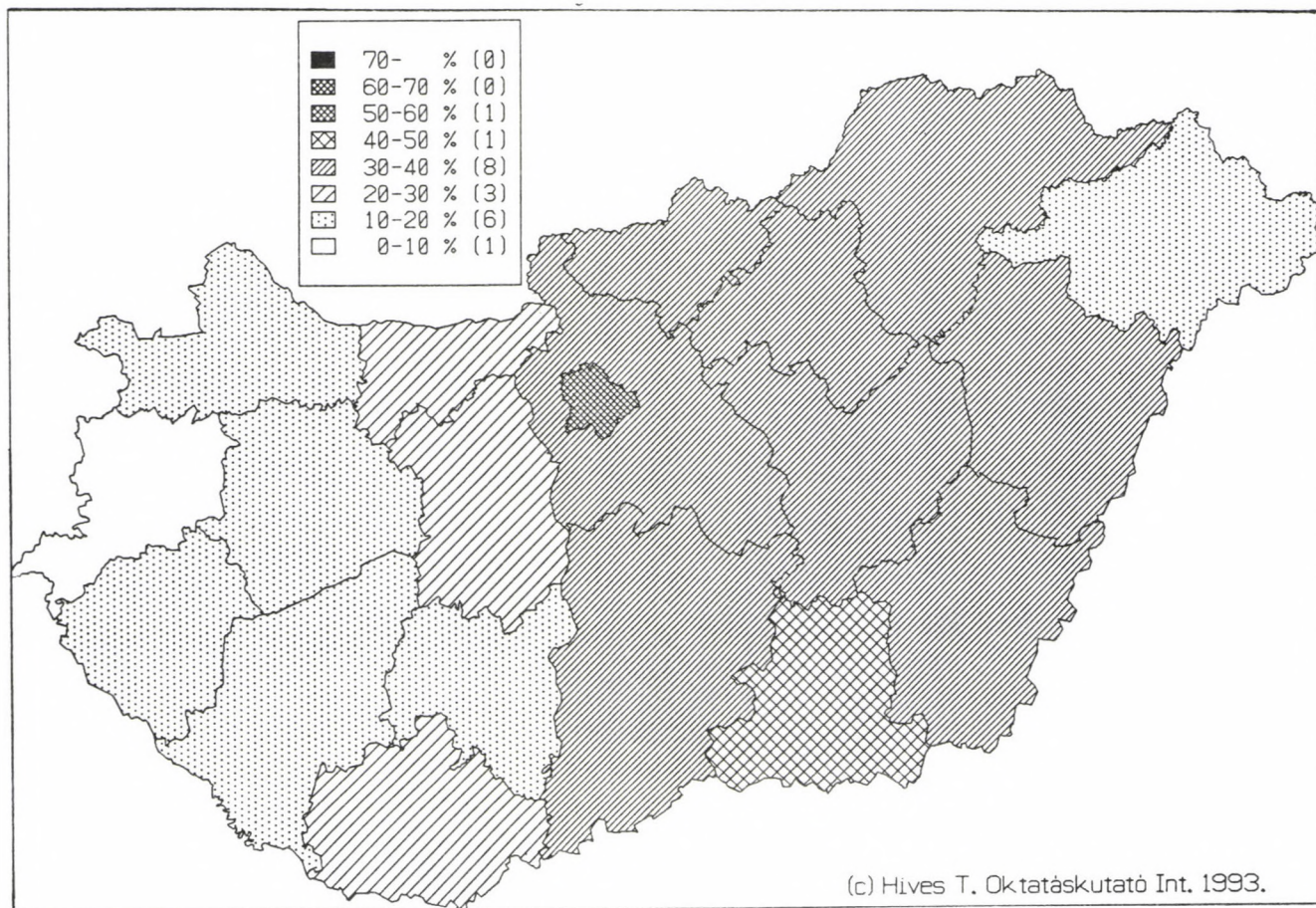
4. ábra. A német nyelvet tanuló általános iskolások aránya, 1990

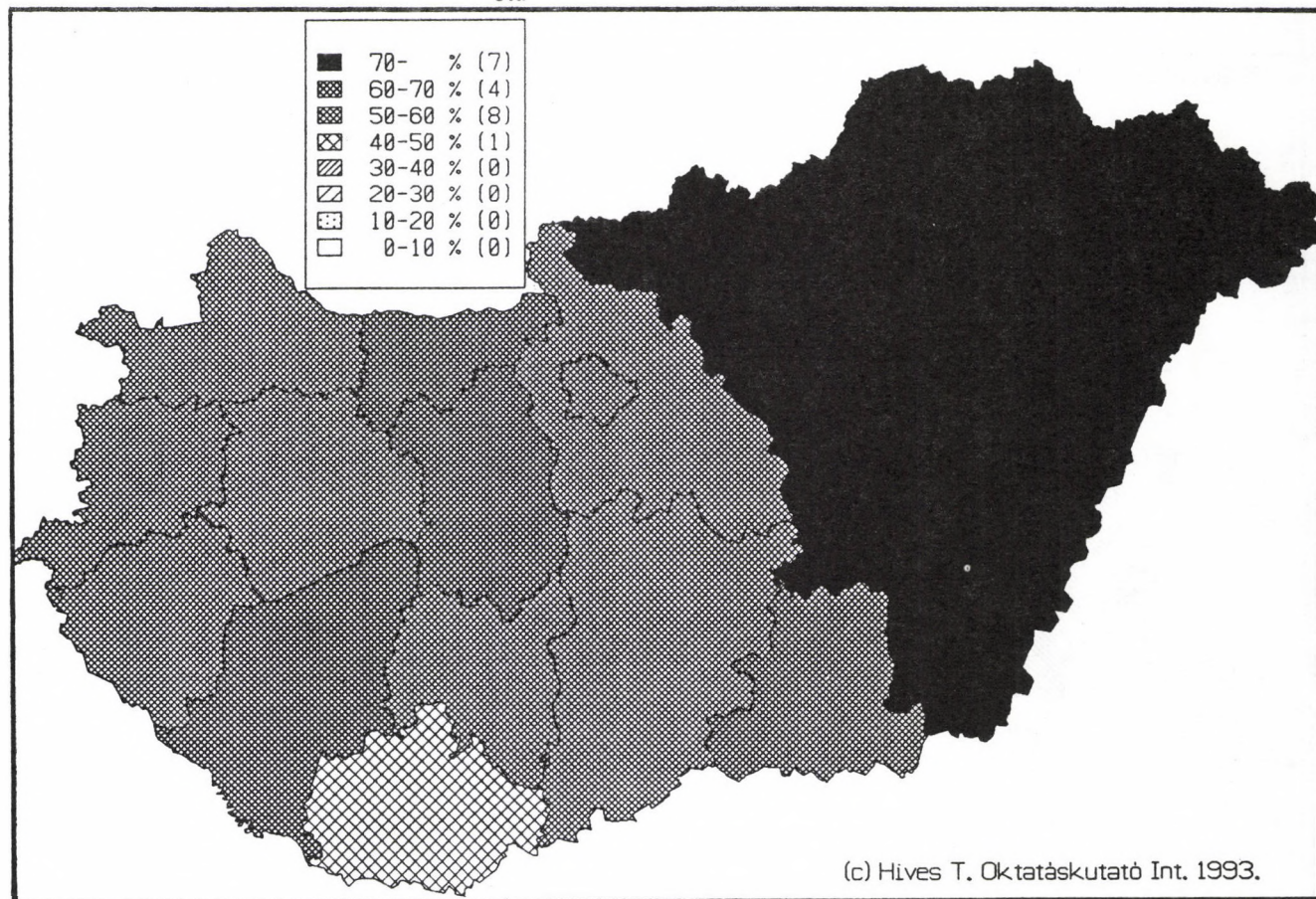

5. ábra. A német nyelvet tanuló általános iskolások aránya, 1992

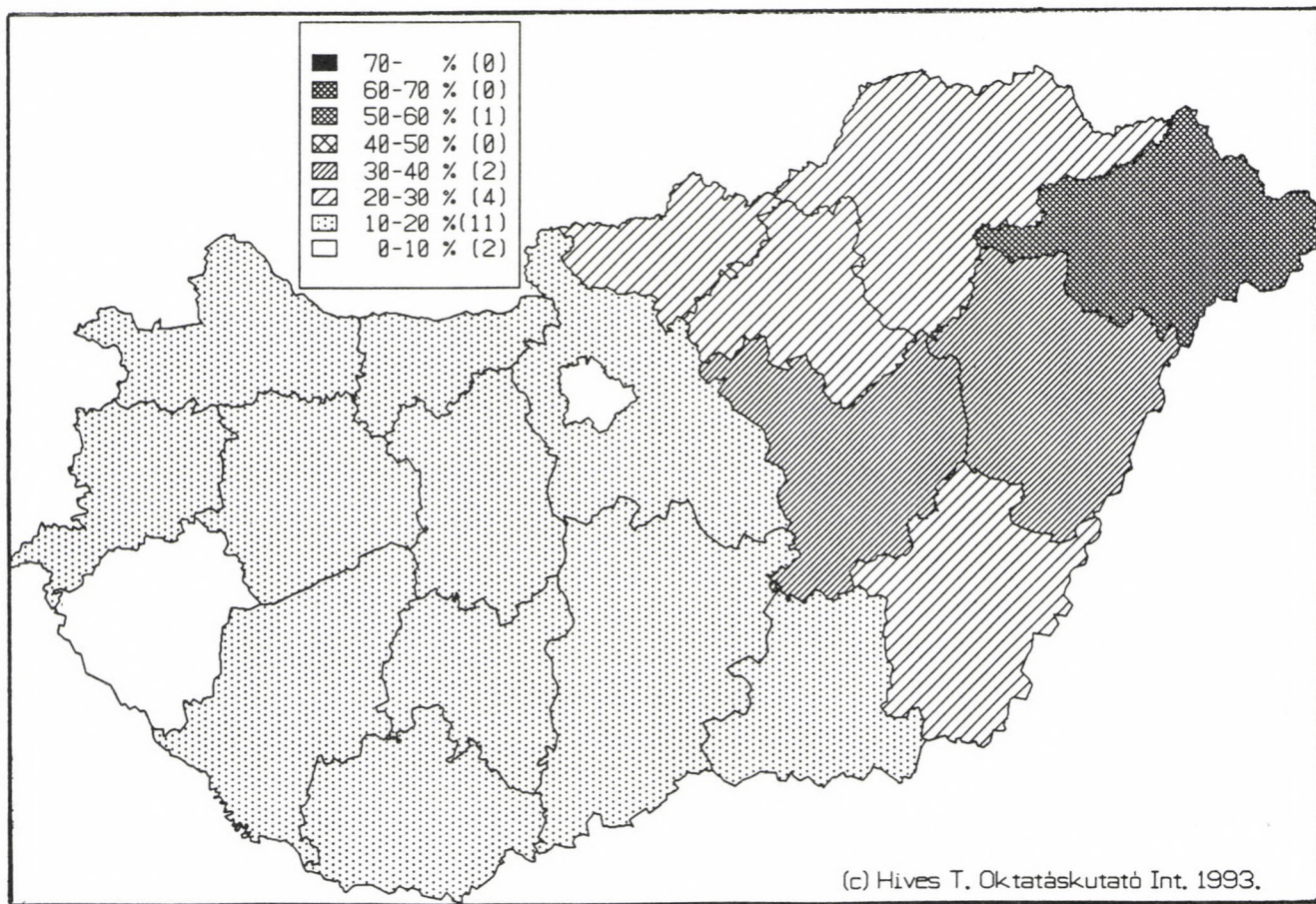

6. ábra. Az angol nyelvet tanuló általános iskolások aránya, 1990

8. ábra. Az orosz nyelvet tanuló általános iskolások aránya, 1990

9. ábra. Az orosz nyelvet tanuló általános iskolások aránya, 1992

A verseny tétje azonban az oktatás különböző szinterein más és más: a közoktatásban a „jobb” iskolákban a verseny a jó tanulókért folyik, a kevésbé jó iskolákban az akármilyen gyerekért, a felsőoktatásban a támogatásokért, pályázati forrásokért, a piacon a vizsgáztatás jogáért, az újabb piacokért.

A nyelvoktatással szembeni mai elvárásokat a közoktatásban egyértelműen jelzik a beiskolázási arányszámok: a nyelvoktatást meghirdetett oktatási intézményekbe a jelentkezők száma többszörös, miközben a demográfiai hullámvölgy következtében egyre több iskolában okoz gondot a beiskolázás. Miközben az 1991-ben bevezetett fejkvótás finanszírozás következtében az iskolák anyagilag is egyre inkább függővé váltak a gyereklétszám alakulásától, a gyereklétszám a legtöbb általános iskolában csökkent. Ennek elkerülésére, esetlegesen a gyereklétszám növelésére a valamilyen speciális szolgáltatást nyújtó iskoláknak van esélyük.¹ A demográfiai hullámvölgy okozta helyzetet szívesen hidalják át az iskolák lehetőségeik függvényében különleges oktatási programok — ezek közt nagy valószínűséggel idegennyelvoktató-programok — meghirdetésével, ami a nyelvoktatás jelentőségét tüemeli önmagán, az iskolák közti verseny egyik stratégiai eszközévé teszi. Az iskolai nyelvoktatás hosszú időn át tartó politikai meghatározottságát, mára úgy tűnik, egyre inkább a piac szerepe váltja fel az iskolarendszeren belül is.

A félpiaconak messzeható következményei vannak az iskolák helyzetére nem csupán mennyiségi (a gyereklétszám alakulása), de minőségi értelemben is: felgyorsul az általános iskolák színvonalának polarizációja. Az általános iskolák legmegbízhatóbb minőségi mutatói ma a következők: mekkora a képzítés nélküli tanítók aránya, hány tantárgyat tanít megfelelő szakmai képzettség nélküli tanár, mekkora az egyetemi végzettségű pedagógusok aránya, és milyen nyelvet tanítanak. Amelyik iskolában még 1991-ben is orosz nyelv a kötelező tantárgy, ott biztos, hogy a gyerekek többsége fizikai családokból jön, sok a hátrányos családi helyzetű gyerek és sok a cigány.²

A középiskolákban is nagy minőségi különbségek mutatója a nyelvoktatás, a gimnáziumi speciális osztályokba való bekerülés általában felvételi követelményhez kötött, ami lehetőséget ad az iskolák számára a válogatásra, a minőség megőrzésére, esetleg javítására.³ A gimnáziumok esetében a színvonalbeli polarizálódás mutatója a felsőoktatásra való felkészítés eredményessége, a felvettek aránya, illetve ma már a nyelvvizsgát tettek aránya is. A szakközépiskolákban a nyelvoktatás a szakma nyelvígyényétől függően került bevezetésre, a nyelvvizsgát tettek aránya is. A szakközépiskolákban a nyelvoktatás a szakma nyelvígyényétől függően került bevezetésre, a nyelvígyényes szakmákra való képzés keretei közt látványosan megugrott a nyelvoktatás órakerete.

A nyelvtanárok mennyiségi hiányának, az iskolák piacosodásának következménye, a színvonal polarizációja következtében az egyes különbségek hierarchizálódnak, a nyelvoktatással kapcsolatos előnyök és a hátrányok halmozódnak az iskolarendszerben: a nyugati nyelvszakos képesséssel rendelkező tanár nagy valószínűséggel nem a tanári pályán helyezkedik el, hanem a jobban jövedelmező gazdasági szférát választja. Ha mégis elmegy egyáltalán tanítani, jó elhelyezkedési eséllyel, nagyon nagy választási lehetőségekkel rendelkezik, ennél fogva szívesebben választja természetesen a jobb lehetőségeket: falusi általános iskola helyett a városit, az általános iskola helyett a középiskolát, a középiskola helyett a szakközépiskola helyett a gimnáziumot, a gimnáziumok közül a jobb feltételekkel, minőségi mutatókkal rendelkezőket, a gimnáziumon belül a tagozatos, a kéttannyelvű vagy más, válogatottabb gyerekekből álló osztályt. A másik oldalon így szükségképpen halmozódnak az ellátatlan területek: a gimnáziumokban esetleg az alapóra küzd ellátási gondokkal, az emelt nyelvvizsgaszámú osztályokkal szemben, a rosszabb minőségi mutatókkal rendelkező gimnáziumok, a szakközépiskolák, az általános iskolák — különösen vidéken. A hierarchia alján levő falusi kisiskolák a legesélytelenebbek helyzetük javítására.

Összegzés

A nyelvtudás különbségei nagy generációs és társadalmi különbségeket takarnak a nyelvoktatást érintő rendszerváltások, a nem az igényekhez igazodó gyakorlat és minőségi problémák következtében. Ma a kommunikációképes nyelvtudás komoly előnyököt jelenthet, az idegennyelvtudás ma komoly előnyökkel jár, igazi „tőkét” jelent a munkaerőpiacon, a továbbtanulásnál, de a mindennapi életben is. Amikor a mindennapi életben nélkülözhetetlen információk jó része is csak idegen nyelven

érhető el, amikor a nemzetközi kapcsolatok jelentősége nagyon megnőtt, a nyelvtudás komoly kulturális, társadalmi, sőt gazdasági tőkét jelent, és azok, akik nem rendelkeznek idegennyelvtudással jóvátehetően lemaradnak.

Ma egyelőre úgy tűnik, a nyelvtudás, a nyelvtanítás nemcsak a modernizáció egyik kulcskérdése, de annak még mindig egy igen jó mutatója: a magas iskolai végzettséghez, az ország fejlettebb, nyugati részeihez, nagyvárosokhoz kapcsolódik elsősorban. A nyelvtudás „demokratizálása”, a „nyelvi műveltségi monopólium” felszámolása az iskolarendszer feladata. Ha az iskola nem képes széles körben, jó színvonalú nyelvtanítást biztosítani, nyelvtudást „kitermelni”, vagy a színvonal polarizálódásával a mennyiségi hiányt minőségivé alakítani, e monopólium — igaz, magasabb szinten újjátermelődve — fennmarad, s nem csak (ma már elkerülhetetlen) generációs különbségekhez vezet majd a nyelvtudás szerkezete (ki milyen nyelven tud) és minősége (ki milyen jól), hanem jó darabig megőrzi a jelen társadalmi különbségeit, csak nagyobb árat kell ma már fizetni(ük)ünk (?) ezért.

JEGYZETEK

- 1 *Liskó Ilona*: Rendszerváltás az iskolában. Kutatás közben. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1992. 7. o.
- 2 *Liskó Ilona*: Rendszerváltás az iskolában. Kutatás közben. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1992. 7. o.
- 3 *Liskó Ilona*: Szerkezetváltó iskolák. Kutatás közben. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1993

IRODALOM

- Berger, P. — Luckmann, Th.* (1976): A valóság társadalmi megformálása. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- Bajomi Iván* (1993): A francia oktatási rendszer és a nemzetközi kihívások. In: Az oktatás jövője és az európai kihívás. Educatio, Budapest
- Bourdieu, P.* (1991): Language and Symbolic Power. Polity Press, Basil Blackwell
- Csepeli György* (1985): Önmeghatározás és magyarság. In: Csepeli György: Csoporttudat-nemzet tudat. Magvető, Budapest
- Dronkers, J.* (1993): The Causes of Growth of English Education in the Netherlands: Class or Internationalism? = European Journal of Education, Vol. 28., No. 3.
- Fülöp Károly* (1984): Idegen nyelvek a mai iskolában = Pedagógiai Szemle, 3—4.
- Medgyes Péter* (1984): Angoltanításunk fő gondolatai = Pedagógiai Szemle, 6.
- Pataki Pál* (1984): Gondolatok a francia nyelv oktatása kapcsán = Pedagógiai Szemle, 7—8.
- Terestyéni Tamás* (1980): Idegennyelv-tudás a magyar lakosság körében. Adalékok a kommunikatív kultúra és a tömegkommunikáció összefüggésének tanulmányozásához. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- Liskó Ilona* (1992): Rendszerváltás az iskolában. Kutatás közben. Oktatókutató Intézet, Budapest
- Liskó Ilona* (1993): Szerkezetváltó iskolák. Kutatás közben. Oktatókutató Intézet, Budapest
- Oud de Glas, Maria-Peels, Fons* (1991): Foreign Language Education Levels in the Dutch Population. Language = Culture and Curriculum Vol. 4. No. 2.
- Swaan, A. de* (1993): The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition = International Political Science Review, Vol. 144. No. 3. July. The Dutch National Action Programme on Foreign Languages. Recommendations and Policy Reactions. Ministry of Education and Science, Enschede, 1992
1992. évi népszámlálás. 3. összefoglaló adatok. KSH, Budapest, 1992
- Az idegen nyelvek oktatásának alakulása az utóbbi tíz évben. 1973—1982. Statisztikai adatgyűjtemény. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1984
- Statisztikai tájékoztató. Alapfokú oktatás 1992/93. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Budapest, 1993

A PÁRTOK ÉS AZ OKTATÁSÜGYI ÉRDEKSZERVEZETEK VISZONYA MAGYARORSZÁGON*

(Kutatási hipotézis)

Az alábbi tanulmány anyaga *Bajomi Iván* kutatásához kapcsolódik, aki empirikusan vizsgálja az oktatás érdekvérvényesítési folyamatát, valamint azt a problémát, hogy a különböző oktatási érdekszervezetek hogyan vesznek részt az oktatást érintő legmagasabb szintű döntéshozatali folyamatokban, illetve az oktatási törvényhozásban.¹ E kutatás során 1993. és '94. év folyamán interjúk készültek olyan oktatási érdekszervezetek vezető tisztségviselőivel, melyek többnyire egyesületként vannak bejegyezve.² Mivel azonban a kutatás célja nem csak kifejezetten ezek vizsgálatára irányult, ezeknek az egyesületeknek a kiválasztása nem reprezentatív mintavétel során történt. Ez más szóval azt jelenti, hogy ami itt most általam felvázolásra kerül, nem tekinthető abszolút érvényességűnek, hanem csak egy még nem lezárt kutatás adott állapotát visszatükröző következtetéseknek. A vizsgálódások során a kvalitatív szociológiai módszertan más eszközei, mint pl. a dokumentumelemzések is felhasználásra kerültek, nem utolsósorban az az anyag, amit ezeknek a szervezeteknek egy része önmagáról írt a Művelődési és Köznevelési Minisztérium (MKM) felkérésére.³

Ha a politikai aktorok és az oktatási érdekszervezetek viszonyának mai állapotát röviden akarjuk kifejezni, akkor azt kell mondanunk, hogy ezt a kapcsolatot jelenleg a távolságtartás, az egymásra nem találás jellemzi elsősorban, ez azonban erősebben nyilvánul meg az egyesületek oldaláról. Úgy gondoljuk, hogy a pártok részéről ennek oka alapvetően az oktatásügyi egyesületek strukturáltságában keresendő, ennek felvázolásához azonban először is vissza kell tekintenünk az egyesületi múltba.

A Kádár-korszakban a pártpolitika és az érdekszervezetek, egyesületek viszonyát ez utóbbiak totális és egyoldalú kiszolgáltatottsága jellemezte az állampárt felé. Az 1945-től 89-ig terjedő időszakban az oktatásügyi egyesületek létrehozása — más egyesületek alapításához hasonlóan — igen jelentős akadályokba ütközött. Az egyesülési jog alkotmányos garanciái hiányoztak, az alsóbb szintű jogszabályok engedélyezési eljárást írtak elő, gondosan őrködve a fölött, hogy politikailag vagy ideológiailag nemkívánatos csoportosulás ne jöhessen létre. A keletkezési feltételek később még azzal is szigorodtak, hogy 1970-től már a szervezés megkezdéséhez is engedélyt kellett kérni.⁴ Még a 80-as évek végén is, amikor az egyre erőteljesebbé váló társadalmi mozgások fékezése már mindinkább kényszerűvé vált a politikai hatalmat gyakorlók számára, előfordult, hogy az alakulni szándékozó egyesületet az illetékes hatósági emberek megkísérelték lebeszélni az önálló megalakulás igényéről és egy már meglévő egyesülethez való csatlakozásra próbálták rábírni. Mindez azért volt így, mert az egypárt-rendszerű „puha” diktatúrában, a szervezetek mozgásterét eleve ki volt jelölve: politikai, így oktatás-politikai jellegű tevékenységet az egy párt, érdekvédelmi jellegű tevékenységet az egy szakszervezet, tanügyirányítást az egy illetékes minisztérium végezhetett. Természetesen a köznevelésnek is megvoltak a maga „Patyomkin falvai”: néhány egyesület létrejöhett ugyan, de ezek tevékenysége a megvizsgált anyagok tanúsága szerint inkább csak szimbolikus jellegű volt, szűk szakmai tevékenységekre, rendezvényekre, szaktudományos cselekvésekre korlátozódhatott. „A hivatalos ideológia

* „A civil társadalom szerepe a köznevelési döntések előkészítésében. Utopia vagy valóság” c. konferencián elhangzott referátum (Budapest, 1994. április 8—9.)

mindenkori változatai, a párthatározatok és állami döntések megszabták azokat a határokat, amelyek között a Társaság mozgott.”⁵ Az oktatást érintő ügyekben az egyesületek véleményét általában nem kérdezték, javaslatokat nem tehettek, nem közreműködhetek az őket érintő kérdésekben, a döntések a fejük felett születtek. A néhány engedélyezett szakmai szervezet emellett minisztériumi felügyelet alatt állt, európai szinten egyesületi szövetséghez nem csatlakozhatott.

Az egyesületek helyzete is csak a politikai rendszer gyökeres átalakulásával változott meg. Az 1989. évi II. törvény létrejöttével — mely a magyar jogtörténetben először rendezi átfogóan az egyesületeket érintő kérdéseket — az állampolgárok immár szabadon, bejelentési kötelezettség mellett alanyi jogon alakíthatnak egyesületeket és ezek az egyéb jogszabályok keretei között korlátozások nélkül végezhetik tevékenységüket. A minisztériumi felügyelet megszűnt és az oktatási egyesületek partneri viszonyba is kerülhettek a korábbi főhatóságukkal, az persze más kérdés, hogy ezzel a lehetőséggel nem mindegyik szervezet tudott élni.

Az egyesületi és politikai szféra napjainkban megmutatkozó, részben kölcsönös tartózkodásának okához akkor jutunk közelebb, ha vizsgálódásunkat kiterjesztjük az oktatási egyesületek anyagi és szervezeti dimenzióira.

Az eddigi kutatási anyagokból mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy ezek az egyesületek legnagyobbbrészt az 1989. illetve közvetlenül ez utáni években alakultak, legtöbbjük tehát mindössze néhány éves múltta tekinthet vissza. Ez a hirtelen tömeges megjelenés is mutatja, hogy ez az évszám valóban korszakhatárt jelöl. Nevükben más szervezettípusra való utalás, többnyire saját maguk kamaraként való aposztrófálása is megjelenik, de valójában ezek a csoportosulások az említett egyesületi jogi törvény alapján egyesületeként jegyeztették be magukat. Kitűzött céljai, valamint az általuk folytatott tevékenységek elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek a csoportok arra a hiányhelyzetre jöttek létre, amely az egész oktatásügyi szférát jellemezte a Kádár-korszak folyamán. Ennek megfelelően céljaik és törekvéseik olyan címszavakkal ragadhatók meg, mint a szakmai érdekvédelem, -egyeztetés, -minősítés, szakmai fórumok megrendezése, az információáramlás biztosítása, szakmai tartalmi és fejlesztési kérdésekben véleményezés, javaslattevés, oktatáspolitikai döntések előkészítésében való közreműködés, tankönyvek bírálata, egyszerűen részvétel saját ügyeikben, amely az előző politikai rendszerben nem volt számukra biztosítva. Mint már említettük, napjainkra az egyesületeknek ez a fajta hiányhelyzete megszűnt. Ennek helyébe viszont az anyagi erőforrások területén mutathatnak fel ezek a csoportosulások esetenként igen nagymértékű hiányokat.

A legtöbb oktatásügyi egyesület anyagi helyzetét a szegénység jellemzi. Bevételeik részben tagdíjakból, részben önkormányzati és egyéb támogatásokból, valamint pályázatokból származnak, ami viszont tulajdonképpen egy szelektív állami támogatás. Az amúgy is többnyire alacsonyan megállapított tagdíjbevételeket tovább csökkenti, hogy sok egyesületi tag még ezt sem fizeti. Pályázati támogatást nem minden egyesület nyer el és az esetlegesen elnyert viszonylag kis összegek, többnyire pár százezer Ft-os nagyságrendben, nem elegendőek a céljaik eléréséhez, legfeljebb csak a legszükségesebb kiadások fedezésére futja, mint pl. információk biztosítása a tagok számára, útiköltségtérítés, posta, telefon, helyiségbérelti díj.

A bevételek legfeljebb egy szerény mértékű önálló infrastruktúra kiépítését teszik lehetővé, ide tartozhat a bérelt iroda, a számítógép, a fénymásoló, a fax, a telefon (jó esetben üzenetrögzítővel), tehát az elemi szintű kapcsolattartás és a nyilvántartások eszközei. Szerencsés esetben az egyesület valamely más intézmény infrastruktúrájára települhet rá. Ez azt jelenti, hogy valamelyik taghoz kapcsolódó iskola, esetleg más oktatási intézmény, vagy egyéb szervezet ad helyet a vezetőségi, illetve más jellegű tanácskozásonak, ingyenesen vagy kedvezményesen biztosítja konferencia lebonyolítását, telefonját, faxát, fénymásolóját, netén titkárnőjét is használni engedi.

Még ez a szegényes helyzet is jónak mondható azokhoz az egyesületekhez képest, amelyek az abszolút pénztelenség állapotában vannak, irodájuk egyikük lakása, bevételeik elenyészőek, infrastruktúrához még szívességből sem jutnak. Meg kell említeni, hogy néhány egyesület rendezvényekből próbál némi plusz bevételre szert tenni. Jobb anyagi helyzetben csak azok az egyesületek vannak, ahol a tagok jogi személyek, vagy közöttük jogi személyek is találhatóak, akiktől már magasabb tagsági díjat lehet kérni és ez lehetővé teszi a változatosabb anyagi helyzet elérését. Ezek a jogi személyek

többnyire iskolák, vagy olyan cégek, melyek az adott oktatási tevékenységhez állítanak elő eszközöket, az egyesületi tagságból származó hasznuk pedig nagyrészt információ.

Az itt vázolt pénzihiánynak két alapvető oka van. Az első az, hogy Magyarországon nincs meg az a polgári, tulajdonosi réteg, amelyik vagyonából egyesületeket tudna fenntartani és hiányzik az a jól fizetett alkalmazotti réteg is, amelyik a béréből egyesületi tagdíjat volna képes fizetni. A második ok a mindenféle jövedelmet minél erősebben és tökéletesebben elvonni igyekvő adórendszer.

Az oktatásügyi egyesületek szervezeti dimenziójának a képe ugyancsak egyfajta szegénységről árulkodik. Ehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy horizontálisan nézve a különböző szervezettípusok gazdagságával találkozunk, melyek nagyrészt leképezik a közoktatás egész szerkezetét. Így hazánkban is megtalálhatók a különböző szakterületek egyesületei, tanári, iskolai, szülői szervezetek, területileg és tevékenységek szerint is tagolva. Ha azonban az egyesületek belső szervezettségét vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy vannak először is a gyakorlatilag csak papíron létező csoportok, melyek bejegyeztették magukat valamilyen okból, de tevékenységüket valójában nem folytatják. Ezután következnek az eddigiek szerint legelterjedtebbnek bizonyult típus, amelyik folytat ugyan tevékenységet, de az egész egyesület szereplése és ügyintézése egy, esetleg néhány személy vállán nyugszik, a tagság legfeljebb csak valamilyen különleges alkalomból, pl. országos rendezvény esetén mozdul meg, szervezeti felépítése és működése így amorf jellegzetességeket mutat. Végül található olyan egyesületek, melyek kiforrottabb szervezeti apparátusra támaszkodhatnak tevékenységük során, és jelenleg úgy tűnik, ezek a jogi személyekkel (is) rendelkező tagságú, jobb anyagi helyzetű egyesületek.

Mivel az addigi kutatási eredményekből kapott kép alapján azt az állítást fogalmaztuk meg, hogy a mai magyar oktatásügyi szférában cselekvő egyesületek szervezete legnagyobb részben amorfnak mondható, szükséges részletesebben is megvilágítanunk, mit értünk ez alatt.

Először is azt kell megállapítanunk, hogy az oktatási egyesületek szervezetének tanulmányozásakor előbukkan a magyar egyesületeknek az a közös, ideáltípusúan közvetlen demokratikus szervezeti és működési modellje, mely a dualizmus korától 1945-ig meghatározó jelentőségű volt. Ennek lényege, hogy a legfelsőbb döntéshozatali szerv a közgyűlés, mely rendszeres időközönként, általában évenként ülésezik. Két közgyűlés közti időben egy szűkebb testület intézi az ügyeket és végzi az operatív irányítást. Meghatározott feladatokra az egyesület külön testületeket, bizottságokat állít fel. A vezetőségben vagy testületekben viselt tisztség elnyerésének módja a választás, ezekben a tagok meghatározott időközönként cserélődnek (rotáció), a döntéseket többségi elven alapulva hozzák.

A mai magyar oktatásügyi egyesületek nyilvántartott tagsággal rendelkeznek, a taglétszám papíron a néhány ezer főt is elérheti. Viszont a nyilvántartott tagokon belül a valóban aktívan szereplő tagság aránya már jóval kisebb, szélső esetben egészen egy főre is csökkenhet, amit persze nem mindegyik szervezet ismer be. Az egyik egyesület elnöke 20%-ra becsülte a valóban aktívan dolgozó tagjainak arányát. Ismert, de nem elterjedt a pártoló tagság intézménye: közéjük olyan személyek tartoznak, akiknek az ún. rendes tagságát az alapszabály kizárja, de ők a célokkal való egyetértés, vagy más ok miatt az egyesületet anyagilag mégis támogatni kívánják.

A tényleges és potenciális tagsági kör nem válik el élesen egymástól. Van aki tagként regisztráltja magát, de nemigen fizet tagdíjat, mások papíron nem tagok, de eljárnak a rendezvényekre. Mindez azért lehetséges, mert főleg az egyesületek anyagi helyzetére figyelemmel, a tagként való csatlakozás különösebb előnyt nem kínál: lehet, hogy az egyesület kiad egy folyóiratot, de az nem csak a tagok számára elérhető; lehet, hogy a nem tagok számára drágább az egyesületi rendezvényen részt venni, de ez esetleg még mindig olcsóbb így, mint a rendszeres tagdíjfizetés. Megéri tehát „poyautasnak” lenni. Még tovább kuszálódik az egyesületek és tagsági köreik kapcsolatrendszere azért, hogy ugyanazok a személyek több egyesületben is lehetnek regisztrált tagok, és bizonyos esetekben a tagok egyszemélyben akár több egyesületet is képviselhetnek. Mindebből az következik, hogy a papírforma szerint kimutatott egyesületi taglétszámok a jelenlegi körülmények között meglehetősen semmitmondóak, mert nem informálnak arról, hogy a regisztrált személyek ténylegesen kötődnek-e a szervezethez tagdíjjal, tevékenységgel, identitással vagy más módon.

A szervezeti felépítés és működés formalizált kapcsolatok és elemek helyett informális jellegzetességekre alapozódik: a hierarchia elmosódik, ad hoc, nem pontosan körülírt szerepekkel találkozhatunk, materiális feltételek nélkül hiányzik az a fizetett alkalmazotti kör, ami az ügyek intézését meg-

könnyíthetné. Az információáramlást kör- és hírlevelek, ritkábban folyóiratok biztosítják, de „előfordul, hogy a tagszervezetek véleményének előzetes kikérésére nem áll rendelkezésre megfelelő idő, így csak az elnökségek állásfoglalását lehet beszerezni a megadott időre. Az utólagos jóváhagyás, hozzájárulás, ritkán ugyan, de problémát okoz.”¹⁷ Megegyezik, hogy a közgyűlés összehívásában nem ragaszkodnak az alapszabály által előírt időponthoz, vagy nincs előírva határozatképesség. Van, ahol nincsenek bizottságok, vagy tagszervezet nincsen bejegyezve. Országos szervezetenél problematikus lehet a Budapest – vidék kapcsolattartás. Említésre méltó, hogy ahol egy adott személyből álló csoporthoz több, akár különböző szervezet tartozik, előfordulhat, hogy ugyanaz a személyi kör alkalmanként más-más szervezetként jelenik meg, így pl. megeshet, hogy a bejegyzett egyesület inkább csak egy jogi háttér, aminek nevében tárgyalni és pályázni lehet adott célok érdekében.

Az eddigiekből hipotetikus következtetéseket is levonhatunk az egyesületek anyagi és szervezeti dimenziójának összefüggéseire nézve. A gazdasági determinizmusok a társadalomban az egyesületek irányában ezek szerint úgy hatnak, hogy a személyek rendelkezésére álló anyagi erőforrások hiánya következtében

- egyfelől eleve csak kevés számú egyesület, illetve érdekképviselő jön létre, melynek hatására nő a személyek kiszolgáltatottsága és így még tovább csökken az ilyen típusú szervezetekre fordítható pénzforrások mennyisége;
- másfelől torzul a közvetlen demokratikus szervezeti struktúra, amorfabb, csökevényesebb szervezetek jönnek létre, melynek eredményeképpen ezek a szerveződések kisebb hatékonyságot mutathatnak fel céljaik elérésében.

Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a politikai pártoknak az oktatási egyesületek felé megnyilvánuló tartózkodását, mérsékeltbb érdeklődését a fentebb leírt strukturális jellemzőkben kell keresni. Végül is miért lennének érdekesek egy politikai párt számára ezek elmosódó, amorf, néha csak szimbolikusan létező, bizonytalan kis csoportok, akik azt sem tudják, hányan vannak, kik a tagjaik, és esetleg még a vezetőségük legitimitációja is vitatott; tömegeket nem képviselnek, nyilvánosságot megmozgatni, „hangoskodni” nem tudnak, nem is igen akarnak, ráadásul makacsul védik a kicsinyke kis autonómiájukat a befolyásolási kísérletekkel szemben. Mert mindezek ellenére a politikai pártok bizonyos érdeklődést mégiscsak mutatnak az oktatási egyesületek felé, de ezzel kapcsolatban az eddigi eredmények alapján az állapítható meg, hogy ha az egyesület iránt egy párt mégis érdeklődést mutat, akkor nem az ott felhalmozódó szakmai ismeretek, tapasztalatok érdeklék elsősorban, hanem csak politikai és ideológiai befolyásának a kiterjesztése.

Az oktatási egyesületek egy részénél erőteljesen hangsúlyozódik a politikai függetlenség és a pártsemlegesség, ennek oka pedig nyilvánvalóan a pártok és a politikai élet struktúráiban keresendő. Ezek elemzése viszont már külön tanulmány témája lehetne. Ehelyütt most csak két olyan jellegzetesre szeretnénk röviden utalni, melyek feltehetőleg tartózkodásra készítetik az egyesületeket a politikai pártok irányában.

Magyarországon 1989-ben nemcsak az egyesületek száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem a pártoké is. Ez a túl gyorsan végbemenő pártosodás nem támaszkodott, nem is támaszkodhatott kiforrott demokratikus intézményrendszerre, hiszen az egypártrendszer körülményei között nem jöhetett létre egy olyan „civil szféra”, olyan egyesületi rendszer, amelyik a kooperációnak, érdekegyeztetéseknek és kompromisszumoknak, toleranciának és vitakészségnek a struktúráit kialakította volna, mint az pl. a német fejlődésben tapasztalható volt. A megmutatkozó rövid távú, „korlátolt, egysíkú, pártos szemlélet”¹⁸ pedig nem gyakorol vonzó hatást az oktatási egyesületekhez csatlakozott szakértelmiségiek számára, akik szellemi függetlenségüket látják ettől veszélyeztetve és félnek az egyoldalú lecsatlakozás veszélyeitől, amely az egyesület számára könnyen a pártban való feloldódással, arculatának elvesztésével járhatna.

Másfelől bármennyire is hangsúlyozza egy egyesület az alapszabályában a kizárólagos szakmai tevékenységét, bármennyire is törekszik a politikai pártoktól való teljes függetlenségre, a politikai szférától való teljes elzárkózása nem lehetséges, mivel a társadalomban az oktatásügyi egyesületekre az anyagiak mellett elkerülhetetlenül hatnak politikai determinizmusok is:

- materiális tényezőkön keresztül, melyekkel a politikai pártok rendelkeznek (kapott szavazataik arányában) az egyesületekkel szemben, amit mutat, hogy az egyesületek felé irányuló csábítások is az anyagiakon keresztül fogalmazódnak meg;
- az oktatáspolitikának pártpolitikán keresztül történő megjelenése által — mivel az oktatáspolitikát a Parlamentben a pártok csatározásának eredményeképpen születik, amihez az egyesületek ma még kénytelenek alkalmazkodni;
- hatalmi struktúrákon, közigazgatási szerveken keresztül, amely az adott hatalmi szervezet valamely politikai párthoz való közelállásában mutatkozhat meg, amit a vele kapcsolatba kerülő egyesületek nem hagyhatnak figyelmen kívül.

Ebből következően az oktatási egyesületek a politikához való viszonyukban háromféle stratégiát követhetnek::

- lehetnek teljesen apolitikusak, és jelenleg úgy tűnik, hogy ezek közé a kisebb és amorfabb szervezetek tartoznak;
- másokra a várakozás, a mindenféle politikai irányba való nyitottság jellemző; ide sorolhatók pl. az olyan esetek, amikor az egyesület céljai elérése érdekében parlamenti képviselő(ke)t próbál megnyerni;
- végül direkt vagy indirekt módon politizálhatnak is. Ez utóbbi két úton valósult meg idáig az oktatási érdekszervezetek között: vagy egy (esetleg több) párt hozott létre egyesületet az oktatási területen ideológiai, hatalmi okokból, vagy egy érdekszervezet, illetve egyesület került közel egy párthoz tevékenységének politikai jelentősége miatt, netán azért, mert a párthoz való közeledésből anyagi vagy más hasznot remélt.

Mint ahogy azt már az elején megemlítettük, az oktatásügyi érdekszervezetek és érdekérvényesítés folyamatainak kutatása még nem fejeződött be, ezért néhány összefüggést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk. Például mennyiben mutatható ki, hogy a kisebb egyesületek szegényebbek, amorfabbak és tartózkodóbbak a politikától, illetve igaz-e, hogy minél nagyobb egy egyesület, annál vagyonosabb, formalizáltabb és annál jobban kapcsolódik a politikai szférához? Más szóval valóban vannak-e összefüggések a taglétszám, a tagok aktivitása, az egyesület anyagi erőforrásokkal való elátottsága, szervezettségi szintje és a politikai szférában való részvétele között, és ha igen, ezek milyen irányúak és milyen okokra vezethetők vissza? Valóban a kisebb és amorfabb szervezetek igénylik jobban a politikai függetlenséget? Ezekre a kérdésekre azonban a további kutatásoknak kell megadniuk a választ.

JEGYZETEK

1 *Bajomi Iván*: Társadalmi részvétel az oktatási törvénykezésben 1990—94. (Kézirat) 1994

2 Felhasznált interjúk:

- Bajnok István* — Keresztény Pedagógus Kamara
- Egyed Zsuzsa* — Óvodapedagógusok Egyesülete
- Fáy Árpád* — Szülői Kamara
- Mezeiné, dr. Izsépy Mária* — Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete
- Miklósi László* — Történelemtanárok Egylete
- Nemes László* — Magyar Zeneiskolák Szövetsége
- Szenes György* — Magyar Szakképzési Társaság
- Vekérdi Tamás* — Tanszabadság Társaság

Az a) b) c) g) h) alatti interjúkat *Lugosi András* készítette.

3 Ezek az írások *dr. Juhász Árpádné* szerkesztésében „Önarcképek a civil szervezetekről” címmel jelentek meg az MKM kiadásában 1993-ban.

4 *Halmi Gábor* (1990): Az egyesülés szabadsága. Budapest

- 5 *Zrinszky László* (1993): A megújuló Magyar Pedagógiai Társaság, 26—27. o. In: *Önarcképek*. 21—38. p.
- 6 *Hoffmann Rózsa*: A Független Pedagógus Fórum (FPP) szerepvállalása a 90-es évek oktatáspolitikájában, 71. p. In: *Önarcképek...* 65—76. p.
- 7 *Sótonyi Sándor*: Tanulmány a Magyar Pedagógus „Kamaráról”, 62. p. In: *Önarcképek* 49—64. o.
- 8 *Hoffmann Rózsa* i. m. 72. o.

A NÉMET EGYESÍTÉS UTÁN. CSALÁDOK AZ ÁTMENET IDEJÉN: A KELETNÉMET CSALÁDOK HELYZETE*

A német egyesítés hatásaival foglalkozó mostani viták elsősorban a Keleten végbemenő gazdasági és politikai változásokkal foglalkoznak. Ha figyelembe vesszük a nők helyzetét, akkor a vita az *aránytalanul nagy női munkanélküliség* kérdésére összpontosít. Az otthon szférájában azonban a német gazdasági és politikai változások nőkre gyakorolt hatásával mind ez ideig nem foglalkoztak, ezért áll tanulmányunk középpontjában a „Családok az átmenet idején. A családok helyzete Kelet-Németországban a német egyesítés előtt és után”.¹

Ez a vizsgálat két kérdéssel foglalkozik: az első a családi életre és az asszonyok helyzetére összpontosít a fal leomlása előtt, és a családi életben Kelet- és Nyugat-Németországban megmutatkozó hatalmas különbségeket tárja fel. Az eltérő gazdasági és politikai rendszer negyven éve *másfajta családi magatartáshoz, kulturális mintákhoz és értékrendekhez* vezetett. A második kérdés az, hogy milyen hatással van a német egyesítés a családi életre és a nők helyzetére.

Célok és kérdések

Az említett kutatás két problémával foglalkozik:

- Az egyik a családi életre és a nők helyzetére összpontosít a fal leomlása előtti időben. Olyan kérdéseket tettünk fel, amelyek a szocialista rendszerekben a családok funkcióját és feladatait vizsgálják, például hogy mit jelent a családi élet integrációja és milyen következményekkel jár, ha a férj és a feleség is teljes munkaidőben dolgozik? Mit jelent az állami oktatási rendszer és gyermekgondozási létesítmények keretei között gyermekeket felnevelni? Lehetséges volt-e a kielégítő családi élet a családnak minden tagja részére, amikor a családot az állami jóléti rendszer támogatta, vagy pedig voltak ennek negatív következményei a család érzelmi viszonyaiban? Egy másik fontos kérdés a nők helyzetét vizsgálja a családban és a társadalomban. Milyen volt a partnerkapcsolatok minősége és egyensúlyban volt-e a hatalom? Valóban létezett-e a jogok és kötelességek egyenlősége az NDK-ban férjek és feleségek között, ahogy azt a német szocialista egységpárti (SED) rendszer állította?

- A második kérdés a német egyesítés családi életre és a nők helyzetére gyakorolt hatását vizsgálja. Itt a következő kérdéseket vetettük fel: Voltak-e változások a családok szerkezetében és a férjek és feleségek közötti hatalmi egyensúlyban? Történtek-e változások a családok funkcióiban és feladataiban a megváltozott gazdasági és politikai helyzet következtében? Továbbá, van-e összefüggés és változások és a nők családban és társadalomban elfoglalt helyzete között?

* A tanulmány eredetileg Travail, Politique et Genre címmel a Perspective Internationale, Cahiers du GEDDIST 1994/9—10. számában a CNRS, Paris kiadásában jelent meg. Az itt közölt tanulmány az idézett közlés átdolgozott változata.

Módszerek

A vizsgálatot 1990—1991 között folytattuk azzal a céllal, hogy közvetlenül dokumentáljuk és igyekezzünk megérteni azokat a változásokat, amelyek rögtön a fal leomlása után fordultak elő. Az adatok elemzéséből nyert kezdeti eredmények az átalakulási folyamatra vonatkoztak. Az ezt követő vizsgálatot úgy tervezték és azért kerül majd megvalósításra, hogy nyomon követhessük a későbbi fejleményeket.

A fenti kérdések megválaszolásához számos empirikus feladatot kell megoldani. Először is le kell írni a családok helyzetét az egyesítés előtt. Ebből a célból a SOEP 1990. tavaszi adatait használjuk minőségi interjúk visszapillantó bizonyítékaival. Mivel a kelet-németországi családok helyzetének sajátos voltát a legjobban akkor világítjuk meg, ha egybevetjük Nyugat-Németországgal, olyan adatokat is bemutatunk és olyan irodalmat is idézünk, amely a nyugatnémet családokra vonatkozik. Azért is hivatkozunk majd Nyugat-Németországra, mert a keletnémet családok a nyugatnémet család intézményi struktúrája felé fejlődni.

Másodszor bizonyítékokat szolgáltatunk az egyesítést követő változásokról. E célból visszapillantó (minőségi) vizsgálatunk adatait használjuk, amely 1990 végéről és 1991-ből származó esettanulmányokat kínál. Ezen empirikus anyag alapján azután kifejlesztjük az elkövetkező években legvalószínűbbnek tartott változások hipotézisét. Fontos szem előtt tartani, hogy Kelet-Németországban kétféle változások zajlanak: némelyikük a régi szocialista rendszer csődjét és az úgynevezett gazdasági egységesítés megrázkódtatásának következményeit tükrözi. Másfelől viszont a változások a nyugat-német családi rendszer jogi szabályozásának, ellátásának, szociális normáinak bevezetéséből és az ideiglenes befolyás hosszú távú hatásaiból származnak.

A vizsgálat adatai három területről származnak: először a szociális és gazdasági panel (SOEP) adatainak elemzéséből (amely 2000 háztartásra, avagy 4500 személyre terjed ki az NDK-ban). Ezt a reprezentatív vizsgálatot standardizált interjúk segítségével tavasszal, tehát nem sokkal a német gazdasági és társadalmi életben bekövetkezett fordulat után készítették, s benne a megkérdezett lakosság szociális-gazdasági helyzetét mutatják be, képet adnak a lakáskörülményeiről, mindennapi életükről az NDK utolsó korszakában, mielőtt bekövetkeztek a hatalmas változások. Másodszor értékeltük az egyesítés következményeit, minőségi kérdőíves vizsgálatot folytattunk a családok helyzetéről a családügyi szakértők körében. Harmadszor, és a mostani írásunknak ez a fő tárgya, különböző családtípusok mélyinterjúk minőségi vizsgálatát folytattuk le, amelynek részei az átlagosan három órás elbeszélő életrajzi interjúk.

Azt feltételeztük, hogy az életrajzi történetek elemzésével nyilvánvalóvá válnak a családok magatartásának változásai, amelyek — akár a szociális-gazdasági átmenet idézte azokat elő, akár nem — lehetővé teszik, hogy visszamenőleges következtetéseket vonjunk le a családi fejlemények folyamatáról. Az életrajzi adatok a változásokat azok belső következetességével rövid és hosszú távú perspektívában mutatják be. Életrajzi interjúk segítségével lehetséges szubjektíven rekonstruálni az élet- és családtörténeteket, míg az élettörténetek szubjektív visszapillantásai, a háttérhez fűzött megjegyzések és a motívumok leírása fényt vet az egyéni cselekvés választási lehetőségeire. Egy ilyen vizsgálatban az ember felfedezheti, vagy jobban megértheti a makroszociológiai struktúrákat és az egyedi folyamatok mikroszociológiai kölcsönhatásait.

Elméletileg megalapozott feltételrendszer szerint válogattuk ki a családokat (az „elméleti mintavétel” fogalma orientált minket (*Strauss* 1991)). Az egyik feltétel az volt, hogy különböző háztartásokat vegyünk célba, ahol a gyermekek otthon éltek: tizenöt gyermeket házaspárt, öt gyermeket, de házasságot nem kötött párt, és öt egyedülálló, férjezetlen anyát választottunk. A további feltételek azt követelték meg mintánktól, hogy fedje le az aktív népesség keresztmetszetét, a nagyvárostól (Kelet-Berlin) a kisvárosig (az ötvenezer lakosú Thüringia) kialakult életkörülményeket és a különböző politikai perspektívákat is. Mintánkban a korcsoportok köre viszonylag csekély, mivel az NDK-ban korán alapítottak családot és sok esetben a nők harminc éves korukra már befejezték a gyerekszülést. Ezért a megkérdezettek 1950 és 1970 között született emberek voltak.

Interjúalanyainkkal a különféle médiumokban közreadott sajtóhírek, napközi otthonok, óvodák és iskolák, valamint a hólabdajáték útján létesítettünk kapcsolatot. Így a lehetséges interjúalanyok tö-

megéből sikerült úgy kiválasztanunk mintánkat, hogy közben tiszteletben tartottuk az előre meghatározott feltételeinket.

Az empirikus vizsgálat teljes családokra korlátozódik, a másfajta életstílusokat vagy családi elrendezéseket (egyedülálló, özvegyek, korosodó párok) kihagytuk.

Az interjúalanyok önként vállalkoztak a nyilatkozatra és ezért fizetséget nem kaptak. A teljes interjút magnóra vettük és számítógépbe írtuk. A Textpack-programot használtuk, amely a kvalitatív adatkiértékelés számítógépes rendszere.

Eredmények és tárgyalás

Az 1990 előtti fejleményeket azért kellett tanulmányoznunk, hogy megértsük az asszonyok és családok jelenlegi igen bonyolult helyzetét az új szövetségi államokban. Ennek érdekében írásunkat az NDK-beli mindennapi élet struktúráinak tárgyalásával kezdjük. Ezután jellemezzük azokat a változásokat, amelyek a német egyesítés nyomán következtek be.

A fal leomlása előtt

Szemben a Nyugat-Németországban általános családi ideológiával, miszerint az anyák foglalkoztatása mindaddig nem kívánatos, amíg a gyermekek kicsik, az NDK-ban nem engedték meg, hogy az asszonyok szociálisan vagy gazdaságilag csak a háztartásra, vagy a gyermekekre összpontosítsanak (*Sorgenicht* et al. 1969). A teljes munkaidős foglalkoztatás és a kettő, vagy annál több gyermek felnevelésének kombinációja volt az NDK hivatalos állami ideológiája.

Nemcsak rendkívüli társadalmi nyomás nehezedett az asszonyokra, hogy alkossák a munkaerő részét, hanem azért is, hogy gyermekeik is legyenek. Az NDK-ban az asszonyiságot és a felnőttkort szétválaszthatatlanul kapcsolták az anyaság eszméjéhez. Ennek megfelelően tíz közül kilenc nő az NDK-ban egyúttal egy vagy két gyermek anyja is volt, mégpedig sokkal nagyobb százalékos arányban, mint a korábbi Szövetségi Köztársaságban. Az asszonyok fiatalabb korban születtek mint a nyugatiak. A gyermekek többsége az anyák 25. életévének betöltése előtt megszületett. Mintha az NDK-ban nem is lett volna lehetőség arra, hogy az anyák elhalasszák a gyermekszülést annak érdekében, hogy kísérletezzenek a különböző életformákkal és partneri kapcsolatokkal, mint ahogy sokan megtették nyugati társaik közül.

Kvalitatív felmérésünk arra utal, hogy az asszonyok nem érezték úgy, hogy tetteiket az állami politika határozza meg. Valamennyien egyetértettek az NDK politikai ideológiájával, amely összekapcsolta az anyaságot és a foglalkoztatást. Különösen azok a fiatal nők, akikkel interjút készítettünk és akik a szocialista egységpárti rendszerben nőttek fel, ezért tisztában voltak a ténnyel, hogy munkaviszonyban lesznek egészen nyugdíjaztatásukig. Egy szakma elsajátítása után egész életükben dolgozniuk kellett és a munka folyamatát csupán egy esztendei „babaszünet” (minden gyermek után) szakíthatta meg. Az asszonyok, akikkel beszéltünk, mintha kislány koruktól fogva tudták volna, hogy majd gyermekeik születnek és gazdaságilag függetlenek lesznek. Felismerték, hogy gyermekeiket vagy az apa segítségével, vagy anélkül fogják felnevelni. Saját foglalkozásuk nyújtotta a pénzügyi függetlenséget és a szakmák világában elfoglalt pozíciójukat a gyermekgondozáshoz való automatikus joguk biztosította. Kvalitatív vizsgálatunk azt mutatja, hogy a nők természetesnek fogadták el ezt az életprogramot és a legtöbbször úgy érezte, hogy életútját saját döntései határozzák meg.

Mégis, hogyan fogadhatták el a nők az anyaság és a foglalkozás kettős orientációját? Mit is jelentett a mindennapi élet, a munka, a háztartás és a gyermekgondozás összehangolása? Mint említettük, az NDK-ban a családok életét a partnerek teljes munkaidős foglalkoztatottsága és valamennyi családtag hosszú távollétei jellemezték (az átlagos munkahét 43 3/4 óra volt szemben a 38 órás munkahéttel Nyugaton). Közismert, hogy az NDK egyedülálló, a családot és a pályafutást egyesítő rendszerének alapja egy sor támogatórendszer, például a „csecsemő év” (egy év távollét a munkából pénzügyi segítséggel) integrációja volt, korlátlan szabadság azok számára, akik beteg gyermekeket gondoztak és minden hónapban egy, úgynevezett „házimunkás” nap (*Obertreis* 1991). A gyermekek szocializációjának feladatát elsősorban az állami intézmények vették át (*Nave-Herz* 1990).

Miközben a szülők a saját pályafutásukkal voltak elfoglalva, a kisgyermek a napot bölcsődében vagy óvodában töltötték el. Az iskolások reggel elmentek az iskolába és délutánonként csoportos vagy megtervezett tevékenységet folytattak, ilyenek voltak az úttörő vagy FDJ (Freie Deutsche Jugend) klubok által szervezett foglalkozások.² E gyermekgondozási rendszerrel szemben alig volt egyéni alternatíva. A szülőknek nagyon kevés lehetőségük volt arra, hogy maguk szervezzék gyermekeik nevelését, vagy befolyásolják egyéni fejlődésüket, sokkal kevesebb mint a nyugat-németországiaknak.³

Az otthoni szféra továbbá a hiányokkal küszködő tervezdálkodás keretei között működött, ami időigényesebb és bonyolultabb mindennapi életet eredményezett. A háztartási munka pusztán elvégzése a tervezdás adott körülményei között sokkal nagyobb képzelőerőt, türelmet és rugalmasságot követelt. A nehézségek között ott volt a legkülönfélébb fogyasztási cikkek beszerzése, ami nemcsak időigényes volt és szervezési tehetséget kívánt, hanem még kapcsolatokat is (*Winkler* 1990: 127). Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy az élet különböző szektorainak összehangolása és a mindennapi szükségletek kezelése sokkal nehezebb volt egy tipikus NDK-beli családban, mint az NSZK-ban.

Hogyan boldogultak a családok ezzel a sajátos szocialista hétköznapi élettel? Vajon a felek egyenlőként osztoztak a családi feladatokon? Vajon valóban létezett a jogok és kötelességek egyenlősége a férjek és a feleségek között az NDK-ban, ahogyan a szocialista egypárti rendszer hivatalosan állította?⁴

Tanulmányunk kulcsfontosságú oldala az, amikor a családstruktúrán belüli hatalmi viszonyokat vizsgálja. A partnerek közötti viszonyra történő összpontosítás alapja a házastársi hatalom erőforrási elmélete (*Blood és Woolf* 1960). Ezen elméleti megközelítés szerint a családok hatalmi struktúráját nagymértékben az egyes családtagok erőforrásai határozzák meg a családon belül és kívül egyaránt (*Lupri* 1976; *Heer* 1963; *Held* 1978; *Huston* 1983). E megközelítés felhasználása érdekében a kutatónak osztályoznia kell a házastársi hatalom értékeléséhez használt változókat és ezt követően döntenie kell, hogy a családon kívül mely erőforrásokat tart kulcsfontosságúnak a hatalmi struktúra értelmezéséhez (*Foa Foa* 1980; *Safilios-Rothschild* 1976).

A házastársi hatalom méréséhez megvizsgáltuk a családon belüli munkamegosztás és döntéshozatal erőforrásait. Elemeztük az egyéni pénzügyi forrásokat, az iskolázottság szintjét, a karrier lehetőségeit és a szociális hálóba történő integrálódást, például a személyes kapcsolatokat munkatársakkal, barátokkal és rokonokkal, mert ezeket tekintettük az egyes családtag erőforrásait jelző tényezőknél.

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy Nyugat-Németországhoz hasonlóan a házimunka terhe az NDK-ban is az asszonyok vállán maradt. Az összes megkérdezett asszony megemlítette, hogy a háztartás zökkenőmentes vezetéseért, a legtöbb háztartási feladatért és a gyermekgondozással összefüggő kötelességek legnagyobb részéért ők a felelősek.

A férjek kevesebbet végeztek el a háztartási munkákból, mint a feleségek. A keleti férfiak azonban többet vállaltak a háztartási munkából és a gyermeknevelésből, mint nyugati társaik: a megkérdezett apák elvitték gyermekeiket az iskolába, vagy értük mentek, hazafelé menet bevásároltak és játszottak a gyermekekkel. Különösen ez volt a helyzet akkor, ha a férjek előbb végeztek a munkában a feleségüknel; ilyenkor ők adtak enni a gyermekeknek, megfürösztötték és *lefektették őket*.

E kvalitatív eredményeket a reprezentatív adatok igazolják:

1. táblázat

Házimunka és gyermekgondozás Keleten és Nyugaton⁵

		35 évig fiatalabb párok gyermekkel	35—50 év idősebb párok gyermekkel	35 évig fiatalabb párok gyermekkel	35—50 év idősebb párok gyermekkel
		nyugat		kelet	
Napi házimunka órákban	nők	3,18	3,22	2,62	2,91
	férfiak	0,93	0,8	1,1	1,07
Napi gyermek- gondozás órákban	nők	4,1	1,85	2,96	1,91
	férfiak	1,62	0,92	1,84	1,01
Napi házimunka és gyermekgon- dozás órákban	nők	7,28	5,07	5,48	4,82
	férfiak	2,55	1,72	2,94	2,08

Forrás: SOEP-Nyugat, 1987, saját számításaink. Meyer és Schulze; SOEP-Kelet, 1990, saját számításaink. Meyer és Schulze.

A fenti táblázat azt mutatja, hogy a férfiak Kelet-Németországban nagyobb arányban vettek részt a házimunkában és a gyermekgondozásban, mint nyugati társaik. A táblázat azonban azt is megmutatja, hogy a házimunka nem oszlott el egyenlően az NDK-beli családoknál.

Annak ellenére, hogy Kelet-Németországban a férfiak nem vették ki egyenlően a részüket a háztartási feladatokból, láthatóan semmivel se volt több szabadidejük, mint a feleségeknek. E látszólagos ellentmondást megmagyarázza az a tény, hogy a férfiak olyan feladatokat láttak el, amelyek célja a család általános életszínvonalának javítása volt. Például a megintertűvoit férfiak megjavították az autót vagy a háztartási gépeket, felújították a lakást, vagy ellenőrizték, hogy van-e javító és szervíz. Több időt töltöttek kertészkedéssel és a különböző anyagok beszerzésével, mint amennyit erre a célra a férfiak Nyugat-Németországban fordítanak. Ezeket a kvalitatív eredményeket reprezentatív adatokkal is igazolni lehet.

2. táblázat

**A családok (férfiak és nők) időfelhasználása az NDK-ban
(csak munkanapok és teljes munkaidőben foglalkoztatottak)**

	35 évig gyermekes párok		35—50 évig gyermekes párok	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
Foglalkozás	8,97	9,9	9,16	9,91
Intézendők	1,69	1,29	1,75	1,25
Házi munka	2,62	1,10	2,91	1,07
Gyermekgondozás	2,96	1,84	1,91	1,01
Oktatás, továbbtanulás	0,19	0,27	0,27	0,24
Javítások, kertészkedés	0,45	1,71	0,71	1,76
Hobbik	0,8	1,19	0,98	1,16
Összesen	17,68	17,3	17,69	16,4
N	347	437	201	362

Forrás: SOEP-Kelet, 1990, saját számításaink, Meyer és Schulze.

A háztartási munkamegosztás vizsgálatánál sokkal nehezebb leírni a családok döntéshozatali mintáit. A korábbi nyugati vizsgálatokban (Meyer/Schulze 1989a + b) a döntéshozatali folyamatot a foglalkozási mobilitás, földrajzi mobilitás, fogyasztói döntések stb. összefüggésében értékeltük. Ugyanezek az indikátorok nem jelentik ugyanazt a volt NDK-ban, mert az államszocialista rendszer nem biztosít egyenlő lehetőséget az egyéni döntéseknek. Például a földrajzi és foglalkozási mobilitás az NDK-ban igen korlátozott volt. A fogyasztói szokásoknak nem volt ugyanakkora jelentőségük, mint Nyugaton, hiszen a magán fogyasztás is nagyon korlátozott volt. Csak a két rendszerben hozott, családi ügyeket érintő döntések hasonlíthatók össze, mint amelyek a házasság, különválás, új partner, avagy a termékenység kérdései, különösen a terhesség vállalásának időpontját illető döntések.

Kvalitatív vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy e döntések szerint a nők a családban jelentős pozíciót foglaltak el. A férfi és a női interjú alanyok arról számoltak be, hogy a nők egyenlőként vettek részt a családi ügyekben és bizonyos döntő jelentőségű családi ügyekben, mint amilyen például a családtervezés, meghatározó szerepük a feleségeknek volt. Kvalitatív adataink arra utalnak, hogy több asszony, mint férfi döntött a terhesség időpontjáról. Bár a megkérdezett férfiak mind akartak gyermeket,⁶ a nők hozták meg a végső döntést arról, hogy mikor legyenek meg a gyermekek. A nők függetlensége és önmagukra való támaszkodása ezen a területen az összes interjúban fontos témának bizonyult.

A nők fontos pozícióját a házassági hatalmi struktúrában más lényeges példák is bizonyítják, nevezetesen az a természetesség, ahogy hangsúlyozták egyéni érdekeiket. Láthatóan a függetlenség tudata szempontjából kulcsfontosságú az a tény, hogy a nők érvényesítették a saját érdekeiket, például folytatták tanulmányaikat, vagy részt vettek cégük politikai életében, és mindezt még akkor is, ha ezek az érdekek nem feleltek meg a család vagy a férj érdekeinek. Az interjúk azt mutatják, hogy a férfiak tudták, hogy a feleségük ragaszkodna a családon belül az egyéni jogaihoz. De nem mindegyiküknek tetszett ez a ragaszkodás. Némelyikük szívesebben vette volna, ha a nők nem ennyire boldogulnak önmagukban.

Összefoglalva: az elemzés a nyugatinál a nemek valamivel kiegyensúlyozottabb házasságon belüli struktúráját mutatja: a keletnémet férfiak, miképpen a mennyiségi és a minőségi adatok mutatják, nagyobb mértékben vettek részt a napi családi feladatokban és kvalitatív vizsgálatunk arra enged következtetni, hogy mintha a keletnémet nők hozzájárulása a döntéshozatali folyamathoz fontosabb lett volna nyugati társaikénál.

Következtetésünk levonásához összevetettük a felek erőforrásait a családon kívül. Mint fentebb említettük, olyan indikátorokat értékeltünk, mint az egyéni pénzügyi erőforrások, az iskolázottság szintje, karrier lehetőségek és az egyén integrálódása szociális hálóba (személyes kapcsolatok a munkatársakkal, barátokkal és rokonokkal). A következő bekezdésekben a nők sajátos erőforrásaira összpontosítottunk és megmutatjuk, hogy azok jelentősebbek voltak, mint a nyugat-németországi nőké. Szerintünk erre a tényezőre minden magyarzatnak szüksége van, amely le akarja írni a családi struktúrák különbségét Nyugat- és Kelet-Németországban.

Az NDK-ban a nők pénzügyileg sokkal nagyobb mértékben voltak függetlenek, mint nyugati társnőik. Az NDK-ban a nők 91%-a mindennap dolgozott (vagy képzési programokban vett részt). Az NDK-beli nők a háztartások jövedelmének 40%-át biztosították szemben az NSZK-beli 18%-kal (*DIW-Wochenbericht* 19/1990). Az NDK-ban a nők általános képzettségi szintje számottevően magasabb volt mint az NSZK-ban.

Ezek a tények segítenek megérteni, hogy a nőknek az NDK-ban miért volt több lehetőségük megválasztani a magatartásukat és miért ragaszkodtak saját érdekeik érvényesítéséhez partnerkapcsolataikban. Annak megértéséhez is fontos háttérrel kínálnak, hogy az NDK-ban a nők miért váltak el könnyebben mint NSZK-beli társnőik. A megkérdezett férfiak tudták, hogy feleségük bármikor képes pénzügyileg megállni a lábán és nem függ a férje által kínált pénzügyi biztonságtól. Potenciális konfliktus esetén a nő viszonylag könnyen véget vethetett a kapcsolatnak, és az NDK törvényei szerint még a gyermekeket is nála helyezték el (*Familiengesetzbuch*, 1966). Ha figyelembe vesszük a válások magas arányát és azt a tényt, hogy a válások kétharmadát az asszonyok kezdeményezték,⁷ akkor a megkérdezett férfiak értékelése reálisnak látszik.

Az asszonyok másik fontos erőforrását jelentette szoros kapcsolatuk a családon kívüli csoport-

tokkal mint amilyen az úgynevezett *Arbeitskollektive* („munkahelyi kollektívák”). Női interjúalanyaink a munkatársakkal meglévő kapcsolatok olyan intenzitását írták le, ami sokkal nagyobb fokú volt, mint egy integrált munkacsoporté Nyugaton. Az „elvárt” tevékenységek mellett, mint amilyenek a csoportos mozi- és színházlátogatások, koncertek és kiállítások, a kvalitatív vizsgálat bemutatja, hogy az asszonyok szokásosan megtárgyalták személyes ügyeiket az *Arbeitskollektivé*-ben. Konfliktusok a partnerrel, a gyermekekkel kapcsolatos aggodalmak, a mindennapi élet kudarcai és megpróbáltatásai, mindezeket a problémákat megbeszélték a munkatársakkal. A megkérdezettek többsége például megkérte munkatársait, beszéljenek a férjükkel házassági konfliktusok idején, vagy segítsenek nekik a gyermeknevelés során felmerült problémák megoldásában.

A harmadik fontos erőforrás az asszonyok és rokonságuk szoros kapcsolata volt.⁸ A munkatársakkal való szoros viszony ellenére a családi kapcsolatok rendkívül jelentősek voltak.⁹ A megkérdezettek elmondták, hogy rokonaikkal nemcsak személyes kérdéseket vitattak meg, mint amilyenek a partnerrel meglévő konfliktusok, vagy a gyermekek problémái, hanem fontos anyagi és érzelmi támogatást is kaptak. A különböző kapcsolatok érzelmi stabilitást adtak és a szükséges anyagi tranzakciókat is nyújtották.

A szoros családi kötelékek a kapcsolatok hálójának szerves részét alkották, amellyel ellensúlyozni lehetett a javak állandó hiányát. Az anyagi szükségleteket és vágyakat olykor csak ügyes üzletek és cserék révén lehetett kielégíteni, amiket az ismerősökkel, barátokkal és munkatársakkal bonyolítottak az emberek. Az anyagi javak, áruk és kézzel készített tárgyak informális cseréjét az egész köztársaságban megszervezték. Az asszonyok fontos pozíciót foglaltak el ezekben az elosztási hálóokban, amelyek ismét csak az ő pozíciójukat erősítették a partnerkapcsolatokban.

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy az asszonyok erőforrásai a családon kívül jelentősek voltak és bizonyos tekintetben erősebbek mint nyugati társnők esetében. Az NDK-ban a nőknek nagyobbak voltak a lehetőségeik a szakképzésre, a foglalkoztatásban és a jövedelem terén. Ezen kívül részvételük a szorosan szervezett csoportokban (munkatársak, rokonok, barátok) pozitív hatással volt a partnerkapcsolaton belül a nők pozíciójára. Ez a megállapítás láthatóan az egyik fontos oka annak, hogy a Nyugathoz hasonlítva a kelet-németországi családokban a nemek egymás közötti viszonyának kiegyensúlyozottabb struktúrája volt.

A fal leomlása után

Itt most minket elsősorban az érdekel, hogy a közelmúltban bekövetkezett szociális változások mit jelentettek a családok számára, a nők partnerkapcsolatban és a családban játszott szerepe szempontjából és nem annyira az, hogy milyen pozitív, illetve negatív hatást gyakorolt a német egyesítés az egyénre.

Természetesen figyelembe kell venni, amikor a „Wende” által előidézett előnyöket és hátrányokat vizsgáljuk, hogy a lakosság nagyobbik része kívánta a „Wendé”-t és az egyesítést (a nők is, bár tartózkodóbban). Az egyesítés folyamata anyagi előnyöket hozott magával, mint például az addig nem létező szabad utazás és a fogyasztás lehetőségeit. Az egységesítés folyamata azonban komoly hátrányokat is okozott, amelyeket a férfiak és a nők esetében különbözően kell értékelni.

A szocialista gazdaságról a kapitalista gazdaságra való áttérés a munkaerőpiac mélyszéles átalakulását jelentette, ami nagyarányú munkanélküliséghez vezetett. 1989 óta az állások 40%-a veszett el. Ennek megfelelően a foglalkoztatottak száma drámaian lezuhant. 1992 december végén a regisztrált munkanélküliek száma 1 100 749 volt az új szövetségi német államokban. Közülük 703 513 (63,9%) fő volt nő (*Bundesanstalt für Arbeit*, 1993). Ebben a folyamatban megjelent a nemek szerinti megkülönböztetés, ami korábban nem létezett a maihoz hasonló mértékben.

A gyárak bezárása és a fölöslegessé váló munkaerő hullámai, amelyek a volt NDK-ban fordultak elő, a nőket az átlagnál súlyosabban érintették. Nyilvánvaló a nemek szerinti különbség: 1992 decemberében a férfi munkanélküliség 9,7%-os volt, míg a női munkanélküliség 18,6%,¹⁰ csaknem ennek a kétszerese. Ezen kívül Keleten a férfiakat gyakrabban csak részlegesen foglalkoztatják (*Kurzarbeit*), vagy ABM-intézkedések keretei között dolgoznak (*Arbeitsbeschaffungsmaßnahmen*). Az

ABM-munkahelyeknek csupán egyharmadát töltik be nők (*WZB-Mitteilungen* 1991, 7. o.). Itt figyelembe kell venni a magasan képzett foglalkozásokban alkalmazott nők arányaiban nagyobb létszámcsökkenést, a már amúgy is kevés rész munkaidős állás csökkenő számát és a nők átírányítását kevésbé értékes munkakörökbe. (*DIW* 1992, 18. o., ill. 235. o.) A továbbképzés és tanulás, vagy át-képzés után a foglalkoztatási lehetőségekben kifejezett siker számszerűen egyértelműen magasabb, mint a nők között (*IAB-Werkstattbericht*, 1992, 14. o.).

Ahogy a nők elvesztik a munkájukat, egyre bonyolultabbá válik új állást találniuk. Egyfelől az immár jobbra nyugati munkáltatók nem szívesen alkalmaznak nőket, különösen nem egyedülálló anyákat. Továbbá bezárt sok gyermekintézmény, ami korábban lehetővé tette az asszonyoknak, hogy az anyaságot kombinálják a foglalkozással. Ma már alig léteznek vállalati gyermekgondozási központok, a közösségi központok személyzeti költségei pedig már nem stabilak, ha figyelembe vesszük a helységek növekvő bérét és az épületek költségeit, amelyek sok közösséget csőddel fenyegetnek.¹¹ Az iskola utáni napközök immár nem alkotják a mindennapi élet természetes részét. Jelenleg folyik az egésznapos iskola elvének és az anyák gyermekgondozáshoz való jogának felszámolása és mindez szerepet játszik a nőkre nehezedő új terhek megnövekedésében (*Kurz-Scherf*, 1992, 209. o.).

A szocialista gazdaság eltörlése nemcsak a pénzügyi erőforrások elvesztését, hanem az állam által előírt életprogram biztonságának elvesztését is jelenti. 1989-ig az iskolai oktatás és szakképzés a garantált foglalkoztatással volt összekötve. Hivatalosan ismeretlen volt a munkanélküliség. Magától értetődő volt a korai házasság és anyaság. Ezen előírt életprogram erőzója azt követeli meg, hogy az egyén a jövőjét illetően jobban támaszkodjon önmagára (*Hradil* 1992, 185. o.). Mivel a nők szociális helyzete összekapcsolódott a munkaerőben való részvételükkel, a munkanélküliség a nők számára ugyanannyira, mint a férfiaknak az identitás válságát hozta.

Ami a nők helyzetét illeti a családon belül, a magas munkanélküliség két módon is gyengítette az asszonyok számottevő erőforrásait: a nők elvesztik az önálló pénzügyi függetlenségüket és önbizalmukat. Az aránytalanul sok munkanélküli nő,¹² akik így pénzügyileg is függőségbe kerülnek, javítja a férfiak mint elsődleges kenyérkeresők státusát, miközben gyengíti a nők pozícióját a partnerkapcsolatokban és a családban (*Braun* 1992, 319. o.).

Ezenkívül a nők elvesztették a korábban oly fontos kollegiális hálózatokba való integrálódásukat (*Gensior* 1992, 279. o.). Nem sokkal a német egyesítést követően felbomlottak a munkahelyi kollektívák, mégpedig nem csupán a kialakuló munkanélküliség miatt, hanem azért is, mert a munka-folyamatok alakultak át: a munka hamarosan keményebb és kimerítőbb lett; csökkent az érzelmi kapcsolatokra fordítható idő; a kapitalista munkarendszer versenye lecsökkentette a munkatársak egymás iránti szolidaritását.

Az egyesítés után a rokonok és barátok hálózatai is meggyengültek. A megkérdezettek és azok a szakértők, akikkel beszélünk, elmondták, hogy az emberek közötti szoros kapcsolatok távolabbiak lettek. Egyfelől minden személy rákényszerült, hogy a saját feladataival maga birkózzon meg. Sok új problémát kellett megoldani, mint amilyen a nyugati bürokrácia, munkaközvetítés, jólét, biztosítás stb. megértése. Másfelől viszont az emberek kezdték megismerni a nyugati világot. Válaszolóink elmondták, hogy barátaik soha nincsenek otthon és ma már nem jut annyi idő a barátságokra mint régen.

Láthatjuk, hogy eltűntek azok a korábbi fontos erőforrások, amelyek erősítették a nők helyzetét a családon belül. A családokkal és szakértőkkel folytatott beszélgetésekben elvesztésük és eltűnésük folyamata fontos téma volt. A specialisták különösen hibáztatták a volt NDK-beli férjeket, amiért növekednek patriarchális tendenciáik. A válaszadók elmondták, hogy a férjek kevésbé hajlandók részt venni a házimunkában és a gyermekgondozásban.

Szoros összefüggés van a nők pénzügyi függetlenségének hiánya és a gyermekgondozási létesítmények csökkenése, valamint a férjek „új, de régi” patriarchális magatartása és a családi struktúrák között. Ezt a házasságon belüli hatalmi struktúrák két kiválasztott tényezője segítségével mutathatjuk be: e két tényező az otthoni munkamegosztás és a döntéshozatali minták.

Az összes megkérdezett nő panaszkodott, hogy csökkent a férfiak hajlandósága a háztartási munkában való közreműködésre. Ez különösen igaz azoknak a nőknek az esetében, akik a fal leomlása után lettek munkanélküliek. Ezekben az esetekben a munkát a nők egyedül végezték el és ez azt jelentette, hogy számottevően korlátozódott az újabb állás felkutatásának lehetősége. Még azok a

nők is, akik az interjú idején állásban voltak, arról számoltak be, hogy a férjük egyre inkább megkérdőjelezi a háztartási kötelezettségek korábban természetesnek vett megosztását.

A fal leomlása óta világosan látható változások következtek be a nők családi ügyeiben. 1988-hoz viszonyítva 1991-ben a születések aránya a felére csökkent. 1992-ben a születések arányszáma az új német szövetségi államokban 17,8%-ra csökkent. Míg 1990-ben 178 000 gyermek született, 1992-ben csak 87 000 újszülött volt (*Statistisches Bundesamt*, 1993). Ezek a statisztikák közvetlen oksági összefüggést mutatnak az új szövetségi államok szociális nehézségeivel és a családon belüli döntéshozatal mintáinak megváltozását is jelzik.

A nők helyzetének gyengülésével párhuzamosan átértékelődtek a családi funkciók és kötelezettségek. A nyugati társadalombiztosítási rendszer számos feladatot családi felelősségként határoz meg, ilyen például a gyermekek szocializációja és az öregekről és betegekről való gondoskodás. Korábban ezek az NDK kollektív állami intézményeinek feladatát alkották. Továbbá a fal leomlása óta és a mélyreható szociális és gazdasági változások nyomán a családtagok lelki és fiziológiai regenerációja az egész napi munka vagy iskola megterhelése után egyre fontosabb és időigényesebb lett.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a szociális és gazdasági szerkezet mélyreható változásait, azt láthatjuk, hogy mint fentebb bemutattuk, 1989-ig a gyermekek szocializációja az állami intézmények feladata volt. Mostanra sok óvoda bezárt és az iskola utáni napközik sem tartoznak a mindennapi élet tényei közé. Mindazok a tevékenységek, amelyeket korábban a gyermek és ifjúsági szervezetek — az „ifjú pionírok” vagy a Freie Deutsche Jugend — biztosítottak, a sport vagy tanulmányi csoportok e szervezetek feloszlása óta megszűntek. A legtöbb volt gyermeküdületési létesítmény is bezárt.¹³ Ezért sok gyermek gyakran délutánonként és az iskolai szünetek alatt magára marad, a serdülőknek meg már nem állnak rendelkezésükre a szervezett klubok és tevékenységek. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Nyugaton nincsenek ennek megfelelő intézmények és hogy a volt NDK közösségeinek gazdasági problémái hatalmasak, a javulás a jövőben sem valószínű.

Az államilag fenntartott gyermekgondozási és ifjúsági létesítmények bezárása az új szövetségi államokban új problémát jelent a szülőknek. Például ma már a szülőknek kell megválasztaniuk, hogy gyermekeik milyen iskolatípusba fognak járni. Hasonlóképpen a szülők felelnek majd a gyermekeik iskolai teljesítményéért is és ez a felelősségnek olyan területe, ami korábban a tanároké és a napközis felügyelőké volt.

A társadalombiztosítási rendszer átalakulása az új szövetségi államokban más családi feladatok kibővüléséhez vezetett el. Ezek közül a legjelentősebb a betegek, idősek és a rokkantak gondozása. A német egyesítésig a családokat nem terhelték azzal, hogy otthonaikban gondoskodjanak az idősekről és a betegekről. Nyugaton az idősek nagyobbik része (87%), akik egész napos gondoskodásra szorulnak, rokonaival él (általában középkorú lányai, menyek látják el őket). Ez az NDK-ban ritkán fordult elő, különösen ha figyelembe vesszük a zsúfolt lakásokat és főképpen a középkorú nők magas foglalkoztatottságát.

Az ehhez hasonló feladatokat az NDK-ban a kollektív felelősség részének tekintették. Az NDK-ban az egészség- és szociálpolitika e hitnek felelt meg. Egy folyóiratnyi cikk terjedelmi korlátai mellett az idősekre vonatkozó egészségügyi politikát különösebb részletességgel most nem ismertetjük, azt azonban hangsúlyozni kívánjuk, hogy az idősekről való gondoskodást a volt NDK-ban nagymértékben a gyermekek szocializációjához hasonlóan szervezték meg, mert az ilyen személyek ellátását az állami intézményekhez és a „szakértőkhöz” delegálták. A nyugati egészségügyi és szociális rendszer bevezetése a generációk közötti kapcsolatok igen határozott változásait vonja maga után. Minden bizonnyal új feladatok fognak jelentkezni a fiatalabb nemzedék és családjaik körében.

A gyermekek, fiatalok, az idősek és beteg rokonok gondozásának feladata az államtól visszakerülve a családhoz általános terhet rótt a nőkre. Empirikus kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a munkaerőpiac feszült helyzete miatt a férfiak csak ritkán növelték részvételüket a családi feladatokban. A lefolytatott interjúk azt mutatják, hogy a munka nemek szerinti megosztása, amit a férfiak munkanélküliségének állandó fenyegetése, a nők hasonló fenyegetettsége, vagy éppen a munkaerőpiacról történő sikeres eltávolításuk egészíti ki, nőkre nézve hátrányos következményekkel jár. Ezért az új családi kötelezettségek egyre nagyobb terheket raknak a nőkre.

A megváltozott társadalombiztosítási rendszer által kiváltott helyzetben még fontosabb lett fenntartani az otthon stabilitását. A munkanélküliség lélektani következményei, az új munka keresésének feszültségei, vagy a verseny a munkahelyen mind a családon kívüli problémák, amelyek lassanként beszivárognak az otthon szférájába. A nőktől pedig elvárják, hogy nyugtassák meg a családtagokat és érzelmileg támogassák őket.

Az NDK fegyelmre és rendre összpontosító oktatási rendszerének felszámolása sok fiatalnak adta meg a gyorsan szerzett új szabadságot. A pénzügyi biztonság hiányában azonban ezek a fiatalok ma jobban függenek a szüleiktől és a családjuktól, mint korábban bármikor. Előfordulnak hatalmi konfliktusok szülők és gyermekek között, sok fiatal munkanélküli és úgy érzik, hogy a szülei nem értik meg őket, elidegenedettnek érzik magukat a társadalomtól és a megváltozott értékektől. Ismét csak az anyák azok a családtagok, akiknek e problémákra reagálniuk kell és tőlük várják a konfliktusok megoldását. Sok nő nem képes megfelelni ezeknek a terápiás és pedagógiai feladatoknak, amikor az általános anyagi bizonytalanság miatt romlik a családi légkör.

Nemcsak a családra nehezedő pszichológiai követelmények nőttek meg, hanem a háztartás anyagi természetű feladatai is. A házimunka egyes területei teljesen átalakultak, míg újak is megjelentek. Mivel a munkahelyi és iskolai közétkeztetésben¹⁴ az ellátás igen drága lett, ma sokan rákényszerülnek, hogy otthon egyenek. Ez pedig egyre több bevásárlást és otthoni főzést jelent. Korlátozott családi költségvetéssel az asszonyok kénytelenek vadászni az olcsó helyek után, szakadatlanul egybevetni az árakat, a minőséget és a mennyiséget. A fogyasztói tevékenységnek ezt a formáját a legtöbb NDK-beli asszony nem ismeri, mivel az élelmi cikkek ára általában kötött volt. És csakúgy mint korábban, a férfiak ezen a területen sem veszik ki a tisztességet.

Ezek a megnövekedett feladatok súlyosabb terheket rónak az asszonyokra, akik már 1989 előtt is feleltek a háztartás vezetéséért. Igaz ugyan, hogy a férfiak az NDK-ban jobban részt vettek a háztartási munkában, mint nyugati társaik, ez semmiképpen sem jelentette a házimunka egyenlő megosztását.

Az 1990–91-ben lefolytatott interjúk ezt a fejlődést jelzik. Akkoriban a megkérdezettek bizalmatlanok voltak az újonnan szerzett feladatokkal szemben. A gyermekek felnevelését illető megnövekedett felelősséget tehernek látták, ami visszakényszeríti őket a „háztartás frontjára” és nem az új szabadság kiterjedésének érzékelték. Ugyanakkor kételyeik voltak ateikintetben is, hogy képesek-e egyedül viselni a család felelősségét. Különösen azok a nők érezték úgy, hogy a férjük magukra hagyta őket, akik beteg vagy pszichológiailag függő családtaggagk éltek együtt.

Következtetések

Érvelésünk két kérdésre összpontosít: először is a keletnémet társadalom átalakulására, amely a nők családban és társadalomban elfoglalt helyzetének meggyengüléséhez vezetett. A gazdaság átalakulásának következményeképpen a nők elveszítették sok, családon kívüli erőforrásukat: a munkaerőbe történt integrációjukat, pénzügyi függetlenségüket és családtól független hálózataikat (Arbeitskollektive). Másodsor, a fal leomlása óta megváltozott a család értéke és a társadalmon belül elfoglalt helye; a háztartásbeli feladatok ténylegesen megnöttek és ez a család iránti felelősség fokozódását eredményezte. E két vonatkozás együttes vizsgálata azt az eredményt mutatja, hogy megnövekedett a nőkre háruló mindennapi teher és ezért megerősödött a patriarchátus Kelet-Németországban.

A nők „felülről” történt felszabadítása az NDK-ban, amit a szocializmus írt elő, természetesen nem volt képes elérni a teljes egyenlőséget, de hatékonyabban szerelte le a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenséget, mint amennyire az a volt Szövetségi Köztársaságnak sikerült. Igaz ugyan, hogy az NDK-ban a társadalom, a munkahelyek és még a család fölött is a férfiak uralkodtak, a szocializmus azonban a nők számára nagy ugrást biztosított a társadalmi egyenlőség felé. Mint bemutattuk, Keleten a családon belüli munkamegosztás nem olyan merev mint Nyugaton, és a nők nagyobb befolyással rendelkeztek a családon belüli döntéshozatali folyamatokra. Ezzel párhuzamosan a nők szakmai képzése, foglalkoztatása és jövedelmi lehetőségei az NDK-ban nagyobbak voltak mint a Szövetségi Köztársaságban.

Az NDK-beli nagyobb egyenlőségnek különböző okai vannak: először is a nők egyenlő jogainak fontos gazdasági motivációi voltak, különös tekintettel az NDK munkaerőhiányára, de a politikai és ideológiai erőiben más okok is találhatóak. Mindezek együttesen olyan női ideál eredményeztek, amely szerint a nők ne csak anyák és a háztartás vezetői legyenek, hanem egyúttal jól képzettek és kereső foglalkozást űzők, valamint aktívak a társadalomban és a politikában. Ez az új ideál megtalálta az utat a jogi reformokhoz és azokban a különböző állami intézkedésekben győzedelmeskedett, amelyek azután lehetővé tették a család és a karrier összeegyeztetését. Állíthatjuk azt, hogy a szocializmus nemcsak hogy a Nyugatnál erősebb ideológiai és politikai egyenlőséget teremtett a nőknek, hanem ennek érdekében nem is kímélte magát a ráfordításoktól.

Németország egyesítésével a nők jogegyenlőségének ügyét előmozdító történelmi kerék megint csak jó nagy utat tett meg visszafelé. Azok a jogszabályok, amelyek korábbi formájukban a nők előnyeit szolgálták, nyíiban maradtak meg, amennyiben a munkahelyi nőbizottságok és a nők előhaladását szolgáló tervek. Teljesen világossá vált, hogy az egyesített Németország piacorientált szociális jóléti állama nem hajlandó biztosítani ugyanazokat a család és a foglalkozás összeegyeztetése érdekében: a „háztartási napot” teljesen eltörölték, bezárták a különböző központokat, ahol a családon kívül gondoskodtak a gyermekekről, a „kisbaba évet” és a beteg gyermekek ápolására kivehető szabadságot lecsökkentették a Szövetségi Köztársaságban létező alacsonyabb színvonalra. A család állami támogatásának ilyen beszüntetése a feladatok megnövekedéséhez vezetett, amelyekkel immár a családokat kell megterhelni, legyen szó gyermekgondozásról, betegellátásról, avagy az idősek anyagi és szociális gondozásáról.

A piacgazdaságra való áttérés az új szövetségi államokban aránytalanul magas női munkanélküliséghez vezetett. 1990 óta szakadatlanul növekszik a munkanélküli nők százalékos aránya és a korábbiakhoz hasonlóan a férfiaknál magasabb. Különösen a munkahelyüket elvesztett anyák és a gyermekeiket egyedül nevelők, valamint az idősebb nők talátnak nehezen új állást. Mi több, a gyermekeiket egyedül nevelő anyák az új kelet-németországi „kockázati csoporthoz” tartoznak, ők azok, akiket a nyomor különösen fenyeget.

Ezzel az aránytalanul magas munkanélküliséggel a nők kiszorultak a képzettséget igénylő munkahelyekről is. A munkaerőpiac nehéz helyzete miatt a nők a férfiakhoz hasonlóan tapasztalhatták korábbi állásuk súlyos leértékelését. A fal leomlása óta a szakmunkát jelentő állások struktúrája a férfiak javára változott meg és a munkaerőpiacra belépő képzett nők helyzete romlott a férfiakhoz viszonyítva.

A nők számára a munkahelyek megszűnése a pénzügyi függetlenség csökkentését és a munkahelyen egykor meglévő társadalmi kapcsolatok elvesztését jelentette, amelyek 1989-ben még fontos családon kívüli erőforrást képviseltek. Kvalitatív felmérésünk eredményei azt mutatják, hogy a nők pozíciójának általános gyengülése az új szövetségi államok társadalmában családon belüli helyzetük gyengülésével járt együtt. Az 1990/91-ben lefolytatott kvalitatív felmérésünk erre a fejleményre utal. Akkoriban a nők tartották a családon belüli patriarchális viszonyok széles körű visszaállításától és házasságon belüli erejük elvesztését említették. Kvalitatív adataink rámutatnak arra, hogy a családon belüli munkamegosztásban és döntéshozatali folyamatban a férfiak az 1989 előtti helyzethez képest a fal leomlása után jobban domináltak. Más szóval, a fal leomlása óta a nők helyzete meggyengült.

Mára már teljesen szertefoszlott sokaknak a reménye, hogy Németország egyesítése révén a nők helyzete a gazdaságban, a családban és a társadalomban a nyugati szövetségi államokban is meg fog erősödni.

E két altémához kapcsolódik két hipotézis, amit az új német szövetségi államokban folytatott családkutatásunk empirikus eredményeiből vontunk le és arra a következtetésre jutottunk, hogy legelsősorban 1990 óta megnövekedtek a családok szociális funkciói. A német egyesítés és a keleti német államokban végbement mélyreható gazdasági változások óta, amelyek a nyugati társadalombiztosítási rendszer megszilárdulásához vezettek, sok szociális feladat, ami korábban az állami intézmények dolga volt, egyre inkább a háztartások felelőssége lett. Másodsor, a háztartások feladatainak növekedése hátrányos hatással van a nők társkapcsolatára a családon belül. Amíg a nők az NDK-ban feleltek a családi és háztartási feladatokért, a fal leomlása óta ezek a feladatok a női nemre jellemző munkaként nyertek strukturális megerősítést. Az otthoni munkamegosztás aszimmetriájának

megerősítése növeli a nőkre nehezedő terheket, amit el kell viselniük, miközben éppen most fedezik fel életük strukturálásának új lehetőségeit. Ezért az a véleményünk, hogy a háztartási feladatok „női munkaként” történő meghatározása, amelyhez az aránytalanul magas női munkanélküliség társul, a nők pozícióját mind a partnerkapcsolatokban, mind pedig a családban meggyengítette.

JEGYZETEK

- 1 Ez a vizsgálat 1990—91-ben a Családügyi és Időskorú Állampolgárok Minisztériuma részére készült és 1992-ben jelent meg mint a Minisztérium sorozatának 7. kötete
- 2 1988-ban a kisgyermek 80%-a, a 3—6 éves korúak 95%-a és a 6—10 évesek 80%-a járt bölcsődébe, óvodába vagy gyermekgondozási csoportokba. Az intézmények naponta 12 órán át tartottak nyitva. (Ochs 1990, 289. o.)
- 3 Érdekes megjegyezni, hogy az összes interjú egyértelműen támogatta az állami gyermekintézményeket. A szülők azonban kritizálták gyermekeik intézményes felnevelésének specifikus változatait. Különösen a fiatalabb anyák, akik maguk is egész napos gyermekintézményekben nőttek fel, szívesebben foglalkoztak volna többet a saját gyermekeikkel.
- 4 Az NDK-ban a nők és férfiak egyenlősége a szocialista társadalomban a szocialista politika hivatalos céljainak részét képezte. A nők egyenlő jogai a kommunizmus lényegi ideológiai vonatkozását alkották. A hátrányos megkülönböztetések felszámolásával az asszonyokat akarták megnyerni a szocialista rendszer számára. Gazdasági potenciáljuk szempontjából a nők a gazdaság számára sürgetően szükséges munkaerőt alkották. Lásd Geissler 1991, 13. o.
- 5 Ezt a reprezentatív kérdőíves vizsgálatot, a Szocio-ökonómiai Panelt 1990 júniusában végezték el, nem sokkal a német gazdasági és társadalmi egyesítés előtt. Az adatok 2000 háztartásból és csaknem 4500 személytől származnak az NDK-ból.
- 6 A gyermekek kívánása nagyjából azonos volt a férfiak és a nők körében: 0,9% nem akart gyermeket, 10,5% egy gyermeket akart, 18% egy vagy két gyermeket akart, 49,9% két gyermeket akart, 13,4% két vagy három gyermeket akart, 6% három gyermeket akart, 1,3% négy vagy több gyermeket akart (Hoffmann és Trappe 1990, 46. o.).
- 7 1987-ben csaknem minden második házasság válással ért véget (BIB-Mitteilungen, 1, 1991, 4. o.) 1986-ban a válópereknek több mint kétharmadát az asszonyok kezdeményezték (Gysi, Dorbritz és Hempel 1989, 5. o.)
- 8 A generációk gyors egymásutánisága következtében (korai házasság és gyermekszülés) az NDK-ban sok család négy nemzedékből állt.
- 9 A lélektani jó közérzethez nagyon fontosak voltak az erős családi kötelékek. E tekintetben a családi kör gyakran az egyetlen hely volt, ahol a szocialista egypárti rendszer bírálatát nyíltan ki lehetett fejezni. A megkérdőjeleztek egyformán értékelték és bíztak meg legközelebbi barátaikhoz fűződő viszonyukban. A privát szférába való visszahúzódás jellemezte azoknak a viselkedését, akik politikailag nem voltak aktívak a pártban. Ez a magatartás megfelel az 1980-as évek elején folytatott vizsgálatoknak, amelyek erős családi orientációt és a magánélet fontosságát mutatták az NDK-ban. (Gysi, Hempel és Meier 1984; Meier 1983).
- 10 A Szövetségi Köztársaság nyugati részében 1992 decemberben a munkanélküliek aránya 7,1% volt a férfiak és 7,8% a nők esetében, míg a regisztrált munkanélküliek között a nők aránya elérte a 44,2%-ot. (Bundesanstalt für Arbeit 1993).
- 11 Például Új-Brandenburgban (az új államok északi részén lévő városban) a gyermekgondozási központokban, óvodákban és délutáni gyermekközpontokban 1990 és 1992 között mintegy 5000 férőhellyel lett kevesebb (Kistler et al. 1993, 4. o.).
- 12 A munkanélküliek 70,7%-a nő (Statistisches Bundesamt 1992/1.).
- 13 Csaknem mind az 5000, vállalatok által fenntartott gyermeküdülőt bezárták. (Wochenpost, 1992, 28. évf. 31.)
- 14 1991-ben a kétgyermekes háztartásokban csak 40%-a adott ki pénzt az üzemi étkeztetésre. 1989-ben ez a szám az előbbinek csaknem kétszerese volt, azaz 77% (Statistisches Bundesamt, 1992, 7. o.)

IRODALOM

- Blood, R.O. and Wolfe, D.M.* (1960): *Husbands and Wives*. New York/London.
- Braun, A.* (1992): Frauenerwerbslosigkeit — Crash-Kurs zur zuverdienenden Hausfrau? In: *Keiselbach, T. and Voigt, P.* (Eds) *Systemumbruch, Arbeitslosigkeit und individuelle Bewältigung in der Ex-DDR*, Weinehim, 317—331. o.
- Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung (1991): *BIB-Mitteilungen*. Vol. 12, No. 1, Wiesbaden.
- Bundesanstalt für Arbeit (1993): *Arbeitsmarkt in Zahlen*. Aktuelle Daten für ds Bundesgebiet Ost, Nürnberg, versch. Ausgaben.
- DIW (1992): Umbruch am ostdeutschen Arbeitsmarkt benachteiligt auch die weiterhin erwerbstätigen Frauen — dennoch anhaltend hohe Berufsorientierung. *DIW-Wochenbericht*, 18, 235—241. o.
- DIW (1990): Erwerbstätigkeit und Einkommen von Frauen in der DDR. Hohe Erwerbsbeteiligung der Frauen sollte erhalten bleiben *DIW-Wochenbericht*, 19, 263—267. o.
- Familiengesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 20. Dezember 1955 (1966). *Gesetzbuch I*.
- FAZ (Frankfurter Allgemeine Zeitung) 5.6.1992. június 6-i számában idézi *Geißler, R.*: Die ostdeutsche Sozialstruktur unter Modernisierungsdruck. In: *Politik und Zeitgeschichte*, Beilage zur Wochenzeitung = *Das Parlament*, 1992. július 10. 15—28. o.
- Foa E.B., Foa U.G.* (1980): *Resource Theory*. In: *Fergen K.J. et al.* (Eds), *Sozial Exchange*, 77—94.), New York/London.
- Geissler, B.* (1990): Erwerbschancen und Lebensplanung junger Frauen. In: *Dressel, W. et al.* (Eds), *Lebenslauf, Arbeitsmarkt und Sozialpolitik*. Beiträge zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. (No. 133. 57—72).
- Geissler, R.* (1991): Soziale Ungleichheit zwischen Männern und Frauen im getrennten und im vereinten Deutschland. In: *Politik und Zeitgeschichte*. Beilage zur Wochenzeitung „*Das Parlament*“, B 14—15, 13—24.
- Gensior, S.* (1992): Die Bedeutung von Gruppenstrukturen und sozialer Bindung. Frauenerwerbstätigkeit in ostdeutschen Betrieben. In: *Heidenreich, M.* (Ed.) *Krisen, Kader, Kombinate*. Kontinuitäten und Wandel in ostdeutschen Betrieben (pp. 273—282. o.). Berlin.
- Gysi, J., Dorbritz, J. und Hempel, U.* (1989): Informationen bei Ehescheidungen in der DDR, Protokolle und Informationen des Wissenschaftlichen Rats für Soziologie und Demographie, Vol. 1.
- Gysi, J., Hempel, U. und Meier, U.* (1984). Zur Lebensweise von Familien in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Berlin.
- Heer, D. M.* (1963). *The Measurement and Basis of Power: and Overview*. *Marriage and Family Living*. XXV. pp. 133—139.
- Held, T.* (1978): *Soziologie der ehelichen Machtverhältnisse*, Darmstadt/Neuwied.
- Helwig, G.* (1987). *Frau and Familie*. Bundesrepublik Deutschland — DDR, Köln (2. Ed.)
- Hoffmann, E. und Trappe, H.* (1990). Leben mit Kindern in der DDR. Ergebnisse bevölkerungssoziologischer Forschung. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*. 10. pp. 42—54. o.
- Hradil, S.* (1992). Lebensführung im Umbruch. Zur Rekonstruktion einer soziologischen Kategorie. In: *Thomas, M.* (Ed.), *Abbruch un Aufbruch*, Sozialwissenschaften im Transformationsprozefz (pp. 183—197). Berlin.
- Huston, T.L.* (1983). Power. In: *Kelly, H. H. et al.* (Eds) *Close Relationships* (pp. 169—219). New York/San Francisco.
- IAB-Werkstattbericht (1992): Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg, Werkstattbericht 14.
- Kistler, E., Jaufmann, D. und Pfaff, A. B.* (1993): „Die Wiedervereinigung der deutschen Männer braucht keine Frauen...“ Frauen als Wenderverliererinnen? Aus *Politik und Zeitgeschichte*. Beilage zur Wochenzeitung „*Das Parlament*“, B 6, pp. 39—52.
- Kurz-Scherf, I.* (1992): Geschlechterkampf am Arbeitsmarkt? Frauenperspektiven in Deutschland. *WSI-Mitteilungen*, 45, pp. 203—216.

- Lupri, E.* (1976): Gesellschaftliche Differenzierung und familie Autorität. In: Lupri, E. and Luschen, G. (Eds) Soziologie der Familie (pp. 323—352), Köln.
- Meier, A.* et al. (1983): Zur Lebensweise älterer Schüler. Berlin.
- Meyer, S. und Schulze, E.* (1989a): Auswirkungen des II. Weltkriegs auf Familien. Zum Wandel der Familie in Deutschland. Berlin.
- Meyer, S. und Schulze, E.* (1989b): Balancen des Glücks. Neue Lebensformen: Paare ohne Trauschein. Alleinerziehende und Singles. München.
- Meyer, D.* (1990): „Zur Institution von Kindern und Jugendlichen in der DDR“ (Materialsammlung). Institut für Soziologie und Sozialpolitik. Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin.
- Nave-Herz, Rp.* (1990): Die institutionelle Kleinkind Betreuung in den neuen un alten Bundesländern — ein altes, doch weiterhin hochaktuelles Problem für Eltern. *Frauenforschung*, 8, pp. 45—59.
- Obertreis, G.* (1986): Familienpolitik in der DDR 1945—1980. Opladen.
- Trommer, L.* (1991): Frauen in Deutschland. Lebensverhältnisse in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR von dem 3. Oktober 1990. Max Planck Institut für Bildungsforschung. Nr. 35/Forschungsbereich Schule und Unterricht, Berlin.
- Ochs, C.* (1990): „Nicht alles, was die Partei der Frau zusammenbraute, gehört gleich in den Gulli der Vereinigung“. *Frauen in der DDR*. WSI-Mitteilungen, 43, pp. 289—303.
- Ott, N. Radtke, H., Thiel, W. und Wagner, G.* (1990). Kindererziehung und Erwerbsarbeit — Marktwirtschaftliche Möglichkeiten einer erziehungsfreundlichen Erwerbsarbeit. DIW Discussion Paper, No. 7.
- Rudolph, H.* (1990): Brot und Rosen zu DM-Preisen? Frauenarbeit im wirtschaftlichen Umbruch. In: *Frauenforschung* 8, 4.
- Rueschmeyer, M.* (1988): New Family Forms in a State Socialist Society: The German Democratic Republic. *Journal of Family Issues*, 9, pp. 354—371.
- Safilios-Rotschild, C.* (1976): A Micro- and Macroexamination of Family Power and Love: An Exchange Model. *Journal of Marriage and Family*, IIXL, pp. 355—362.
- Sorgenicht, K.* et al. (Eds) (1969): Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik — Dokumente, Kommentare, Bd. 2. Berlin (Ost).
- Statistisches Bundesamt (Ed.) (1990): Familien heute. Strukturen. Verläufe und Einstellungen, Stuttgart.
- Statistisches Bundesamt (Ed.) (1992): Zahlen, Fakten, Trends. Monatlicher Pressediensts des Statistischen Bundesamtes, 10.
- Statistisches Bundesamt (Ed.) (1993): Zahlen, Fakten, Trends. Monatlicher Pressedienst des Statistischen Bundesamtes, 2.
- Statistisches Bundesamt (Ed.) (1991): Statistisches Jahrbuch 1991 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart.
- Statistisches Bundesamt (Ed.) (1992). Statistisches Jahrbuch 1993 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart.
- Winkler, G.* (Ed.) (1990): Frauenreport '90. Gutachten im Auftrag des Ministerrates für die Gleichstellung von Frauen und Männern, Berlin.
- Wochenpost, 1992, Vol. 28, Berlin.
- WZB-Mitteilungen 1991, Nr. 52.

JOBBDALI SZÉLSŐSÉGEK KELET- ÉS NYUGAT-NÉMETORSZÁGBAN (KÉT EMPIRIKUS VIZSGÁLAT TAPASZTALATAI)

1991-ben és 1993-ban két vizsgálatot folytattam a jobboldali tendenciák, fajgyűlölet, idegen-
gyűlölet és az autoritárius személyiség jellegzetességei témakörében a berlini Max Planck Emberi
Fejlesztési és Oktatási Intézetben. Az első vizsgálat célja az volt, hogy bemutassa: a jobboldali szélsősé-
ségek és a külföldiek elleni erőszak erősödése Kelet-Németországban, amely 1990-ben kezdődött el,
nem annak a következménye, hogy az emberek egy totalitárius szocialista államban nevelkedtek. A
második vizsgálat célja volt megállapítani, mennyiben igaz a hipotézis, hogy a jobboldali szélsőségek
erősödése a súlyos válság tapasztalásából és a hatóságoknak Németország egyesítését követő ku-
darcaiból fakad.

1. Mai elméletek a németországi szélső jobboldaliságról

Németországban a szélső jobboldaliság eredetéről szóló vitában két elméleti megközelítés ját-
szik meghatározó szerepet: egyikük a kapitalista társadalom hosszú távú folyamatait hangsúlyozza,
a másikuk pedig a szélsőségek eszkalációjára összpontosít kritikus helyzetekben.

A hosszú távú fejlődési folyamatok elméletei, ahogyan azokat *Heitmeyer* kibontotta, a jobbold-
ali szélsőségek gyökereit a kapitalista társadalom folyamatban lévő modernizációjának proble-
matikus következményeiben fedezik fel. Ez a modernizáció a hagyományos társadalmi struktúrák
szétesését idézi elő, és a társadalom tagjainak, az egyének fokozott elszigetelődését és tájékozódásuk
zavarait eredményezi. Ezen elmélet szerint az elszigetelődés és a dezorientáció vezet el oda, hogy az
emberek a jobboldali vagy fasiszta ideológia felé fordulnak.¹

Az elmélet által kínált magyarázat terjedelme két szempontból is korlátozott:

1. Mivel hosszú távú fejlesztési folyamatokra összpontosít, ezért nem képes magyarázni a jobbold-
ali szélsőségek hullámzásait a háború után Németországban. (Csak egy példa: Németország-
ban a hatvanas évek végén volt tapasztalható a jobboldali szélsőségek előretörése, ami azután a
hetvenes évek végére csökkent.) Szükség van legalább néhány tényezőre, amikor a rövid távú fejle-
ményekre összpontosítunk, hogy megmagyarázhassuk a jobboldali szélsőségek megjelenését.

2. E megközelítés második hiányossága pedig az, hogy nem magyarázza meg, a kapitalista
társadalom fejlődése az egyén feltételezett dezorientációjának és elszigetelődésének következmé-
nyével miért vezetne el szükségképpen a jobboldali politikai szélsőségekhez és miért nem a politi-
kai szélsőségek valamilyen más formájához. Vajon az emberek miért nem a politikai baloldal felé
orientálódnak? Vagy miért nem a politika fő vonulata felé fordulnak? Végül, de nem utolsósorban mi-
ért nem válnak apolitikussá?

A másik, főképpen a politikai erőszakot megmagyarázni kívánó megközelítésben a szituatív és
lélektani tényezők dominálnak. *Eckert* és *Willems*² megközelítése olyan kritikus helyzetek kifejlődé-
sére összpontosít, amelyek politikai erőszakhoz vezethetnek. A válsághelyzetek általuk kínált megha-
tározása a válságok szubjektív értelmezésén alapul, azon, ahogy az egyén értelmezi a szituációt. Ez
azt jelenti, hogy a válságokat, például gazdasági válságokat nem automatikusan válságnak tapasztal-
ják meg, másfelől viszont az emberek válságot tapasztalnak ott, ahol a külső szemlélő nem lát ilyet.

A közelmúlt német történelméből vett példa a politikai menedékjogért folyamodók látszólagos problémája. Noha ez a helyzet soha nem vezetett el gazdasági válsághoz, sokan úgy érezték, hogy a politikai menedékjogot kérelmezők jelentették a legsúlyosabb problémát, amivel Németországnak a közelmúltban szembe kellett néznie. A situáció felé orientált megközelítés szerint a politikai erőszak egy olyan eszköztartó folyamatban növekszik, amelyben a kritikus helyzetben cselekvő összes ember szubjektív értelmezése hatással van a situáció fejlődésének módjára.³ Ezért nehéz pontosan előre jelezni, miképpen történik majd a válság eszkalációja.

E modell korláta az, hogy nem kellően differenciál az adott válságnak az azt meg tapasztaló emberekre gyakorolt hatása tekintetében. Nem tesz módszeresen különbséget a konfliktusok vagy válságok között, amelyek csak az emberek érdeklődését váltják ki, illetve amelyeket lélektanilag fenyegetőnek tapasztalnak és amitől az emberek bizonytalannak, irányt vesztettnek érzik magukat. Szerintem pedig szükség van erre a megkülönböztetésre, ugyanis a válság különböző típusainak nagyon is eltérő lélektani hatásuk lehet.

Igyekszem ezt jobban megvilágítani egy példa segítségével. A szakszervezetek és a munkáltatók valamilyen konfliktusa könnyen vezethet erőszakhoz, ez a konfliktus azonban eltérő érdekek ütközése marad. A konfliktus ugyan érzelmiileg lehet zavaró, mégsem veszélyezteti a szemben álló felek lélektani identitását. Az a tény, hogy a szakszervezet tagjai valamilyen egységes közösséghez tartoznak, megkíméli őket az érzelmi bizonytalanságtól, a haszontalanság érzésétől.

Vannak azonban más konfliktusok is, ahol az embereknek szembe kell nézniük személyes identitásuk fenyegetettségével. Ezekben a helyzetekben az emberek úgy érzik, hogy kiszolgáltatottak, hátrányos megkülönböztetést tapasztalnak és tartanak társadalmi státusuk elvesztésétől. Az efféle tapasztalatok megkérdőjelezzik az ember önazonosságának tudatát és veszélyeztetik az egyén identitását. Az ilyen típusú tapasztalatok aktivizálják a szociális segítség, támogatás, orientáció és az egyén erősítése iránti szükségletet. Más szóval azt mondanám, hogy megteremtik a tekintély szükségletét.

Szerintem az emberi élet alapvető mechanizmusa az, amikor az egyén válságos helyzetekben menedéket keres. Ezt a mechanizmust tartom az autoritarizmus új elméletében a központi struktúráknak és 1993-ban megjelent *Autoritäre Persönlichkeit und Gesellschaftsordnung*⁴ című könyvemben részletesebben is kifejtettem. Az autoritárius reakció eszméjét hatékonyan lehet alkalmazni a politikai orientációk és politikai magatartás fejlődésére. Válságos helyzetekben, amelyek láthatóan meghaladják az egyén problémamegoldó képességét, az emberek a nekik segítséget kínálóba helyezik bizalmukat. Ezek pedig a hatalmon lévők. Demokrációkban ilyen a kormányfő és az őt támogató politikai pártok. Az erős kormány és a hatalmat gyakorolni kész vezető általános kívánalma demonstrálja a segítség, biztonság és orientáció iránti szükségletet.

Ez az elképzelés azt jelenti, hogy a pszichológiailag fenyegetett helyzetekben lévő emberek nem a politikailag szélsőséges csoportok felé orientálódnak. Ezek a csoportok nem képviselnek társadalmi erőt és ezért csak rendkívül korlátozottan rendelkeznek problémamegoldási és menedéknyújtási képességgel. De amikor kudarcot vallanak azok a hatóságok, amelyeknek az emberek elsőbbséget biztosítanak, ez utóbbiak igen valószínűen fordulhatnak a politikailag szélsőséges csoportok felé. Ha az elsőbbséget élvező hatóságok nem képesek menedéket és vigaszt nyújtani, akkor elvesztik az illetékességüket. És ez az a helyzet, amiben a szélsőséges politikai csoportok lehetőséghez jutnak.

Annak megértéséhez, hogy a szélsőségeknek mely csoportja bontakozik ki, mely politikai csoportok kapnak támogatást, a politikai válság struktúráját és a politikai légkör egészét kell elemezni. Válságos helyzetekben a jobboldali szélsőségek ez a típusa azonnal tekintélyre hivatkozik. A jobboldali szélsőség az erő és a hatalom ideológiáján nyugszik és ezért képes a baloldali szélsőségnél jobban vonzani olyan embereket, akik csalódtak a hatóságokban. Én azonban még ebben a helyzetben is azt tartom, hogy a politikai légkör egésze és a válsághoz hozzájáruló problémák típusa is fontos szerepet játszik.

Először is az adott politikai légkörben Németországban csekélyek a baloldali szélsőség esélyei. A szocializmus Európa-szerte bekövetkezett összeomlása eredményeképpen a szocialista eszmék viszonylag kevésbé vonzóak. Másodsor az embereknek Németországban meg kell birkózniuk a nyugati társadalom rendkívül különböző struktúrájához való alkalmazkodás problémájával. A Nyugaton élőknek az a gondjuk, hogy meg kell határozniuk, milyen nemzetközi szerepet fog a jövőben játszani

az újraegyesített Németország és ők is szemben állnak az összes európai nemzet előtt álló problémával, hogy az európai integráció milyen mértékben idézi elő a nemzeti identitás elvesztését. A jobboldali ideológia ezeket a problémákat azzal igyekszik megoldani, hogy a nemzeti nagysággal való érzelmi azonosulást hirdeti.

A jobboldali szélsőségeknek kedvező jelenlegi válság további tényezője az, hogy sokan az ellenőrizetlen bevándorlás eredményének tulajdonítják azt. Úgy gondolják, hogy az idegenek Németország nemzeti identitását fenyegetik és jólétét veszélyeztetik. Ingenyélőknek tekintik őket, akiket a német társadalombiztosítási rendszer tart el és akik versenytársak a munkaerő és a lakáspiacon. A jobboldali ideológia az idegenek kidobásának rendkívül egyszerű, ám hatékony megoldását kínálja.

2. Az empirikus kutatás főbb kérdései

A volt NDK-ban élők két jól elkülönülő csoportba oszthatók: a *támadók* és az *áldozatok* csoportjába. Az utóbbi annyiban az elnyomás terméke, amennyiben tagjai pszichológiailag alávetettek, túlzottan alkalmazkodóak, képtelenek az egyéni kezdeményezésre, másoktól függenek, elégedetlenek és tele vannak elfojtott agresszióval. A jelenlegi helyzetben mintha ez a hosszú időn át elfojtott agresszivitás robbant volna ki az *etnocentrizmusban* és a *kisebbségek gyűlöletében*. Tudományos szempontból ezek a pszichológiai vonások közel járnak ahhoz, amit az autoritárius személyiség fogalma írt le. A keletnémeteket, amennyiben a szocialista rendszer áldozatait látjuk bennük, autoritárius személyiségeknek írják le.

Ezt a nézetet széles körben elfogadják, mert jól illeszkedik a totalitárius politikai rendszerben élő embereknél bekövetkező változásokat megragadó közönséges lélektani elméletekhez. A nézet azonban önmaga is olyan feltételezéseken alapul, amelyeket tudományosan meg kell kérdőjelezni.

Az az elképzelés, hogy a totalitárius politikai rendszerek a tekintély figurái felé orientálódó embereket teremtenek, a tekintély alapvető félreértésén és azon alapul, hogy mit is jelent az egyén számára. Ugyanis nem automatikusan alakul ki az ember hajlandósága arra, hogy alávesse magát, valahányszor az erős ellenőrzés rendszere engedelmességre és alkalmazkodásra kényszeríti. Autoritárius tendenciák akkor fejlődnek ki, amikor az egyének bizonytalannak és megfélemlítettnek érzik magukat, és biztonságot, menedéket és támogatást keresnek.

A két vizsgálatom *fő hipotézisei* a következők:

1. A Németország keleti részén élő fiatalok semmivel se inkább tekintélyelvűek (az autoritárius személyiség értelmében), mint a Nyugaton élő fiatalok és nem is fokozottabban etnocentrikusak, vagy a politikai szélső jobb felé orientáltak.

2. A súlyos válság Németországban és a meglévő hatóságok, amelyekben az emberek (különösen a keletiek) bíztak — nevezetesen a bonni kormány kudarca — az orientálódást a politikai szélsőségek felé fordította. Attól a mértéktől függően, hogy a fiatalokat mennyire érinti a válság, lehet ez az elmozdulás többé vagy kevésbé hangsúlyos. Különösen pedig azt kívánom megmutatni, hogy a válság által a legsúlyosabban sújtott kelet-németországi fiatalok változtatták meg politikai orientációjukat a legradikálisabban.

3. Az empirikus vizsgálatok

1991-ben Kelet- és Nyugat-Berlinben közel 1400 16—21 év közötti fiatallal, 1993-ban pedig 600 személlyel készítettem interjúkat. Mindkét vizsgálat számára az interjúkat az építőipari szakközépiskolákban és a német gimnáziumokban leadott kérdőívek segítségével készültek. A csoportok Keleten és Nyugaton körülbelül egyforma nagyságúak voltak, mindkét csoport kétharmada a szakközépiskolák, egyharmada pedig a gimnáziumok tanulója volt.

Mielőtt részletesen tárgyalnám az eredményeket, röviden összefoglalom azt, amit találtam. Hipotéziseimet az eredmények megerősítették. Az 1991-es vizsgálat idején a kelet-berlini fiatalok nem voltak autoritáriusabbak és etnocentrikusabbak sem, továbbá egyáltalán nem vonzódtak jobban a

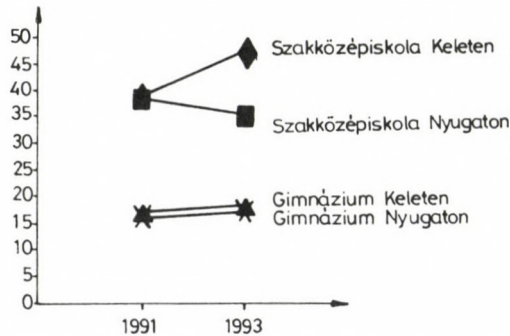
szélsőjobb ideológiájához, mint a nyugat-berlini fiatalok. Ez a rákövetkező két évben megváltozott. A kelet-berlini szakközépiskolákban 1993-ban kitöltött kérdőívek azt mutatták, hogy a szélsőjobboldal, a jobboldali csoportok és politikusok támogatása és az ethnocentrizmus radikálisan megnövekedett, míg a másik három csoport véleménye többé kevésbé változatlan maradt.

A jobboldali szélsőséget mindkét vizsgálatban öt különböző témakört érintő 12 tétellel mértük. Ezek a következők:

- azonosulás a nemzeti nagysággal, minta állítás: „Németországnak ismét vezető szerepet kell játszania a világon”;
- ellenségesség a külföldiekkel szemben, minta állítás: „a külföldiek azonnal távozzanak Németországból”;
- radikális és nem demokratikus leszámolás a múlttal, minta állítás: „vissza kellene állítani a hatalmbüntetést, hogy a volt szocialista rendszer bűnöseit el lehessen ítélni”;
- a rend és a törvényesség mentalitása, minta állítás: „a rendőrségnek drasztikus lépéseket kellene tennie az anarchisták és terroristák elleni küzdelemben”;
- a fasiszta büntettek tagadása és lekicsinylése, minta állítás: „a német nemzeti szocialisták bűneit a német történelem tolmácsolói eltűlozzák”.

Mint korábban említettem, e vizsgálatok legfőbb eredménye az, hogy a jobboldali szélsőséget mérő 12 tétel összegzése után nem mutatkozott különbség a keleti és a nyugati fiatalok között. Átlagosan a keleti lakosság 31%-a válaszolt a kérdésekre pozitívan. Nyugaton ugyanezekre a kérdésekre ugyancsak a lakosság 31%-a válaszolt pozitívan (Keleten 48% válaszolt negatívan, Nyugaton pedig 47%).

1993-ban a szakközépiskolákba járó kelet-berlini fiatalok csoportja nagyobb arányban mutatott jobboldali tendenciákat, mint a másik három csoport (1. ábra). Nem hiszem, hogy szükséges lenne nagyobb részletességgel megadni a százalékos arányokat, mivel az átfogó tendencia így is világos.

1. ábra. Jobboldali attitűdök (százalékban)

Két rövid módszertani megjegyzést kell tennem:

• Az általam idézett százalékos adatokat csakis a különböző csoportok közötti összehasonlításkor szabad értelmezni. Terjedelmes módszertani taglalás nélkül, amit ebben a cikkben nem lehet elvégezni, e számok abszolút szintje félrevezetésekhez vezethet. Az a tény például, hogy a szakközépiskolás fiatalok 45%-a hajlik a szélsőjobb felé, nem jelenti azt, hogy ők maguk jobboldali szélsőségesek.

• A második rövid megjegyzésem a szakközépiskolás és gimnazista fiatalok jobboldali tendenciáiban tapasztalható nagy eltérésre vonatkozik. Az ábra világosan megmutatja, hogy mind az 1991-es, mind pedig az 1993-as vizsgálatban a szakiskolák fiataljai erősebben hajlottak a szélsőjobb felé. A társadalomtudományok régi vitája, hogy vajon az eredményekben látható nagy különbségek, amelyek a magasan iskolázottak és a kevésbé tanultak válaszaiból kibontakoznak, valóban tükrözik-e az orientációkat, vagy pusztán azt a különbséget, amely az egyes csoportok között létezik saját ma-

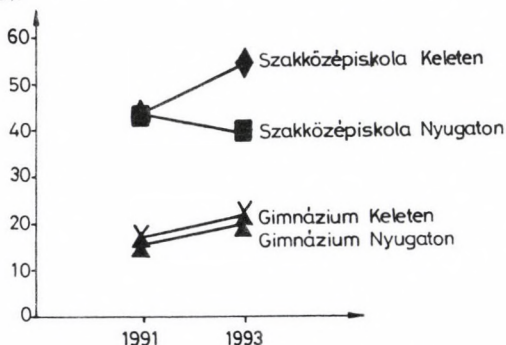
guk képvisellete vonatkozásában. Szerintem jó okunk van feltételezni, hogy mindkét érv helytálló. Ezt azonban részletesebben nem fejthetem ki.

Most pedig rátérek az etnocentrikus orientációra. Mielőtt bemutatom az eredményeket, szeretnék röviden megjegyzést fűzni az idegengyűlölet, vagy a velük szemben megmutatókozó averzió terminológiai nehézségeihez. Még a tudományos értekezésekben is gyakran hiányzik az idegengyűlölet, az etnocentrizmus és a fajüldözés közötti kellő megkülönböztetés. Márpedig erre szükség van, hiszen igen eltérőek a külföldiek elutasításának háttérében meghúzódó lélektani jelenségek. A „fajüldözés” fogalma nem eléggé specifikus. Sokszor az orientációk és magatartások igen széles körére alkalmazák és ezért aztán nem is magyaráz meg semmit. Én a következő különbségtételt javaslom az etnocentrizmus és az idegengyűlölet, vagy az idegenekkel szemben megmutatókozó ellenérzések területén.

Véleményem szerint először is különbséget kell tennünk egyfelől az alapvető személyes jellemvonások, másfelől pedig az élethelyzetek által létrehozott attitűdök között. Ebben az értelemben az etnocentrizmus személyes jellemvonásnak fogható fel. Az etnocentrizmus azt jelenti, hogy valaki a saját félelmei és bizonytalansági érzete miatt utasít, vagy ítél el idegeneket. Az a nemzet, ahová az egyén tartozik, ismert és nagy szerepet játszik az egyes ember identitásának és önmagáról alkotott képének felfogásában. Az idegen nemzeteket, különösen pedig az eltérő kulturális háttérrel rendelkezőket gyakran fenyegetőnek találják és ezért elítélik.

Az idegenekkel szemben megmutatókozó ellenségesség egyfelől olyan attitűd, ami a szociális és politikai élet körülményeiben gyökerezik. Az idegenekkel szembeni ellenségesség természetesen alapulhat etnocentrizmuson — hiszen az etnocentrizmus mindig elvezet az idegenek elutasításához —, de az idegenellenesség *nem automatikusan* kapcsolódik az etnocentrizmushoz. A jobboldali szélsőségségre vonatkozó kérdőívemből idézek példát: „A külföldiek azonnal menjenek el Németországból.” Ez a követelés automatikusan nem jelez etnocentrikus megkülönböztetést. Ha valaki ilyen kijelentést tesz, attól még érzelmileg a külföldiekre többé kevésbé semlegesen gondolhat. Csak éppen nem akarja őket Németországban látni. Különösen olyan helyzetekben, ahol a külföldieket versenytársnak látják a munkaerő- és lakáspiacon, könnyen előfordulhat, hogy minden különösebb faji vagy etnocentrikus ok nélkül utasítják el őket.

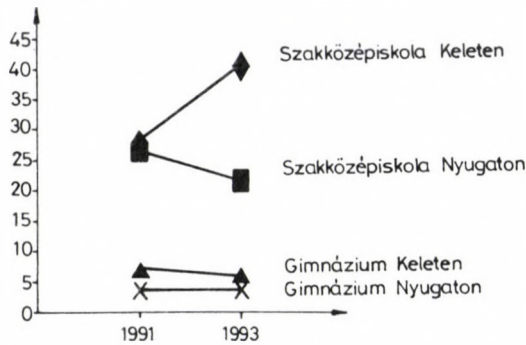
Az etnocentrikus tendenciák mérése érdekében arra kértük a diákokat, hogy ötfokú skálán mutassák be, mennyire szeretik vagy nem szeretik a következő nemzeteket és etnikai csoportokat: fekete-afrikaiak, észak-amerikaiak, arabok, zsidók, lengyelek, oroszok, svédok, törökök, szintik és romák (azaz cigányok (2. ábra).

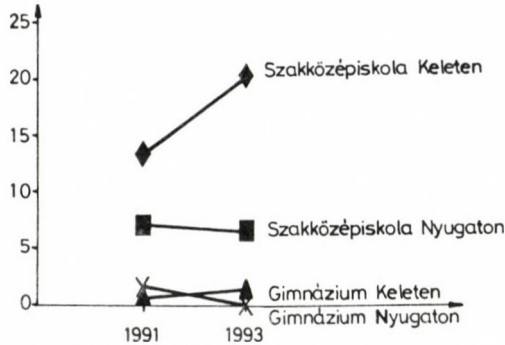
2. ábra. Etnocentrizmus (százalékban)

Ismét meg kell jegyeznünk, hogy míg 1991-ben nem volt alapvető különbség a kelet- és a nyugat-berlini diáknépesség között, 1993-ra a kelet-berlini szakközépiskolák fiataljai szignifikánsan *etnocentrikusabbak* lettek.

A legdrámaibb változásokat az olyan szélső jobboldali csoportok támogatottságában találtuk mint a neofasiszták, a bőrfejűek vagy a német jobboldali republikánus párt. Hasonló változásokat észleltünk a jobboldali politikusok támogatottságában (3. és 4. ábra).

3. ábra. Pozitív orientáció a jobboldali csoportok irányában (százalékban)

4. ábra. A szélső jobboldali politikusok támogatása (százalékban)

A politikai orientáció mellett kutattuk az *autoritarizmust* is. Két különböző mércét alkalmaztunk. Az egyik a hagyományos kérdőív az autoritarizmusról *Rokeach* dogmatizmus koncepciója alapján. Ebben olyan kérdések voltak, amelyek korábbi vizsgálatok során már sikeresnek bizonyultak. Ezek között voltak kérdések arról, hogy mennyire hajlamos valaki alávetni magát a tekintélynek, a társadalmi hierarchiák szükségességébe vetett hitről, a „szüklátókörségről”, a első csoportokkal való azonosulásról. A másik kérdőív újonnan konstruált mérce volt, az autoritarizmusról alkotott új felfogásom értelmezését szolgálta. A kérdőív a következőkre összpontosított: magatartás, motívumok és érzelmek és kiküszöbölte az attitűddel kapcsolatos kérdéseket. A témák között szerepelt a merev és rugalmatlan viselkedés, minden újnak és ismeretlennek az aggodalomból fakadó elvetése, a konformizmusra való készség és a hajlam, hogy a kérdezett alávesse magát, a függetlenség hiánya, azonosulás a hatalommal, ellenségesség és elfojtott agresszió.

Az autoritarizmusnak sem az új, sem pedig a régi mércéje nem jelzett különbséget Kelet- és Nyugat-Berlin lakossága között. Ez igaz az 1991-es és az 1993-as vizsgálat esetében is. Az ábra az autoritarizmus új mércéjére vonatkozik (5. ábra).

Ez alátámasztja a hipotézisemet, mert a válságok képesek igen rövid idő alatt megváltoztatni mind a politikai orientációt, mind pedig a politikai magatartást, a személyiségjegyeket azonban ilyen hamar nem lehet megváltoztatni. Ez utóbbiak a szocializációs folyamat termékei és sokkal stabilabak és általában csak terápia eredményeképpen, vagy rendkívül feszült körülmények között változtat-

5. ábra. Autoritárius személyiségjegyek (csoportos érték)

hatók meg. Ezért a vizsgálatok lefolytatása között eltelt két évben az autoritárius személyiségre vonatkozó jellemvonások nem is változtak meg.

Ennél fontosabb az a tény, hogy a fiatalok Keleten nem autoritáriusabbak mint Nyugaton. Gondolom, ez az eredmény csak azok számára meglepő, akik hisznek a totalitarizmus elméletében. Ezen elmélet szerint az elnyomás a fasiszta és a szocialista társadalmakban egyaránt vezet el az e társadalmakban élő egyének lélektani deformálódásához. Állítólag szolgálélcük, túlzottan alkalmazkodók lesznek és az elfojtott agresszivitás hajtja őket. Ezeknek az egyéneknek ezért nincs más választásuk, mint hogy autoritárius személyiségekké váljanak. Szerintem ez az elképzelés azért félrevezető, mert a szocializmus életkörülményeinek *helytelen felfogásán* alapul. A volt NDK-ban és más szocialista országokban élőknek nem kellett olyan súlyos válságokkal szembenéznük, amilyenekkel nem tudtak megbirkózni. Az életük rendkívül stabil és biztonságos volt. Ez azonban nem mond ellent annak a ténynek, hogy ezek a társadalmak a mi értelmezésünk szerint nem voltak „szabadok”. Pontosan a szabadságnak ez a hiánya az, ami ezekben a társadalmakban az életet annyira stabilá és előre megjósolhatóvá tette. Azok, akik nem akarták megváltoztatni a politikai rendszert, egy olyan társadalomban nőttek fel, amely nem fordult kihívással feléjük, hanem igyekezett megszervezni életük minden aspektusát. Ezért aztán az egyéni kudarc kockázata talán még annál is alacsonyabb volt mint a nyugati társadalmakban.⁵

5. Következtetések

Azt kívántam bemutatni, hogy Németországban a szélsőjobboldaliság és a külföldiek ellen irányuló erőszak két tényező kombinációjának az eredménye: 1. a jelenlegi válsághelyzeté Németországban és annak, hogy 2. a hatóságok kudarcot vallottak a válság megoldásában. A válság alapja a német jólét és identitás látszólagos fenyegetettsége. Az emberek a jelenlegi gazdasági problémákat súlyos válságnak élik meg azért, mert ezek a gondok egy olyan pillanatban merültek fel, amikor a németeknek bevándorlók százezreivel kellett szembenéznük. Például Kelet-Németországban a válság még súlyosabb, mert szembe kellett nézniük a saját gazdasági rendszerük teljes összeomlásával és a tömeges munkanélküliséggel (több mint 30 százaléuk vesztette el a munkáját), nem is beszélve a teljesen különböző társadalomba történő integráció problémáiról.

A hatóságok kudarca még nyilvánvalóbb. A bonni kormány azt ígérte a keleti embereknek, hogy körülményeik *gyorsan el fogják érni a nyugati színvonalat* és hogy a keletnémeteket egyenlő partnerekként integrálják a nyugatnémet társadalomba. Azonban a keletiek pontosan tudják, hogy *másodrendű állampolgárnak* tekintik őket. Nyugaton a kormány azt ígérte, hogy a német újraegyesítés költségét adóemelés nélkül el lehet viselni. Ugyanakkor viszont a németeknek szembe kellett nézniük a Szövetségi Köztársaság történelmének legnagyobb adóemelésével.

Amikor 1990-ben Kelet-Németországban elkezdődtek a megmozdulások az idegenek ellen, az erőszak fellángolásáért a volt szocialista rendszert hibáztatták. Azonban ahogy a két empirikus vizsgálatom eredményei világosan megmutatják, nem erről volt szó. Az erőszak növekedése súlyos válság eredménye volt, nem pedig az úgynevezett „totalitárius” társadalom nevelésének következménye. Legalábbis azt követően, hogy Nyugaton is elkezdődtek a lázongások a külföldiek ellen, ezt az álláspontot fel kellett adni. Mint bemutattam, a németországi válság számos tényező egybeesésének következménye: a gazdasági helyzeté, a bevándorlási gondoké, amelyekhez növekvő verseny és a nemzeti identitás elvesztése fölött érzett félelem csatlakozik, azok az identitásbeli problémák, amelyek az újraegyesített Németország nemzetközi szerepét érintik, és ami a legsúlyosabb, a hatóságok kudarcot vallottak akkor, amikor hatékonyan kellett volna cselekedniük a német társadalomban végbemenő alapvető változások idején.

Sokan azt gondolják, hogy Németország legfőbb problémája az ifjúság politikai radikalizációja. Ez nem igaz. A szélsőséges orientáció erősödése még nem jelenti automatikusan azt, hogy az emberek a politikailag szélsőséges pártokra fognak szavazni. Ez az erősödés a politikai helyzettel és azért felelős személyekkel való nagyarányú elégedetlenséget jelzi. Az fogja majd meghatározni az emberek szavazatát, hogy erre a fejlődésre a politika miképpen hat. És itt rejlik az alapvető probléma. A német társadalom átlendült a jobboldalra. Ez a fejlemény magában foglalja a kormány politikáját és a nagy parlamenti ellenzékét, a szociáldemokratákét egyaránt. Mindkét nagy német párt korlátozta a politikai menedékhez való jogot és mindkét párt egyre inkább egyetért a rend és törvényesség populistá politikájában. Szerintem ez a fejlemény a legtöbb nyugati demokrácia egyik alapvető problémáját tárja fel. Úgy akarják megtorpedózni a szélső jobboldaliságot, hogy hivatalosan kizárják és büntöznék minősítik a szélső jobboldali pártokat, ugyanakkor azonban integrálják alapvető eszméiket.

JEGYZETEK

- 1 Heitmeyer, W.: Rechtsextremistische Orientierungen bei Jugendlichen. Empirische Ergebnisse und Erklärungsmuster einer Untersuchung zur politischen Sozialisation. Weinheim 1988 és Heitmeyer, W.: Gesellschaftliche Desintegrationsprozesse als Ursachen von fremdenfeindlicher Gewalt und politischer Paralyisierung. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, B2—3, 1993.
- 2 Eckert, R. és Willems, H.: Politisch motivierte Gewalt. In: Schönfeld, G.: Gewalt in der Gesellschaft. Eine Dokumentation zum Stand der sozialwissenschaftlichen Forschung seit 1985. Informationszentrum Sozialwissenschaften, Bonn 1993.
- 3 Eckert és Willems csoportdinamikai nézőpontjának egyik fontos következménye, hogy a politikai erőszak kifejlődésének kevesebb köze van a politikai ideológiához, mint azt sokszor feltételezik. Ezt a nézetet igazolhatná a külföldiek ellen elkövetett erőszakos cselekményekkel vádoltak szociális, lélektani és ideológiai hátterének elemzése. Willems elemezte ezen elkövetők bírósági anyagait és azt találta, hogy az ideológiai politikai szélsőjobbhoz tartozók százalékos aránya viszonylag alacsony volt (pusztán 25 százalék). A többség apolitikus úton álló és rokonszenvező volt, sokan közülük huligánok. Willems, R.: Fremdenfeindliche Gewalt: Einstellungen — Täter — Konflikteskalation. Leske und Budrich, 1993.
- 4 Österreich, D.: Autoritäre Persönlichkeit und Gesellschaftsordnung. Weinheim, 1993.
- 5 Az Egyesült Államok és Oroszország összehasonlításából, amit Agejev, McFarland és Abalakina végzett el, kiderül, hogy az orosz fiatalok kevésbé autoritáriusok mint az amerikaiak. McFarland, S., Agejev, V. és Abalakina, M.: The Authoritarian Personality in the United States and the former Soviet Union: Comparative Studies. (Az autoritárius személyiség az Egyesült Államokban és a volt Szovjetunióban: összehasonlító tanulmányok. In: Stone, W.F., Lederer, G., Christie, R. (Eds): Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today. New York, 1993.

KITÖRÉSI PONTOK '94 — MODERNIZÁCIÓS ALTERNATÍVÁK MAGYARORSZÁGON

(Országos Gazdaságpolitikai Konferencia, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1994. március 26—27.)

Veheti-e magának az MTA egy társadalomtudományi intézete a bátorságot, hogy pártok részvételével gazdaságpolitikai konferenciát szervezzen annak veszélye nélkül, hogy az aktív politizálás vagy valamiféle politikacsinálás lát-szatába ne kerüljön? Amikor az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontjában *Rozgonyi Tamás* főmunkatárs felvetette ezt az ötletet, a fenti kockázatot valóban mérlegelnünk kellett. Mi vezérelt bennünket?

Az már a választási kampány kezdetén kirajzolódott, hogy szlogenekben, ígéretekben, üdvözítő víziókban, felelős és bűnbak keresésben, személyeskedésben, sőt gyűlölködésben nincs hiány. A kérdés azonban az volt: van-e legalább egy fórum, egy színtér, ahol leglényegesebb problémánk, a magyar gazdaság helyzete és jövőbeni lehetőségei komolyan, igényesen terítékre kerüljenek, ahol a pártok gazdaságpolitikai koncepciói autentikusan bemutatkozhatnak és szembesülhetnek egymással?

A rádió és tv másodpercre kicentizett politikai hirdetéseiben és a sajtóban minden párt mindenről mondta a magáét, azt amit a leghatásosabbnak ítél, komoly, szakmailag is színvonalas gazdaságpolitikai rendezvénynek azonban nyomát sem láttuk. Ez döntötte el a kérdést. A konferencián olyan *fórumot* kívántunk biztosítani, ahol az *esélyegyenlőség* legmesszebbmenő figyelembevételével a *nyilvánosság előtt kapnak bemutatkozási lehetőséget a pártok gazdasági programjai*. Abból indultunk ki, hogy a parlamenti munka és a választási kampány is csak korlátozottan teszi lehetővé az egyes gazdaságpolitikai koncepciók szakmailag is igényes — nem csupán a választási szlogenek szintjén történő — megismertetését.

A pártoknak és a közvéleménynek egyaránt szüksége volt az *eltérő gazdaságpolitikai*

elképzelések dialógusára, konfrontációjára és ennek széles körű bemutatására. Így nemcsak a résztvevők ismerkedhettek meg részleteiben egymás álláspontjával, hanem — a tömegkommunikációs eszközökön keresztül — az ország nyilvánossága is. A rendezvény megszervezésével az a cél vezérelt bennünket, hogy a választás előtt negyvenkét nappal — a kampány utolsó szakaszát megelőzően — *nyilvános lehetőség teremtünk* arra, hogy a pártok vezetői, gazdaságpolitikai szakértői, tanácsadói kifejtésük álláspontjukat a nemzetgazdaság legfontosabb problémáiról.

Minden bejegyzett pártnak meghívót küldtünk és kértük, hogy küldjék el vezető szakértőiket.

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetével és a Világgazdasági Kutatóintézettel együttműködve előkészítettük a szekciók munkáját a következő négy témakörben:

- Iparpolitika és tulajdonviszonyok
- Agrárgazdaság és tulajdonviszonyai
- Foglalkoztatáspolitikai
- Pénzügyi politika

Inotai András, Koltai Jenő és Török Ádám segítettek a koncepció kidolgozásában.

A szervezőbizottság megkeresésére *tíz párt* jelezte részvételi szándékát: Agrárszövetség, FIDESZ, KDNP, Köztársaság Párt, MDF, MSzDP, MSzP, Munkáspárt, SzDSz, Zöld Alternatíva.

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem támogatta a rendezvényt, otthont adott a kétnapos konferenciának, az egyetem rektora, *Andorka Rudolf* vállalta a nyitó-, illetve záró plenáris ülésen az elnöki tisztséget és udvariasan ugyan, de kérelhetetlenül megkövetelte az egyes pártok rendelkezésére álló időket betartását.

Az első napon délelőtt a plenáris ülésen bevezető előadást tartott *Tamás Pál*, az MTA TKKK igazgatója, az egyes pártok gazdaságpolitikai koncepcióját *Fekete György*, *Urbán László*, *Rabár Ferenc*, *Fodor László*, *Pongrácz Tibor*, *Kapolyi László*, *Szekeres Imre*, *Thürmer Gyula*, *Soós Károly Attila*, *Schmuck Erzsébet* fejtette ki.

A dälutáni és másnap délelötti szekció-ülések vezetésére ismert, pártsemleges szakértőket kértünk fel, *Mészáros Tamás*, *Sík Endre*, *Varga Gyula* és *Bácskai Tamás* személyében. A négy szekcióban *harmincnolc előadás* hangzott el a pártok képviselőiben. Előadást tartott többek között: *Kósáné Kovács Magdolna*, *Lotz Károly*, *Pál László*, *Raskó György*, *Sós Károly Attila*, *Takácsy Gyula* és *Tardos Márton*.

A záró plenáris ülésen a szekcióvezetők számoltak be a végzett munkáról. A rádió, a tv és a sajtó bő terjedelemben ismertette a konferenciát, sok cikk és interjú készült. A többszáz résztvevő nagy figyelemmel követte a vitát és sokan aktívan is bekapcsolódtak. 29 órányi hanganyagot rögzítettünk és talán nem túlzás azt mondani, hogy intézetünk egy jelentős *documentum* birtokába jutott.

Volt-e alapja a fentebb jelzett aggodalmainknak? Szerencsére nem. A pártsemleges, korrekt, szakmailag nagyon igényes rendezést a résztvevők és a médiumok egyaránt elismerték. Indulatos, nem kívánatos megnyilvánulásoknak

nyoma sem volt, a szakértők — még ha más-más pártot képviseltek is — vitáik ellenére *kívá-lóan szót értettek* egymással.

E rövid ismertetés nem teszi lehetővé, hogy érdemi kérdéseket tárgyaljunk, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy minden olyan probléma felszínre került, amellyel a magyar gazdaság napjainkban is küszködik.

Tanulsága volt a konferenciánknak, hogy a *gazdaság mozgáster*e rendkívül beszűkült és az egyes pártok szakmai álláspontja *távolról sem mutatott* olyan kibékíthetetlen különbségeket, mint amit a választási kampány retorikájából egyébként feltételezhattünk volna.

Kétségtelen, hogy a rendezéssel az MTA TKKK kockázatot vállalt, hiszen a túlfűtött közéletben felelőtlen vádak könnyen elhangzanak és az Akadémiának semmi szüksége, hogy a politikai aréna bajvivői közé keveredjen. Ha azonban mi adjuk az arénát, abszolút pártatlan és kétségkívül hozzáértő bírók vezetik a mérkőzést, úgy még az egymással versengő pártok is képesek — kénytelenek? — sportszerűen küzdeni.

Az igényesség a színvonalban és korrektség, *pártsemlegesség* a szervezésben lehetővé tette, hogy egy társadalomtudományi kutatóintézet a választási kampány egyik legjelentősebb rendezvényét hívja életre.

Badacsonyi György

RENDSZERVÁLTÁS MAGYARORSZÁGON 1988–1990

Kontinuitás és átmenet (Savaria University Press, Szombathely, 1994. 152 o.)
Két világ között (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 363 o.)

„Két világ között létezünk,
az egyik már halott,
a másiknak még nincs elég ereje,
hogy megszülessen.”

Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent vaskos kötet mottójául választott versrészletet *Matthew Arnold* amerikai költő jó másfél száz évvel ezelőtt írta. *Kulcsár Kálmán* vélhetően annak jelzésül szánta, hogy a múlt természetesen velünk marad, nem lehet végképp eltörölni, mert kötelékéből aligha bontakozhat ki bárki is. Amiképpen az átélők sem képesek szabadulni élményeik hatásától, elkísérik őket minden körülményben. *Norman Mailer* tudatossága bizonyosan többeket jellemzett századunkban: úgy indulni történelmi események résztvevőjéül, hogy mindent átmentek az utókornak.

Az amerikai író a világháború forгатagát választotta megörökítése tárgyául, *Kulcsár Kálmán* egy közép-kelet-európai kis állam legújabb rendszerváltását. És a kihívást bizvást fogadhatja teljes fegyverzetben a szerző, fölvértezve a szociológia, jogtudomány és politológia eszköztárával. Ezek a diszciplínák kevésnek bizonyulnának „egy periférikus helyzetű megfigyelő esetében, de a szerző, azon túlmenően, hogy már felnőtt fejje élte át a magyar történelem egyik legmélyebb e századi cezúráját, 1956 vérzivatarát, az MTA egyik felelős vezetőjévé, nemzetközileg is elismert tudóssá vált a késő-Kádár éra idejére, majd *Grósz Károly* kormányában az igazságügyi tárca vezetésére kéri fel a miniszterelnök. Egyszóval belül van a hatalomgyakorlók sáncain, amit érdemes a magyar kormány benső ügyeiről, azt napi gyakorlatából ismeri. Mostani választott feladatát mégis nehezen megfogalmazható hiányérzetet is keltve oldja meg.

Talán mint kortárs kívántam még tudni valami titkos elhallgatásokat a kulisszák mögül. Vagy portrékat keresek ebben a vaskos könyvben, holott — hiszen a mi legújabb nemzetkeltő játékunkat nagyon is hús-vér magyar, meg külhoni alakok vezényelték. Ha nem is oda, ahová szándékozták. De hangsúlyozva, hogy *Kulcsár Kálmán* közben rendszerező elmeként igyekszik valamiféle rendszert előtalálni a velünk esett gubancok halmazából. Amely törekvés racionális és egy tudós elmétől jogosult. Elvégre az mégsem lehetséges, hogy a történelem csak úgy kavarog! Már csak azért sem, mert szereplőinek kivétel nélkül voltak személyes céljaik, mondhatni a hatalomszerzésen túl, valamint jellemezte erőfeszítéseiket tudatos környezetalakítás is. Önmegvalósítás és környezetalakítás — a tudatos elme jellemző mutatói. *Kulcsár Kálmán* ezeket a tulajdonságokat közelről láthatta miniszter-társain, valamint úgy vélhette azokban az években, hogy tényleg valami felé ösztökélik onnan fentről is Magyarországot. Itt lent, ahol az olvasók élnek, mindez másként festett s utóbb ez alanti érzület társadalmi igazolást nyert. De előbb még történt egy s más, nevezetesen előkészült, majd eljutott formalizált beteljesülésig a rendszerváltás.

Kezdetben egészen másként volt, mint később lett. És ez nevezhető lenne akár szerves fejlődésnek is — valamely higgadt történelmű, békés polgári országban. Nálunk azonban ennek nem voltak meg a feltételei, akár a polgárság hiányából is kezdődően. De mégis elkezdődött valami szellemi mozgás, már a korai Kádár-

korban afféle fal-keresés, hogy eddig s ne tovább. Ez megmutatkozott már 1968-ban, amely dátum a szerző tudományos-közéleti életpályán sem akármilyen forduló. A prágai-tavaszi eltirpása ellen tiltakozó *Hegedűs Andrást* leváltják az MTA Szociológiai Kutatócsoportja éléről és *Kulcsár Kálmánt* bizzák meg utódjául, amit ő elvállal. Jellegzetes értelmiségi válság helyzetet él át, amely talán a már említett s vágyott nyugalmas polgári demokráciákban érthetetlen. A sorok között, melyekben leírja az akkor történeteket, még most is érződik korabeli döntések erkölcsi szorongása. Amint sorsválasztásainak ez a kettőssége végig kíséri szinte valamennyi fontos állomását életútjának. És ezt az ambivalenciát vélhetjük a közéletben részt vállaló tudósok általános közérzeti jellemzőjének térségünkben. Mert valamely szűkebb-tágabb szakterület specialistájává válni s megmaradni végig ott — ez a kisebb rizikófaktor erkölcsileg, egzisztenciálisan, sőt életbiztosításukat tekintve is. De a megszerzett szakismeretet közvetlenül alkalmazni a társadalmi valóság aknamezején, pl. miniszterként, ez kockázatos vállalkozás. A szerző nem egy helyen érzékelteti a *Két világ között* c. személyes visszatekintésében, hogy ha voltak vele szemben személyes ellenérzések, ezek magyarázata az eltérő lehetőségű társadalmi szerepekből adódtak — a vele egyet akarókkal. Mert a rendszerváltás szellemi előkészítése éppen hogy a politikai közéletet vállaló szaktudósok körében, az irodalomban, művészetekben volt leginkább érezhető. Általuk válhatott egy országos ideológiai rendezvény valóságos szellemi műhelyé, hiszen amit elmondtak, annak üzenetértéke volt, az szellemi iránymutatást hordozott. Jelen sorok írója történetesen tanúként megidézhető, milyen visszhangja volt *Kulcsár Kálmán* most részletesen is idézett előadásának Szegeden, 1987 februárjában ... Ott akkor az ő mondanivalója jelezte, hogy van más is a betonszövegeken kívül, hogy ha *Gorbacsov* demokratizáló szándékait az APO mindentudó urai le is söpörhetik, de a jobbító akarat igazolható a társadalomtudományi műveltséggel is. Az tény, hogy azok a baloldali értelmiségiek, akik kellő civil kurázsival „hintették az igét” akár az akkor megrendezett szegedi „szocializmus-konferencián” is, tettek valamit. Kínos-keserves vita, mely azonban él: nem kellett volna-e szerepet vállalni inkább a szamizdat-írók közt vagy hallgatni? Ez részben erkölcsi, részben

praktikus kérdés volt a 80-as években. Mára történelem.

Másik oldala mindannak, ami ama tájékos évek idején végbement: mennyire fogadta mindazt segítő megértéssel az oly igen áhított nyugati világ? Érdemes idézni egy 1991-ben kelt *Kulcsár Kálmán* levélből, melynek címettje *Antall József*. „Csak megerősíthetem mindazt, amit legutóbb Párizsban mondtál, hogy ugyanis Európa nem volt kellőképpen felkészülve a kommunista rendszer viharos összeomlására, most azonban átgondolt és egységes választ kell adnia az ezekből fakadó problémákra. Itteni információim — Kanada — nemkülönbön más földrészek és országok politikusaitól, politológiai kutatóitól szóban és írásban nyert ismereteim alapján, egyaránt az a benyomásom, hogy megállapításod nemcsak Európára áll, mint kétségtelenül a legközvetlenebbül érintett földrészre, hanem az úgynevezett nyugati világ (bár inkább használnám a fejlett világ kifejezést) egészére.” A levél megírása óta eltelt több mint három év, ám a helyzet azóta mit sem változott: a fejletlenek mondott világ kényelmetlenül feszeng, hiszen biztatására és demokráciája példáját áhítva térségünk több-kevesebb eredményre jutott a rendszerváltásban — elismerés segítség nélkül...

1992 novemberében, éppen túl az október 23-ai, az Országház előtti rémisztő árnyakat idéző *Göncz Árpád* elleni incidensen fogalmazza meg *Kulcsár Kálmán* a kérdést, mely bizonyosan nem vesztett időszerűségéből: vajon napjaink politikai zűrzavara az 1989-ben békének induló rendszerváltozás elkésett zivatara-e vagy valamilyen vihar előszele... Saját válasza erre a nyomasztó kérdésre, meglehetősen óvatos — realista. Hosszú idő múlva, de nem tartja lehetetlennek a demokratikus politikai kultúra kialakulását Magyarországon. Kérdés persze, ad-e számunkra ehhez időt a történelem? Már pedig a jövő kérlelhetetlenül élénk állítja kihívásait. Odakint a világban újabb és újabb forradalmak mennek végbe a technika és tudományok terén, amely forradalmak kérlelhetetlen és képtelen gyorsasággal átalakítják az életet. Másként közlekednek, másként étkeznek, gyógyítanak és termelnek. Ha mi magyarok és térségünk más lakói ettől kínos messziségbe kerülünk, annyira hogy már a pusztá megértés is gondot jelent tömegmérétekben, akkor elvevünk a megújult világ számára. *Kulcsár Kálmán*

Kontinuitás és átmenet c. írásában ezt tartja a legfőbb kihívásnak, amelyre minden magyar kormányának érdemi választ kell adni: „A valószínű mérce Magyarországon csak az lehet, mennyire mozdult előre az ország a választások után a modernizáció folyamatában? Illetőleg, mert ez a néhány év az igazi válaszhoz nem elegendő, a társadalomban mennyire jelentek meg az elmozdulás elemei, mennyire sikerült a politikának, kormányoknak, az egész politikai rendszernek ilyen elemeket létrehozni, vagy létrejöttüket elősegíteni?” Ez a kérdés, mely minden tárgyilagos elemző számára alapvető, csak akkor válaszolható meg érdemben, ha előzetesen készül egy tudományos megalapozású jövőkép, a „mit akarunk mit szeretnénk” felelős megválaszolására. De ilyen jövőképpel jelenleg nem rendelkezünk szinte semmilyen téren, legyen az privatizáció vagy nemzeti alaptanterv. A tűnődőnek óhatatlanul eszébe jut, hogy maga a rendszer-váltás is oly módon történt, amit ugrás a sötétbe szóképpel szokás jellemezni. Hiszen nem kérdés: alkalmazkodnunk kell huzatos térségünk nagyhatalmaihoz, sőt szomszédainkhoz. Nem közbömbös azonban, milyen módon alkalmazkodunk? Rádadásul ez a válaszadás tervet és előre látást igényel, mely jóval több, mint eleget tenni az ország napi rutinműködése követelményeinek. Magyarán cselekvési terv kívánatik s jó vitézi regulancia — *Zrínyi* szavainak szabad átköltésével szólva. A terv azonban nem irányulhat a rendszer átalakításainak részleteire, mert azok nagy valószínűséggel tervezhetetlenek. Viszont, hangsúlyozza a szerző: bizonyos sorrendiség alapítható és állapítandó meg az egyes reformintézkedések egymásra épülése és időtávlati ismeretében. A kontinuitás természetesen nem nélkülözhető, mert különben bármely kezdeményezés csak homokra épül, mint már annyiszor. Minden esetre elgondolkodtató, hogy immár 1995 szerepel a naptáron, de még nem jutottunk a magyar jövőkép közelébe, sőt mintha ennek még jelentőséget sem tulajdonítanának a hatalomgyakorlók. Már pedig a fölülről vezetelt társadalomépítés egyik alapvetése, a világos koncepciójú jövőkép, amihez hozzá kívánjuk igazítani a jelent. Ha ez a koncepció kimunkálásra kerülne, aligha különbözhetne a könyvben felszólalt scénáriók valamelyikétől: folytatni a kelet-európai hagyományokat, a régió adottságaira építve, mindezt enyhített formában, olyan ideológiai előkép alapján, amely döntően ha-

zánk második világháború előtti világát idézné. A másik scenárió a spontán, vagy államilag kevéssé irányított privatizáció, amelyet viszont a parlamenti és civil nyilvánosság ellenőriz, jelentős külföldi tőkebeáramlás, amely gyorsan teremti piacgazdaságot.

E két lehetséges irány után *Kulcsár Kálmán* a kérdéssel is szembekerül, hogy vajon mennyiben komoly *egy harmadik út* lehetőségének fölvetése? Más szóval, vajon a modernizációs út szükségképpen kizárja-e a tradíciók és hagyományok sajátosságainak továbbélését — ha még ugyan maradtak ilyenek? A *Kontinuitás és átmenet* kötetének felelete erre a kérdésre annyi, hogy ez kívülről, teoretikusan nem eldönthető, ám a modernizáció elősegítése mindenképpen megkerülhetetlen feladata a mai magyar társadalomnak. És bizonyosan ez a legfontosabb s mindenkor szem előtt tartandó követelmény, hogy tudniillik haladjunk a nyugati irányba, mert arra van előre. Nem feladva saját magunkat, nem elfelejtve hogy kik lennénk mi magunk, de az európai út követése mégis nélkülözhetetlen. A *Kontinuitás és átmenet* zárószavai már az 1994 májusi választások után íródtak s az itt említett scenáriók szemszögéből is igen tanulságosak. Nevezetesen az történt, hogy a választások immár nem csak lehetőség szerint, hanem ténylegesen is leváltották az ún. történelmi középosztályt. Kiesett tehát az első scenárió, helyébe egy sokféle érték előtt nyitott, pluralista társadalmi modell lépett, helyesebben valós esélyt kapott ennek létesítése. Ha politikaisaink megteremtik, képesek lesznek elérni a professzionális politikacsinálók feszültségét, mentesen a törlesztés és indulatok hamis erőforrásaitól. Még azt is hozzátesszi mindehhez, hogy le kell számolniuk a tévedhetetlenségük dogmájával és képeseknek kell lenniük a folyamatos korrekcióra ... Sorainak papírra vetése óta eltelt a tanulóidő.

Nem lehet természetesen végleges választ adni egy ország jövőbeli útjának előrejelzését firtató kérdésekre, hiszen a történelem éppen az előre nem láthatóságát igazolta az elmúlt évtizedben térségünkben. Ám ez a tény nem mentheti föl azokat, akik az irányító posztokra kerültek választás, előrehaladás vagy csak a sors forgandósága, akár személyes törtetésük révén. Ebből adódóan meg kell tenniük mindazt, ami lehetőségükben áll. A szerző idézi egy 17. századi erdélyi politikus szállóigévé vált mondá-

sát: „Tudtuk mi bizony, hogy mit kellene tennünk, de végül tettük, amit lehetett.” Századok múltával is ugyanez a gondolat jelent meg *Henry Kissinger* egy mondatában: Könnyű volt az emberi jogok keresztvesztéseinek és békeaktivistáinak a tökéletességhez ragaszkodni. De a politikaalkotónak, akinek a valósággal kellett foglalkoznia, inkább azt a legjobbat kellett keresnie, amit megvalósíthatott, mintsem azt a legjobbat, amit elképzelhetett ... Nagy célok csak tökéletlen lépésekkel teljesíthetők ...

Másfelől persze tény, hogy a lehetőségében áll és a lehetetlen határa nem egykönnyen megítélhető. Már csak a személyes felkészültség okán sem, a kurázsiról nem is szólva. És akkor ismét visszajutunk a magyar politikai elit szakszerűségéhez, professzionalizmusához, mert ennek igenis nagy szerepe van/lehet abban a közéletben, amely kialakul és meggyökereszik ebben a legújabb korszakában hazánknak, immár a rendszerváltás második szabadon választott kormánya idején.

Végül egy megjegyzés *Kulcsár Kálmán Két világ között* c. memoárkötetének személyességéhez. Az olvasó számára különösen megragadó, hogy ez a hűvös gondolkodású tudós, hazánkat képviselő diplomata, a rendszerváltást kezdő kormányok szakminisztere merész és képes őszintén emberi lenni. Zaklatott és értékvesztő korunkban csak a személyes példázatnak van hitelessége, minden más látszatnak tűnik. *Kulcsár Kálmán* memoárjában megmutatkozik a visszaemlékező személyisége — manír nélkül.

És ez megkapó, hihetővé teszi az általa érzékelteket. Amiképpen az a már említett erkölcsi önbíráskodás, amely alkalmasint jellemez minden, sorsfordulóira utóbb visszatekintő embert, ha az illetőnek van vonzalma a magasabb rendű erkölcsiséghez. Említettük, hogy ez a kelet-európai értelmiségnek mindenképpen sajátos kiváltsága századunkban, hiszen az itteni történelem örökösnek látszó forgandósága szinte minden rendű s rangú szereplőt olvasztótégelyébe márt — ha kellően hosszú életű. Bizonyos, hogy sokunknak elnyeri együttérzését az utólag is töprengő, döntéseiben nem megkérdőjelezhetetlen ember, szemben a mifelénk unalomig ismert tévedhetetlennel. És egyben az is megmutatkozik a szerző visszatekintésében, miképpen lehetséges tisztességesnek maradni, a legmagasabb állami posztok közelében is. Ez manapság, éppen az utóbbi évek keserves és megszegyenítő tapasztalatainak birtokában sajnálatosan ritka erény. Persze nem lenne teljes e még oly vázlatos ismertetés sem *Kulcsár Kálmán* könyveiről, ha nem utalnánk arra, hogy megmutatkozik e lapokon az a határ is, amely egy tudós ember szándékai előtt szükségképpen leereszkedik, hiszen a politika ugyebár — fejfájós dolog ... A mi bundás indulatokkal telített világainkban pedig különösen az. De a szerző nem bukott el ezek ellenére sem s könyvei bizonyosan tanulságos olvasmányát képezik a korszak iránt érdeklődők számára.

Trásér László

MAYER LÁSZLÓ: A KOREAI KÖZTÁRSASÁG (DÉL-KOREA) GAZDASÁGA ÉS GAZDASÁGPOLITIKÁJA

(JATE Press Szeged, 1994)

A Kelet- és dél-kelet-ázsiai gazdasági csoda sok közgazdászt indított okainak vizsgálatára. Az első, a Japán csoda már vezett megszokottá válni, amikor hirdelen nekilendült a négy kis tigris. Dél-Korea, Taiwan, Szingapur és Hongkong, majd amikor ezek gyors növekedésükkel elérték, sőt túl is haladták a fejlett országok küszöbét, új országok indultak el a küszöb megostromlására. Ezek az ún. „küszöbországok” Indonézia, Thaiföld, Fülöp-szigetek, Malaysia, de úgy tűnik, hogy újabban Kína, esetleg

Vietnam is. Ezek a két-három évtizeddel ezelőtt még éhező, sok szegény ázsiai, afrikai országgal egy szinten lévő országok nem még inkább leszakadnak a világ fejlett részétől, mint sok más fejlődő ország, hanem felzárkóznak azokhoz. Többet megtudni róluk, nem csak a közgazdászok igénye, hanem minden gondolkodó emberé.

Ehhez járul hozzá *Mayer László* könyve Dél-Koreáról. Széles körű irodalomra támaszkodva, módszeresen és jól rendszerezve élvezze-

tes, közérthető stílusban ismerteti Dél-Korea gazdaságát és társadalmát. Az ismertetés kiterjed a gazdasági növekedésre, fejlődésre, a gazdaság szerkezeti változására, az ázsiai gazdaságfejlődési modell ismertetésére, Dél-Korea agrárpolitikájának kérdéseire és ezen belül a földreformra, az iparosítási politikára, és az iparszerkezet kérdéseire, Dél-Korea külkereskedelmére, a belföldi megtakarítások, a külföldi kölcsönök és tőkebefektetések szerepére a beruházásokban, a külföldi technika és a külföldi technológia átvételére. A továbbiakban a könyv a koreai vegyes gazdaság mechanizmusát, azaz a piac és az állam szerepét tárgyalja, majd a vállalatokkal és a jellegzetes koreai nagyvállalati formával a chaebollal, majd a transznacionális vállalatokkal foglalkozik. Befejezésül az életszínvonalat, ezen belül a munkabérek alakulását, a fogyasztási struktúrát, lakáshelyzetet, oktatást és egészségügyi ellátottságot, majd az élet minőségének, azaz a diktatúra és demokrácia megnyilvánulásainak kérdéseit tárgyalja.

Elmondható tehát, hogy a gazdaság valamennyi fontos ágazatával és tevékenységi területével, a társadalom termelésével és fogyasztásával, az emberek életmódjával és életformájával foglalkozik. Átfogó és részletes betekintést enged az ország ügyeibe. A könyv, azonban nem szorítkozik csak az ismertetésre, hanem az okokat is vizsgálja. Az irodalmi forrásokra hivatkozva úgy tartja, hogy a gyors növekedés okai között a következő legfontosabbak szerepelnek: a magas megtakarítási ráta, államilag koordinált iparpolitika, a jó munkamorál és munkaintenzitás, alacsony munkabérek, nagy tömegű technológiai transzfer, nagyarányú külföldi tőkebeáramlás, nehéz- és vegyipar központú fejlesztési stratégia, az iparosításban export orientáltság, állami gazdaságirányítás, a gazdaságfejlesztés tervezése, a fejlesztési célok erőteljes támogatása, és a nem kívánt fejlődési irányok gazdasági és adminisztratív eszközökkel történő visszaszorítása, a nagyvállalatok előtérbe helyezése, ipari béke, azaz a szakszervezetek korlátozása, végül az 1960–70-es évek kedvező világ-gazdasági környezete.

A könyv, mint minden jó szakkönyv, tanítani kíván. Nem csak a szegedi egyetem hallgatóit (a könyvet számukra adta ki a JATE Press), hanem az egész országot. Más országok vizsgálata többnyire annak bemutatását és indokolását célozza, hogy mi az a pozitívum, amelyet

érdemes lenne nálunk is alkalmazni és negatívum, amelyet semmi esetre sem lenne szabad. *Mayer László* majdnem csupa átvenni való pozitívumot talál Dél-Koreában.

Hát hogyan találna, amikor Dél-Korea és a hozzá hasonló gazdaságpolitikájú országok csodálatosan fejlődnek, mi pedig éppen ellenkezőleg! Igaza van, hogy sok minden átvehető lenne onnan. Nekünk is ki kellene alakítanunk a követhető központi gazdasági és monetaris politikát (a fejlődését is, nem csak a fiskális restriktívót), meg kellene tervezni a megvalósítás eszközeit, támogatni azt, ami a megvalósítást szolgálja és gátolni, ami károsnak ítéltető stb., stb. A klasszikus szabadversenyos kapitalizmus — mint ahogyan könyvében állítja — valóban csak a legkorábban iparosodó országokban létezett a múlt században, ma pedig már csak a monetarista elméletekben található meg. A késon felzárkózók vagy felzárkózni kívánók nem lehetnek meg a kiemelt fejlesztési célok meghatározása és támogatása nélkül. A Kelet- és dél-kelet-ázsiai országokban különösen erős az állami célmeghatározás, beavatkozás és támogatás. Sikerüknek ez az *egyik titka*, számos más tényező mellett.

Egyetértek, tehát a könyv írójával abban, hogy a példából tanulhatnánk és sok mindent átvehetnénk. Nem tudok azonban egyetérteni azzal a különös logikái következtetéssel, amelybe megállapításai torkollanak, hogy ti. mindaz, amit ott tesznek lényegében azonos azal, amit nálunk a szocializmusban csináltunk, a központi tervezéstől kezdve a nehézipar kiemelt fejlesztésén és a nagyvállalatok előnyben részesítésén keresztül a kis és közepesekkel szemben, egészen a politikai diktatúráig. Ha így lenne, akkor nem végződött volna olyan kudarcral a szocializmus, mint amilyennel végződött. Az alapvető különbség mégis csak az, hogy ott kapitalizmus van, és a tőke és profit képződésben való egyéni érdekeltség, szemben a szocializmus gazdasági cselekvőinek alapvető érdekeltségével. Ami a diktatúrát illeti, abból pedig nem csak nálunk, de ott is elege van a népnek, mint ahogyan — a szerző szerint is — Korea népének demokráciáért folytatott több évtizedes harca bizonyítja. A sikerhez vezető többi tényező sem azonos, legfeljebb pestiesen szólva ugyanaz csak más. *Két kérdést* emelek ki. A tervezés szükségessége mellett hosszan érvel a szerző, állítva, hogy az nem csak szocialista és koreai

sajátosság, hanem több európai kapitalista országban is megtalálható.

Így van. Még a leginkább szabadversenyessé Egyesült Államokban is központilag tervezik meg a gazdaságpolitikát és annak végrehajtásához szükséges eszközöket, kijelölik az infrastrukturális, egészségügyi, oktatási fejlesztési célokat, tervezik a szociálpolitikát, támogatják, ami a központi célok érdekében áll és akadályozzák, sőt tiltják, amit gátolni szándékoznak (vámok, termelési és importkvóták, környezetvédelmi előírások, ártámogatások stb.). A helyi igazgatási szervek megtervezik a város- és községfejlesztést, kijelölik az utcák, házak, ipari és szolgáltató létesítmények helyét, meghatározzák az egyéb fejlesztési célokat, tervezik az oktatást, szociális ellátást, és így tovább. A vállalatok pedig mindenütt szigorú tervgazdálkodást folytatnak.

Az amerikai és európai tervezés szigorúságát most a saját bőrünkön is érezhetjük, amikor csak az igen jól megtervezett és indokolt projektekre kapunk tőlük pénzt. Nem tervezik viszont meg, hogy hány százalékkal kell növelni a vas, acél textil, búza, fűszerpaprika, gyapot termelését és nem bontják le a tervszámokat a vállalatokra sem Európában, sem Amerikában, sem Dél-Koreában. Alapvetően ebben különbözik a kapitalista és szocialista tervezés (utóbbinak már erősen javított változatát alkalmaztuk mi magyarok 1968 óta). A szocialista tervek nagy része kívánságlista volt. Még, ha bizonyos beruházások alá is támasztották a termelési előirányzatokat — azokat sem mindig — hiányoztak a kiegészítő és kapcsolódó beruházások, a szükséges infrastruktúra, a szállítási, kereskedelmi, hírközlő kapacitások és még sok minden más tervezése és létrehozása. A szocialista állam — bár elvben a fejlesztési célokat — gyakorlatban a gyenge hatékonyságú, veszteséges vállalatok tömkelegét támogatta. Hiányosan

működött a városi és községi, és alig-alig a vállalati tervezés. Egyetlen kapitalista gazdaság sem működött olyan anarchikusan, mint a szocialista „tervgazdaság”. Nem kívánok sorról sorra rámutatni a különbségekre, csak még egyvalamire, ami szemet szúrt. Mayer László szerint a nehézipar fejlesztése volt elsődleges a szocialista országokban és a dél-kelet-ázsiai országokban is, mint ami a fejlődés megalapozója.

Először is kérdéses, hogy mit tekintünk nehéziparnak. A nem könnyűiparhoz sorolható a vas- és acélgégyártástól kezdve a szerszámgégyártáson keresztül, a háztartási gép- és autógégyártás, sőt még az elektronika is. A belső megoszlás ismerete nélkül nehéz egyes országok iparszerkezetét összehasonlítani. Mayer László a koreai acéltermelés fontosságát hangsúlyozza, mint amely a szovjet és egyéb szocialista országok iparosításának vas és acél alapanyag orientáltságát is indokolja. Könyve 49. oldalán szereplő táblázatában azonban az acéltermelés csak 6,8 illetve 5,5%-al szerepel 1981-ben és 1990-ben az össz ipari termelésben, míg Magyarországon a kohászat (külön acéltermelés nincs a statisztikában) 9,1, illetve 10%-al 1980-ban és 1990-ben. Magyarországon tehát, amely pedig a szocialista országok közül leginkább igyekezett letérni az elavultnak ítélt múlt századi iparosítási modelltől, még mindig igen nagy volt a nehézipari alapanyaggyártás aránya. Ami pedig a többi nehézipari ágazat hasonlóságát illeti, arról nem mondhatunk bírálatot a szerkezet, választék és minőség ismerete nélkül, amely nyilvánvalóan Dél-Korea javára szól, termékeinek világgpiaci keresettségét ismerve.

Végezetül, a könyv vitatott nézetei nem csökkentik annak értékét. Kitűnő ismeretterjesztő olvasmány, amely elméleti értékekben sem szűkölködik.

Burgerné Gimes Anna

**PIERRE BOURDIEU: LES RÉGLES DE L'ART.
GENÈSE ET STRUCTURE DU CHAMP LITTÉRAIRE
(A MŰVÉSZET SZABÁLYAI. AZ IRODALMI MEZŐ GENEZISE ÉS SZERKEZETE)**

(Editions du Seuil, Paris, 1992. 480 o.)

A világszerte ismert és egyre népszerűbb francia szociológus több évtizedes kutatómunka szintéziseként jelentette meg a kilencvenes évek elején ezt a nagyszabású, mintegy félezer oldalas munkáját, melyben bemutatja a francia irodalmi és művészeti mező önállóvá válásának folyamatát, működésének sajátos törvényszerűségeit.

Címe alapján a könyv elsősorban az irodalomtörténészek és a művészetszociológusok érdeklődésére tarthatna számot, de *Bourdieu* vállalkozása messzemenően túllép a modern francia kulturális szféra kialakulásának és működésének tényszerű, pozitivistá leírásánál, számára a művészeti világ *társadalmi mező*ként kontiuálódik, így a művészeti javak „termelési viszonyainak” vizsgálata során kiváló alkalma nyílik sok-sok éve kidolgozott, szüntelenül formálódó mezőelmélete gyakorlati alkalmazására, tesztelésére is, mely a szociológiai elmélet iránt érdeklődőket sem hagyhatja hidegen.

Bourdieu szociológiájában a *mező* az egyik legfontosabb kulcsfogalom, gondolati megragadása a társadalom egymástól elkülönült, sajátos cselekvése és kapcsolati szerveződéseinek a társadalmi tér speciálisan felépített állapotát testesíti meg. Olyan képződményről van szó, mely társadalmi pozíciók között feszülő objektív viszonyok, kapcsolatok strukturált tereként értelmezhető, a benne részvevők *objektíve elkötelezettek* speciális tétjei, azaz az adott mezőre jellemző specifikus tőkejavak megszerzése, elosztása iránt. A mező többé-kevésbé *autonóm*, azaz tétjei gyakran értelmezhetetlenek más mezők számára, a különböző mezőkben lévő pozíciók betöltői igen komoly érdekeltenséggel viseltetnek egymás tétjei iránt.

E hosszúra nyúlt és tankönyvívű fogalom-értelmezésre azért volt szükség, mert *Bourdieu* számára a művészet világa attól az időszaktól kezdve számít mezőnek, amikor autonómiáját kivívja, megfogalmazza sajátos, más mezők tétjeire vissza nem vezethető tétjeit, képes úgy-ahogy kiszabadulni más mezők „rabigája” alól.

Bourdieu vélekedése szerint a francia művészeti, irodalmi világ még a múlt század közepén sem tekinthető autonóm mezőnek, azaz a társadalmi tér önálló tétekkel és játékszabályokkal bíró szegmensének, hiszen *kettős strukturális alávetettség* alatt áll. Egyfelől *kiszolgáltatott* a Második Császárság idején felemelkedett, csekély kulturális tőkével, viszont annál több pénzzel rendelkező iparbároknak, pénzarisztokráciának. A piacracionális a kultúrába történő investíciót a kultúratermelők produktumainak profitjától teszi függővé: az eladási példányszámok alakulásától, az elkelt jegyek, belépők mennyiségétől. (Valahol itt tartunk mi Magyarországon a kilencvenes évek közepén.) A másik alávetettség sem sokkal kellemesebb, mely a császári udvartól, az állami mecenatúrától való kiszolgáltatottságban nyilvánult meg, nem is beszélve az uralkodói kegy által osztogatott művészeti stallumokról és a művészi érték legitim megítélésére egyedül hivatott *hatalomfüggő állami intézményekről*. A kulturális javak termelése tehát szinte teljes egészében a gazdasági, életbe a politikai mező játékszabályai alapján folyt.

Az 1880-as évek közepére tehető az az időszak, amikor hosszú éveket felemészítő materiális és szimbolikus küzdelmek után kialakul az *autonóm kulturális-művészeti mező*, s vele együtt a független gondolkodású művész, értelmiségi (intellectuel) „prototípusa”. A művészeti mező emancipálódásában sok más fontos szereplő mellett *Bourdieu* kitüntetett érdemeket tulajdonít *Flaubert* munkásságának, akiben a mező egyik megeremtőjét, de egyben „termékét” is látja. Az autonóm gondolkodás, a kialakulóban lévő értelmiségi mező specifikus értékei és ethosza nevében a hatalomtól függetlenedve fellépő új társadalmi szerep első betöltője Franciaországban *Émile Zola*, akit a Dreyfus-ügyben való fellépése, és egyéb megnyilvánulásai alapján *Bourdieu* joggal tekint az *első francia entellektüellnek*, az értelmiségi mező egyik előfutárának.

A könyv jelentős részét a művészeti mező belső viszonyainak és társadalmi környezetéhez

fűződő kapcsolatrendszerének elemzése foglalja el. Előljáróban a szerző rögzíti a mező elemzésének más írásaiban már kifejtett szabályait, miszerint első lépésként a művészeti mezőt a hatalmi mezőhöz való viszonyában kell elemezni, ezután kerülhet csak sor a belső szerkezet vizsgálatára, melyet végül a mező pozícióit elfoglaló szereplők mezőspecifikus habitusának analízise zár le.

Ami a művészeti mezőnek a hatalmi mezőhöz való viszonyát illeti, Bourdieu ezt a mezőt a hatalmi mezőben helyezi el, úgy tekint rá, mint a hatalomnak alávetett, ugyanakkor annak egy szeletéből részesedő képződményre. A művészeti mező — különösen egyes tartományai — tehát részese a hatalomnak. Ez az álláspont nem ismeretlen azok számára, akik olvasták a szerző *La Distinction* című, 1979-ben megjelent munkájának elemzéseit, ahol a művészeti mezőben tipikusan előforduló pozíciókat, foglalkozásokat többnyire a francia osztálylétra felső grádicsaira helyezi.

A művészeti mező, vagy ahogy Bourdieu olykor nevezi, a kulturális termelés mezője belső szerkezetét tekintve megosztott, konfliktusokkal terhelt. *Két fő almezőre* (sous-champ) tagolható, a *szűkebb értelemben vett kulturális termelés*, a *l'art pour l'art almezőjére* (sous-champ de production restreinte), illetve a *kulturális javak nagyüzem termelésének almezőjére* (sous-champ de grande production). A két almező eltérő viszonya a gazdasághoz, a kulturális javak fogyasztóihoz sok *konfliktust* okoz a mezőn belül, az aktuális erőviszonyok pedig kihatnak a mező autonómiájára is. A mező autonómiája attól függ, hogy mennyire meghatározóak saját normái, értékei, szankciói, jutalmazásai a kulturális termelőkre nézve. Az autonómia annál nagyobb, minél inkább alávetett a külső hierarchizáltság a belsőnek, azaz a művészeti mező esetében minél inkább a „tisztá” művészet termelése jelenti a mező által elfogadott legitím tétet a piaci fogyasztásra szánt, profittermelést célzó kulturális javak előállításával szemben.

A szűkebb értelemben vett kulturális termelés, a *l'art pour l'art*, az avantgárd művészet, a bohémek testesítik meg a mező külső kényszerektől mentes logikáját, itt a termelés döntően a többi termelő számára történik, ahogy Bourdieu egy helyütt szellemesen írja, itt a termelők potenciálisan szóba jöhetők fogyasztója leginkább a többi, hasonló cipőben járó termelő,

akik egyben konkurenciái is a profitabilitás szempontjainak ellenáramában létrehozott műalkotás termelőjének. Ez az almező megpróbál teljesen függetlenedni a külső gazdasági és esztétikai elvárásoktól, elutasítja a külső értékelési mechanizmusok által biztosított dicsőséget, nagyságot. Nem engednek jöttányit sem a nagyközönség ízlésének, a lényeg az, hogy produktumaik egymásnak tetszenek. Jelszavuk: *a műveknek kell megteremteniük közönségüket*. Ugyanakkor a nagyközönség elismerése, mint egyfajta értékelési szempont elutasítása miatt gyakran elmosódik a különbség a közönség által „elátkozott”, de tehetséges művész és tehetségtelen kollégája között, hiszen pozitív visszajelzésre a nagyközönség részéről egyikük sem számíthat. Nem is beszélve a kortársaik által tehetségtelennek tartott, de olykor a haláluk után „beérő” tehetségekről. Bourdieu a saját korában tehetségtelennek, marginálisnak provinciálisnak bélyegzett *Alphonse Rabbe* példáját hozza fel erre, akit száz évvel később *André Breton* a szürrealizmus egyik előfutárjává szentelt fel.

A kulturális javak „nagyüzemi”, piacra termelő előállítói a külső hierarchizációnak engedelmessé válnak, elismertségük igen komoly mértékben a kereskedelmi sikeren múlik. Jelszavuk: a kulturális produktumok a *közönség számára* készülnek, azaz ne ők szokjanak bele a mi művészetünkbe, hanem a mi feladatunk kiszolgáltatni a nagyérdeműt.

A két pólus eltérő sajátosságai miatt a művészeti mező két ellenpontja között már-már feloldhatatlan ellentétek feszülnek, Bourdieu szerint nincs még egy ilyen mező — talán a politikai mezőt leszámítva —, ahol az ellentmondás ennyire erős lenne.

A két almező közötti küzdelem legizgalmasabb terepe a *mező határvonalának meghú-zása*, annak definiálása, hogy ki tekinthető a mező tagjának, azaz igazi művésznek, ki bír felhatalmazással arra, hogy művésznek nevezhesse önmagát és persze nem utolsósorban a többieket. Kicsit „bourdieusebben” fogalmazva: ki ismerteti el a legitimitását arra nézve, hogy meghatározhassa a művész státusát a mezőben, kiket illet meg a kulturális termelők és produktumaik felszentelési joga? A helyzetet csak bonyolítja az, hogy a művészi (írói) státus elismerése, elismertetése egyszerre *eredménye, terméke és előfeltétele* a küzdelemnek.

A mezőkön belüli definíciós harcok hevesége, a harcmodor jellege, így a művészeti mező örök dilemmája „ki a művész, mi a műalkotás”, nagy mértékben függenek az adott mező *kodifikáltságának* fokától, attól, hogy a belépés feltételei explicit módon szabályozottak-e.

Ebből a szempontból a művészeti mező kodifikáltsága alacsony szintű, szemben például az egyetemi mezővel, ahol a bejutás feltételei jogszabályokban rögzített iskolai bizonyítványok, felvételi vizsgák által behatároltak. A művészeti mező számára a gyenge kodifikáltság azt jelenti, hogy *határai átjárhatóak*, a benne található pozíciók definiálásában igen nagy a szabadság, ezért a bejutás, a felszentelés szabályai kötetlenebbül újrafogalmazhatóak, így e játékszabályok maguk is a *játszma részét* képezik. Ugyanakkor Bourdieu utal arra a fontos mozzanatra, hogy a kulturális javak termelésének legitim definíciójáért folytatott küzdelmek újratermelik a hitet, az elkötelezettséget a művészeti mező tétjeinek fontossága, értékessége iránt a „harcoló felekben”, hozzájárulván a mező további fennmaradásához, hiszen a tétek iránti

elkötelezettség a mező létének alapvető feltétele.

Itt kell feltétlenül utalnunk arra a tényre, hogy a művészeti, kulturális mezőben zajló folyamatok, konfliktusok értelmezése során nemcsak az alkotók életútját, művészeti diszpozícióit, a műalkotások létrehozásának folyamatát kell vizsgálni, hanem azoknak a résztvevőknek a szerepét is, akik, vagy amelyek hozzájárulnak az alkotó, a művészi produktum értékébe vetett hit termeléséhez és újratermeléséhez. A mező részét képező kritikusok, művészettörténészek, kiadók, műkereskedők, mecénások, műgyűjtők, a művészeket „előállító” társadalmi intézmények mind-mind kiveszik a részüket a művészek alkotóerejébe vetett hit termeléséből, mert ez hozza létre a művészeti alkotásba, mint specifikus értékkel felruházott szimbolikus produktumba vetett hitet. Márpedig a műalkotás fétis jellegét társadalmilag az esztétikai hozzáértéssel és beállítódással rendelkező fogyasztó, a közönség konstituálja, talán ezért küzdöttek *Flaubert* és a többiek is egykoron.

Katona Péter Zoltán

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1995. — Nyomdai táskaszám: 9421793
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 17,85 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231—2522

Ára: 600,— Ft áfával

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

